

ANKARA
HACI BAYRAM VELİ ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

Dil, İletişim ve İnsan: Vaz' İlminin Temel Konuları

| Yüksek Lisans Tezi

Bilal Pilsem

Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı
Arap Dili ve Belagatı Programı
Ankara, 2025

Dil İletişim ve İnsan Vaz' İlminin Temel Konuları

Bilal PİLSEM

Tez Danışmanı Prof. Dr. Yaşar DAŞKIRAN

Tez Jürisi

Prof. Dr. Yaşar DAŞKIRAN

Doç. Dr. İsmail EKİNCİ

Doç. Dr. İbrahim FİDAN

YÜKSEK LİSANS

TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

ARAP DİLİ VE BELAGATI BİLİM DALI

Ankara- 2025

ETİK BEYAN

Bu tezi/projeyi, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Tez ve Proje Yazım Kılavuzuna uygun olarak hazırladığımı; tezin/projenin tamamında akademik kurallara ve etik ilkelere uyduğumu ifade ederim. Yararlandığım eserlerin tamamını metin içinde referanslandırdığımı ve kaynakçada kılavuzda tanımlanan şekilde yer verdiğimi, haricindeki ifadelerin bana ait olduğunu, herhangi bir kaynaktan kopyalama yapmadığımı ya da yapay zeka aracılığı ile üretilmiş ifadelere metinde yer vermediğimi beyan ederim. Herhangi bir zamanda bu beyanıma uygun olmayan bir durumun tespit edilmesi halinde, aleyhime doğacak bütün hak kayıpları dahil tüm hukuki sonuçları kabul ettiğimi bildiririm.

(Bilal PİLSEM)

(29.05.2025)

ONAY

Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı Arap Dili ve Belagatı Programı öğrencisi Bilal PİLSEM tarafından hazırlanan DİL İLETİŞİM VE İNSAN VAZ' İLMİNİN TEMEL KONULARI Başlıklı tez çalışması 16 /06 /2025 10:00 tarih ve saatinde yapılan tez savunma sınavında aşağıdaki jüri tarafından OY BİRLİĞİ ile YÜKSEK LİSANS TEZİ olarak KABUL edilmiştir.

	Kabul	Ret
Başkan (Doç. Dr. İbrahim Fidan Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi):	☒	☐
Üye (Prof Dr. Yaşar Daşkıran HBV Üniversitesi İlahiyat Fakültesi):	☒	☐
Üye (Doç. Dr. İsmail Ekinci HBV Üniversitesi İlahiyat Fakültesi):	☒	☐

Dil, İletişim ve İnsan: Vaz' İlminin Temel Konuları

Bilal PİLSEM

Yüksek Lisans Tezi

Danışman: Prof.Dr. Yaşar DAŞKIRAN

T.C. Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü

Temel İslam Anabilim Dalı

2025, Ankara

ÖZET

Lafzın mana karşısına tayin ve tahsis edilmesi şeklinde tanımlanan vaz' ilmi, iletişim türleri içerisinde sözlü iletişimle alakalıdır. Ne var ki vaz' ameliyesi sadece sözlü iletişimle alakalı değildir. En etkili iletişim olan sözlü iletişimde kullanılan lafızlar irade sahibi bir unsur tarafından manalara tahsis edilmiştir. İrade sahibi bu unsur İslâm âlimlerine göre farklı anlaşılmıştır. Bir grup dillerin tevkifi olarak yaratıcı tarafından insanoğluna verildiğini savunmuştur. Diğer bir grup ise ıstılahî olarak insan uzlaşısı neticesinde meydana geldiğini savunmuştur. Her iki grubun delilleri güçlü olmasına rağmen ispat için yeterli değildir. İslâm âlimlerinin vaz' kavramına yükledikleri mana farklıdır. Bu sebeple bir gruba göre hakikat manada vaz' ameliyesinin gerçekleştiği gibi mecaz ve kinaye türü lafızlarda da vaz' ameliyesi gerçekleşir. Diğer gruba göre ise vaz' ameliyesi sadece hakikat türü lafızlarda söz konusudur. Vaz' âlimleri vaz' ilmini vâzî', mevzû, mevzû leh, delalet ve medlûl olmak üzere beş kısımda ele almaktadır. Vaz' ameliyesinin gerçekleşmesiyle birlikte iletişimde kullanılmak üzere lafızlar mütekellimin isti'maline sunulur. İsti'mal edilen lafzın anlaşılması ise muhatapla alakalıdır. Muhatap iletilen mesajı yorumlayarak mütekellimin muradını anlamaya çapa sarf eder. Böylece haml ameliyesi gerçekleşmiş olur. Vaz' ameliyesi vâzî'nin, isti'mal ameliyesi mütekellimin, haml ameliyesi ise muhatapın vasfıdır.

Anahtar Kelimeler: Vaz' İlmi, Adudüddin el-Îcî, er-Risâletü'l-vaz'îyye, Göstergibilim, iletişim, Sözlü iletişim.

**Language, Communication, and Humanity: Core Topics in the Science of Vad‘
Bilal PİLSEM**

Master’s Thesis,

**Supervisor: Prof.Dr Yaşar DAŞKIRAN
Ankara Hacı Bayram Veli University, Institute of Graduate Programs
Department of Department of Basic İslamic Sciences
2025, Ankara**

ABSTRACT

The science of vad‘, defined as the assignment and allocation of a word to its meaning, is related to verbal communication within interaction. However, the act of vad‘ is not solely related to verbal communication. In verbal communication, the most effective form of communication, the words used are assigned to meanings by a volitional agent. This volitional agent has been understood differently by Islamic scholars. One group has argued that languages were given to humankind by the Creator in a tawqīfī (divinely inspired) manner. Another group has argued that they arose as a result of human consensus (iştīlāhī). Although the evidence for both groups is strong, it is not sufficient for definitive proof. According to the other group, however, the act of vad‘ is only relevant for words of a literal nature. Scholars of vad‘ examine the science of vad‘ in five parts: the assigner (vāđi‘), the assigned (mavđū‘), that to which it is assigned (mavđū‘ lah), indication (dalālah), and the indicated (madlūl). With the realization of the act of vad‘, words are presented for the speaker's (mutakallim) use in communication. The understanding of the word used is related to the addressee (mukhātab). The addressee strives to understand the speaker's intention by interpreting the conveyed message. Thus, the act of ḥaml (interpretation/carrying the meaning) takes place. The act of vad‘ is a characteristic of the assigner (vāđi‘), the act of isti‘māl (usage) is a characteristic of the speaker (mutakallim), and the act of ḥaml is characteristic of the addressee (mukhātab).

Keywords: Vad‘ Science, Adudüddin el-İcî, er-Risâletü’l-vaz‘iyye, Semiotical, communication, verbal communication.

TEŞEKKÜR

Bu çalıŐmamı hazırlarken benden desteğini esirgemeyen, bana yardımcı olan ve beni akademik olarak yönlendiren kıymetli danışman hocam Prof. Dr. Yaşar DAŞKIRAN'a Őükranlarımı sunuyorum. Her sıkıntıda bana are olan kıymetli görüŐleriyle beni yönlendiren sınıf arkadaŐım Mahir Doğan ÇİFTCİ'ye teŐekkürü bir borç bilirim. Ayrıca bugüne kadar yetiŐmemde bana emek veren maddi-manevi dualarıyla ve destekleriyle kendilerinden güç aldığım kıymetli babam Ahmet PİLSEM'e, muhterem annem Hasret PİLSEM'e ve hayatımı paylaŐtığım bana her türlü konuda destek olan ve beni hiçbir zaman yalnız bırakmayan vefakâr eŐim Saadet Sümeyye hanıma en kalbi duygularıyla minnettar olduğumu belirtmek istiyorum.

İÇİNDEKİLER

	Sayfa
ÖZET	iv
ABSTRACT.....	v
TEŞEKKÜR.....	vi
İÇİNDEKİLER	vii
KISALTMALAR	ix
1. GİRİŞ	1
2. VAZ' İLMİNİN DOĞUŞU	5
2.1. Mütekaddimûn Dönemi.....	6
2.1.1. Fıkıh Usûlünde Vaz' Olgusu	7
2.1.2. Nahiv İlminde Vaz' Olgusu.....	13
2.1.3. Beyan İlminde Vaz' olgusu	15
2.1.4. Mantık İlminde Vaz' Olgusu	17
2.2. İcî Dönemi.....	18
2.3. Müteahhirûn Dönemi	19
3. DİL VE DELALET OLGUSU	25
3.1. İletişim, Öğeleri ve Gerçekleşme Şekilleri	25
3.2. İletişim Türleri.....	29
3.3. Sözlü iletişimin (Dillerin) Oluşumu	34
3.4. Lafız-Mana Arasında Delalet İlişkisi ve Önemi.....	38
3.4.1. Delalet ve Çeşitleri	38
3.4.2. Lafzî Vaz'î Delalet.....	41
3.5. Delaletin Vaz' İlmi ile İlişkisi ve Delaletin Kaynağı Meselesi	42
4. DİLİN KURUCU UNSURU VE VAZ' İLMİNİN TEMEL KONULARI.....	45
4.1. Dilin Kurucu Unsuru	45
4.1.1. Dilin Kurucusunu Yaratıcı Kabul Edenler-Tevkifi Görüş	45
4.1.2. Dilin Kurucusunu İnsan Uzlaşmacısı Kabul Edenler-Istılahî Görüş.....	48
4.1.3. Temel İki Görüşü Birleştiren Memzûc Görüş	50
4.1.4. Görüş Beyan Etmede Çekimser Kalanlar-Tevakkufî Görüş	51
4.2. Vaz' İlmi ve Temel Konuları	53
4.2.1. Genel Vaz' Kavramı	54
4.2.2. Özel Vaz' Kavramı	54
4.2.3. Vaz' İlminin Gayesi.....	56

4.2.4.	Vaz' İlminin Konuları.....	59
4.2.5.	İsti'mal ve Haml.....	76
4.2.6.	Adudüddin el-Îcî'nin <i>er-Risâletü'l-vaz'îyye</i> Adlı Risalesinin Metni ve Tercümesi	77
5.	SONUÇ	83
	Extended abstract.....	85
	KAYNAKÇA.....	89
	ÖZGEMİŞ.....	99

KISALTMALAR

Bu çalışmada kullanılmış kısaltmalar, açıklamaları ile birlikte aşağıda sunulmuştur.

Kısaltmalar	Açıklamalar
a.s.	Aleyhisselam
b.	İbn
b.y.	Basım Yeri Yok
bkz.	Bakınız
c.	Cilt
çev.	Çeviren
DİA	Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
DİB	Diyanet İşleri Başkanlığı
ed.	Editör
H	Hicrî
Hz.	Hazreti
İFAV	Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları
nşr.	Neşreden
ö.	Ölüm
r.a.	Radıyallahu Anh / Radıyallahu Anhâ
s.a.s.	Sallallâhü aleyhi ve sellem
thk.	Tahkik Eden
vb.	Ve benzeri, ve bunun gibi
vr.	Varak
y.y.	Yayıncı yok

1. GİRİŞ

İnsan, tabiatı gereği medeni bir varlıktır. İnsanın tabiatı yeryüzündeki hayatını sürdürmek, kendi türünün bekasını sağlamak amacıyla hem kendi türüyle iletişim halinde olmasını hem de diğer türler ile iç içe yaşamasını gerekli kılar. İnsanoğlunu diğer türlerden ayıran en temel özellik, aklıyla düşünüp iyiyi kötüden ayırt edebilmesi ve meramını beyan edebilmesidir. Mantık âlimleri insanı “İnsan konuşan/düşünen bir canlıdır.” şeklinde tanımlamıştır.¹ İnsanı diğer canlılardan ayıran bu özelliğidir. Ancak insanın bu özelliği hem düşünebilmesini hem de düşüncelerini ifade edebilmesini gerekli kılmaktadır. İnsanın düşünebilmesi ve konuşabilmesi, birbirinden ayrılamaz iki temel vasıftır. İnsanoğlunun bu özelliği onu sosyal, siyasal, ticari vb. pek çok toplumsal birlikteliklere sevk etmiştir. Bu birliktelikler insanları köyler, şehirler, devletler kurmaya yöneltmiştir. Bu gibi toplumsal faaliyetlerin temelinde insanların birbiriyle iletişim kurabilmesi, meramını ifade edebilmesi bulunmaktadır.² Bu iletişim, birçok şekilde gerçekleşebilir. Jest ve mimikler ile iletişim kurulabildiği gibi işaretlerle, resimlerle, bazı nesnelere çıkardığı seslerle (örneğin davul, flüt vb.) iletişim kurulması mümkündür. Ancak bu yöntemler ile kurulan iletişim üç açıdan yetersiz kalmaktadır:

- a. Bu yöntemler ile kurulan iletişim, sadece mahiyeti olan salt zihinsel varlıkları (ma‘kûlât) ve var olmayan anlamları (ma‘dûmât) ifade edememektedir.
- b. Bu yöntemler ile kurulan iletişim, zaman ve mekân boyutuna ihtiyaç duyduğu için kolay ve hızlı bir şekilde gerçekleşmemektedir. Bunun en bariz örneği işaret dilini kullanan konuşamayan insanların sadece birbirlerini gördükleri zaman ve mekânda anlaşabilmeleridir.
- c. Bu yöntemler ile kurulan iletişim yapıları gereği, sade ve kalıplara kabil olmadıklarından insanın duygu ve düşüncelerini yansıtmakta zayıf kalmışlardır.³

Bu yöntemler karşısında insanların var oldukları günden beri aralarındaki iletişimi gerçekleştiren mana yüklü lafızlar yani sözlü iletişim, hem mahiyeti olan salt zihinsel varlıkları (ma‘kûlât) ve var olmayan anlamları (ma‘dûmât) zaman ve mekân boyutuna ihtiyaç duymadan hem de duygu ve düşüncelerini tam manasıyla yansıtan kolay ve hızlı bir yöntem olmuştur. Dil

---

¹ Esîrüddîn el-Mufaddal b. Ömer es-Semerkandî el-Ebherî, *İsâgüci* (İstanbul: Matbaatü'l-Âmire, 1269), 1.

² Sa‘düddîn Mes‘ûd b. Fahriddîn Ömer b. Burhâniddîn Abdillâh el-Herevî el-Horâsânî et-Teftâzânî, *el-Muṭavvel* (İstanbul: Matbaatü'l-Âmire, 1309), 7.

³ Teftâzânî, *el-Muṭavvel*, 7; Ali Kuşçu, *Unkûdu'z-zevâhir fi'sh-sharf*, thk. Ahmet Affî (Kahire: Darü'l-kütübü'l-ilmîyye, 2001), 223; İbrahim Özdemir, *İslam Düşüncesinde Dil ve Varlık Vaz'îlminin Temel Meseleleri* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2006), 18-19.

âlimleri dili “Toplumların düşüncelerini, duygularını ve gayelerini kendisiyle ilettikleri seslerden oluşan ifade düzenidir.” şeklinde tanımlamışlardır.⁴

Sözlü iletişimin bir madalyonun iki yüzü gibi birbirinden ayrılmayan iki temel unsuru bulunmaktadır. Bu unsurlar lafız ve manadır.⁵ Zihinlerde bulunan manalar ile ses birimleri aracılığıyla ortaya çıkan lafızlar arasındaki delalet, tarih boyunca dil âlimleri tarafından incelenmiştir. Özellikle dilin büyük önem taşıdığı İslâmî ilimler içerisinde lafız ve mana arasındaki delalet olgusu İslâm âlimleri tarafından dikkatle ele alınmıştır. Fıkıh usûlü, nahiv, sarf, iştikak, lügat, belâgat, beyan, mantık, kelam, tefsir ve Kur’an ilimleri içerisinde, kendilerine bakan yönleriyle incelenmiştir.⁶ Özellikle ilk dönem kelam ve fıkıh usûlü eserlerinde vaz’ olgusu derinlemesine incelenmiştir. İlk dönem Fukaha metodu usûlcülerinden Kerhî (340/952) ve ilk dönem Mütakellim metodu usûlcülerinden İmam Şâfiî (204/820) doğrudan vaz’ kavramını kullanmasalar da vaz’ olgusunu başka lafızlarla ifade etmişlerdir. Onları takip eden usûl âlimleri, eserlerinde vaz’ olgusunu sistemli bir şekilde kullanmışlardır.⁷ Adudüddin el-Îcî’nin (756/1355) *er-Risâletü’l-vaz’iyye* adlı risalesiyle yeniden önem kazanan vaz’ olgusu (lafız-mana delaleti) yeni bir döneme girmiştir.⁸ Artık müstakil bir ilim dalına dönüşmeye başlayan vaz’ olgusu mezkûr risaleye yazılan haşiyeler ile gelişmiştir. Özellikle Sa’dettin et-Teftâzanî (792/1390) ve Seyyid Şerif el-Cürcanî’nin (816/1413) yazdıkları şerhler ile vaz’ olgusu, yeni birtakım meselelerin eklenmesiyle birlikte genişlemiş ve muhtevası derinlik kazanmıştır. Osmanlı döneminin ortalarına kadar kısa bir kesintiye uğramasına rağmen Osmanlı âlimleri sayesinde müstakil bir ilim olarak tedvin edilmiştir.⁹

Bu tez çalışması, dil felsefesi disiplininde göstergebilim olarak incelenen vaz’ ilmine dair bir çalışma olarak planlanmaktadır. Bu itibarla, çalışmanın temel amacı vaz’ ilminin temel konularını incelemek ve sözlü iletişimde lafız-mana arasındaki delaleti ana hatlarıyla ortaya koymaktır. Yukarıda da işaret edildiği üzere vaz’ ilmi, Îcî’nin risalesi ile başlamış olsa da vaz’

⁴ Ebu’l-Feth Osman İbn Cinnî, *el-Haşâ’iş*, thk. Muhammed Ali Neccar (Mısır: Daru’l-kütübü’l-Misriyye, ts.), 1/33.

⁵ Cemal Güzel, “Platon’un Bilgi Görüşü”, *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 20/2 (2003), 105-115.

⁶ Abdullah Yıldırım, “Vaz’ İlmi”, *İslâm Medeniyetinde Dil ilimleri: Tarih ve Problemler*, ed. İsmail Güler (İstanbul: İSAM Yayınları, 2015), 425-438..

⁷ Özdemir, *İslam Düşüncesinde Dil ve Varlık Vaz’ İlminin Temel Meseleleri*, 149-178..

⁸ Abdullah Yıldırım, “er-Risâletü’l-vaz’iyye”, *İslâm İlim ve Düşünce Geleneğinde Adudüddin el-Îcî*, ed. Eşref Altaş (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları; İSAM Yayınları, 2017), 77-118; Tahsin Görgün, “Îcî, Adudüddin”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21/410-414.

⁹ Eğinli İbrahim Hakkı, *Metnün fi’l-vaz’* (İstanbul: Matbaa-i Safâ ve Enver, 1311), 73-78; Eğinli Mehmet Rahmi, *el-Ucaletü’r-rahmiyye* (İstanbul: Matbaa-i Safâ ve Enver, 1311), 24.

olgusu İslâm âlimlerinin farkında oldukları bir meseledir.¹⁰ Dolayısıyla vaz' ilminin tarihî serüveni açısından incelemeye tabii tutulmasının faydalı olacağı düşünülmektedir. Bu dönemler içerisinde İcî'nin neyi başardığına ya da neyi değiştirdiğine değinilecektir. Osmanlı dönemi dil âlimlerinin eserlerinden kısaca bahsedilecektir. Bununla birlikte iletişimin gerçekleşme şekilleri, dillerin doğuşu ve oluşumu meselesi de genel hatlarıyla incelemeye tabii tutulacaktır. Delaletin lafızdan mı yoksa lafız ve mana dışındaki başka bir unsurdan mı kaynaklandığına dair aklî ve naklî çıkarımlarda bulunulacaktır. “Bu delaletin bir menşei-kaynağı var mıdır?” sorusuna, itikâdî mezheplerin nasıl ve neye dayanarak cevap verdiği yer verilecektir. Bu manada, birçok kelâmî ayrışmaya sebep olan ve mihne olayının gerçekleşmesine zemin hazırlayan “Kur'an mahluktur veya değildir.” meselesi, vaz' ve vâzî' açısından incelemeye tabii tutulacaktır. Ayrıca Batı dil bilimleri içerisinde özellikle son dönemde yaygınlık kazanan dil felsefesinde anlam ve adlandırma prensibi ele alınacaktır.

Eğimli İbrahim Hakkı'nın (1311/1894) *el-Metnü fi'l-Vaz'* risalesi, mezkûr risalenin şerhi Eğimli Mehmet Rahmi'nin (1327/1909) *el-'Ucaletü'r-Rahmiyye* adlı eseri, Ali Kuşçu'nun (879/1474) *Unkûdu'z Zevâhir* adlı eseri ve Yusuf ed-Dicvî'nin (1870/1946) *Hulasatü İlmi'l-Vaz'* adlı risalesi, Abdülhamid Anter'in *İlmu'l-vaz'* adlı risalesi vaz' ilmi açısından önem arz etmektedir. İbrahim Özdemir'in *İslâm Düşüncesinde Dil ve Varlık Vaz' İlminin Temel Meseleleri* kitabı ve Abdullah Yıldırım'ın *Vaz' İlmi ve Unkûdu'z-zevâhir / Ali Kuşçu (İnceleme-Değerlendirme)* isimli yüksek lisans tezi Türkçe eser olarak önemlidir. Mezkûr eserler incelendiğinde vaz' ilminin lafız mana arasındaki delalet ilişkisi olarak kabul edildiği görülmektedir. Klasik vaz' ilmi açısından doğru olsa da vaz' olgusu iletişimin bir gereği olduğu açıktır. Bu durum vaz' ameliyesinin anlaşılmasını zorlaştırmaktadır. Nitekim iletişim sadece lafızlarla yani sözlü iletişimle gerçekleşmez. Bu açıdan klasik vaz' ilmi, daha geniş bir perspektiften ele alınması gerekmektedir. Bu sebeple vaz' ilminin, önemli bir dil bilimci olan İbn Cinnî'nin de değinde üzere, iletişim genelinde ele alınması gerekmektedir.

---

¹⁰ Abdullah Yıldırım, *Vaz' İlmi ve Unkûdu'z-zevâhir / Ali Kuşçu (İnceleme- Değerlendirme)* (İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2007), 11-46.

2. VAZ‘ İLMİNİN DOĞUŞU

Vaz‘ olgusu, dil ile alakalı temel bir mesele olduğundan dolayı sadece İslâm âlimleri tarafından değil, Yunan filozofları tarafından da ele alınmıştır. Her ne kadar vaz‘ olgusu veya vaz‘ ilminin tam bir karşılığı olmasa da birçok filozof bu konuya değinmiştir. Bu filozofların belki de en etkili Platondur (MÖ.348). *Kratylos* adlı eserinde adların doğruluğunu tartışmıştır. Aporetik diyalog şeklinde olan bu eserde Kratylos, Sokrates ve Hermogenes adlı üç karakteri tartışır.¹¹ Ancak kendi fikrini kasten gizler. Tartışma konusu, adlar anlaşılınca adların karşısına konan nesnenin de anlaşılıp anlaşılmayacağıdır. Konu, kelam ilmindeki isim-müsemma delaleti ekseninde dönmektedir. Tek başına bu konu vaz‘ ilmini kapsamamaktadır.¹² Yine de vaz‘ olgusunun filozoflar tarafından ele alındığını göstermektedir. Özellikle diyalogun vaz‘ olgusu açısından önemi, adları ilk verenin insan değil, onun üstünde bir güç olduğunu savunmasıdır. Bu açıdan vaz‘ ilminde bulunan tevkifi görüş ile örtüşmektedir.¹³ Bu minvalde devam eden bu tartışma felsefe içerisinde devam edegelmiştir. Özellikle son dönemlerde dil felsefesi olarak ele alınmaktadır. Ferdinand de Saussure göstergebilimi ve dil biliminde önemli isimlerdendir.¹⁴ Çağdaş filozoflardan Saul Aaron Kripke *Naming and Necessity* adıyla yazdığı kitabında, adlar nesnelere karşısına insan uzlaşması sonucu bulunduğu görüşünü savunmaktadır. Türkçeye “*Adlandırma ve Zorunluluk*” adıyla Berat Açıl tarafından çevrilmiştir.¹⁵

İslâmî ilimler içerisinde vaz‘ olgusu, ilk tedvin faaliyetiyle birlikte oluşmaya başlamıştır. Bunun sebebi, İslâmî ilimlerin Kur’an ve hadislerle dayanmasıdır. İslâm dininde ve ilim geleneğinde temelde nasslar bulunmaktadır. Özellikle inanç (iman) ve ibadet (amel) meseleleri nasslar ile anlaşılır ve uygulanır. Bu demektir ki, nassın lafzı olmazsa olmaz bir şeydir. Bunun farkında olan sahabîler Hz. Peygamber’in (s.a.s.) vefatından hemen sonra ilk iş olarak Kur’an’ı cem’ etme faaliyetine başlamışlardır.¹⁶ Bu faaliyetin birçok sebebi olsa da bu sebeplerin başında kuşkusuz nassları korumak gelmektedir. Yine bu faaliyetin devamı olan istinsâh faaliyeti de Kur’an lafzını korumak ve sonraki nesillere aktarmak içindir. Bu faaliyete tüm sahabîler icmâ

¹¹ Aporetik, aporia ‘dan gelir. Sokratik diyalogların genel bir özellikleri olarak olumsuz bir sonuçla bittiği görülür: Yanlış ve yetersiz tanımlar çürütülünce diyalog da sona erer; burada araştırmada bir çıkmazla, yani aporia ile karşılaşmış, böylece de ele alınan sorunun doğru yanıtı bulunamamıştır. Bu yüzden, Platon’un ilk dönem diyaloglarına aporetik diyaloglar da denir.

¹² Platon, *Kratylos*, Giriş, Metin, Çeviri ve Dizin, çev. Erman Gören (İstanbul: Dergâh yayınları, ts.), 1/25-37.

¹³ Levent Aysever, “Kratylos: Adların Doğruluğu ve Bilgi”, *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 19/1 (2002), 155-166.

¹⁴ Şaban Köktürk- Semra Eyri, “Dilbilim ve Göstergebilim: Ferdinand De Saussure ve Göstergebilimi Anlamak”, *Sakarya Üniversitesi Fen Edebiyat Dergisi* 15/2 (ts.), 12142.

¹⁵ Saul Aaron Kripke, *Adlandırma ve Zorunluluk*, çev. Berat Açıl (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2005), 30-188..

¹⁶ Ebü’l-Fazl Celâlüddin Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayri es-Suyûtî, *el-İtkan fi ‘Ulûmi’l-Kur’ân*, thk. Şuayb Arnâvût (Beyrut: Müessesetü’r-risâle, 2008), 129-142.

etmiştir.¹⁷ Kur'an-ı Kerim'in lafzı tam manasıyla korumaya alınınca İslâm dininin ikinci kaynağı olan hadisler için âlimler çaba sarf etmiştir. Ancak hadislerin lafzına değil manasına riayet edilmiştir. Bunun birçok sebebi vardır. Bunun en önemli sebepleri arasında Hz. Peygamber'in (s.a.s.) ilk dönemlerde Kur'an ile karışmasını önlemek amacıyla hadis yazımını yasaklaması bulunmaktadır. Sahâbîler ve tabiîn âlimleri hadisleri mana rivayetine yönelmiş ve isnad sistemi gibi çok önemli bir ilke imza atmışlardır.¹⁸ Bu faaliyetler göstermektedir ki lafız ve mana İslâm dini için vazgeçilmez bir rükündür.

Bu faaliyetlerle beraber gelişen fıkıh ilminde de fakîhler, lafız ve manadan hükümler ortaya koymuşlardır. Fürû fıkıh üzerinden fıkıhın ilkelerini belirlemişler ve fıkıh usûlü eserleri telif etmişlerdir. Bu eserlerinde elfaz bölümleri oluşturmuş ve vaz' konularına yüzeysel değinmişlerdir. Aynı şekilde nahiv, beyan ve mantık ilimlerinde de kendilerine bakan yönleriyle vaz' konuları ele alınmıştır.¹⁹ Vaz' olgusu hicrî 8. asırda Adudüddin el-Îcî tarafından kaleme alınan *er-Risâletü'l-vaz' iyye* isimli eserle birlikte yeni bir merhale kazanmıştır.²⁰ Bu risaleye yazılan çok sayıda haşiyeye ve şerh ile birlikte vaz' olgusu yeni bir döneme girmiştir. Osmanlı'nın son dönemlerinde vaz' olgusu üzerine birçok eser telif edilmiş ve vaz' olgusu müstakil bir ilim dalına dönüşmüştür. Böylece vaz' ilminin kurucusu Adudüddin el-Îcî temele alınarak; ondan önceki döneme mütekaddimîn, ondan sonraki döneme müteahhirîn dönemi denilmiştir. Ayrıca kendisinin başlattığı, haşiyeler ile gelişen döneme de Îcî dönemi adı verilmiştir. Bu dönemler tek tek ele alınacaktır.

2.1. Mütekaddimîn Dönemi

Bu dönemde vaz' ilmi henüz teşekkül etmemiştir. Farklı ilim dalları içerisinde kendilerine bakan yönleriyle incelenmiştir. İlmin ıstılahları da henüz oluşmadığı için farklı lafızlarla ifade edilen vaz' olgusu; fıkıh usûlü, nahiv, sarf, iştikak, lügat, belâgat, beyan, mantık, kelam, tefsir ve Kur'an ilim dallarında ele alınmıştır. Bununla birlikte vaz' olgusunun diğer ilim dallarına nazaran daha fazla görüldüğü ilim dallarını dörde indirgemek mümkündür.²¹ Bunlar;

- a) Fıkıh usûlü
- b) Nahiv (Sarf, İştikak, Lügat)
- c) Belâgat-Beyan

¹⁷ Muhsin Demirci, *Tefsir Usûlü* (İstanbul: Marmara İlahiyat Yayınları, 2006), 69-107.

¹⁸ Ahmet Yücel, *Hadis Tarihi* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2021), 25-180.

¹⁹ Yıldırım, "Vaz' İlmi", 435-438.

²⁰ Yıldırım, "er-Risâletü'l-vaz' iyye", 77-118.

²¹ Özdemir, *İslam Düşüncesinde Dil ve Varlık Vaz' İlminin Temel Meseleleri*, 137-195.

d) Mantık

2.1.1. Fıkıh Usûlünde Vaz' Olgusu

Birçok âyetten de bilindiği üzere Allah Teala, Kur'an'ı insanların anlaması ve akledebilmesi için indirmiştir.²² Her ne kadar Kur'an-ı Kerim'in lafzını okumak ibadet olsa da fıkıh usûlü açısından Kuran'ın lafzından ve manasından hüküm istinbat etmek asıldır. Şâtibî'nin (790/1388) ifade ettiği üzere "Hitap, mananın anlaşılıp icrası için vardır. Lafza takılıp kalmak mütekellimin muradı değildir."²³ Kur'an ve sünneti, lafız ve mana açısından (hitap açısından) ele aldığımızda hitabın, inşa ve ihbar kısımlarını görürüz. Muhatabın yapıp yapmaması gereken hususların talep edildiği kısım inşaî kısımdır. Hatta Kur'an'ın ilk inen âyetleri inşaî olarak inmiştir.²⁴

Hitap açısından diğer kısım ise ihbarîdir. Hitap ihbarî olsa bile ondan kastedilen mana çoğu zaman inşadır. Mesela geçmiş ümmetlerin kıssaları haberî cümleler olsa da bundan kasıt, ibret alıp hayatımızı ona göre şekillendirmektir. Neticede her iki hitap şekli de muhatabı bir şeye sevk etmeyi ve etkilemeyi amaçlamaktadır. Her iki hitap da vaz'î bir olgu olan lafızlardan müteşekkildir. Bu açıdan, bu hitapların her cümlesi, kelimesi hatta harfî önemli vaz'î ve şer'î hükümler ifade etmektedir.²⁵ Bu amaç doğrultusunda fıkıh âlimleri her bir lafzı ele almış ve usûl kitaplarında özel bölümler oluşturmuşlardır.²⁶ Lafızları, vaz'î açıdan taksime tabi tutmuşlardır. Bu taksimatı şu şekilde özetlemek mümkündür:

- a. Vaz' edildiği mana bakımından lafız: Hâss, âm ve müşterek kısımlarına ayrılır.
- b. Kullanıldığı mananın, vaz' olduğu mana olup olmadığı bakımından lafız: Hakikat, mecaz, sarîh ve kinaye kısımlarına ayrılır.
- c. Kullanıldığı manaya delaletinin açıklığı bakımından lafız: Zahir, nass, müfesser, muhkem; kapalılık bakımından lafız: Hafî, müşkil, mücmel ve müteşabih kısımlarına ayrılır.

²² *Kur'an Yolu* (Erişim 8 Ekim 2024), Yûsuf 12/2; ez-Zuhruf 43/2-3.

²³ Ebû İshâk İbrâhîm b. Mûsâ b. Muhammed el-Lahmî el-Gırnâtî eş-Şâtibî, *el-Muvafakât fî Uşûli's-Şerî'a* (Beyrut: Dâru'l-ma'rife, 1975), 3/410.

²⁴ el- Alak 96/1-5.

²⁵ ez- Zâriyât 51/56.

²⁶ Ebû'l-Abbâs Şihâbüddin Ahmed b. İdrîs b. Abdirrahmân el-Mısrî el-Karâfî, *el-Kâşif 'ani'l-maḥşûl*, thk. Adıl Abdulmevcûd, Ali Muavvad (Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 1998), 1/458.

- d. Lafzın manaya delalet şekli ve sözün söylenmesi açısından lafız: İbare, işaret, delalet ve iktiza kısımlarına ayrılır.²⁷

Usûl âlimleri bu taksimatı yaparken lafız ve mana arasındaki unsurlara şu isimleri vermişlerdir: Lafzın mana karşısında mülâhaza edilip taallukuna vaz‘; bu taalluku karşılayan medlule lafız (mevzû, mâsîka leh); bu taallukun zihnî karşılığına mana (mevzû leh, medlul, mefhum); taallukun bütün fertleri kapsamasına umum (âmm); fertlerin bir kısmını kapsamasına husus (hâss); lafzın taalluk etme biçimine delalet; taalluku gerçekleştiren zâta vâzî‘; taallukun amacına beyan; taallukun yöntemine rivayet (haber) isimlerini vermişlerdir.²⁸ Usûl âlimleri nasslardan hüküm istinbatında çok titiz davranmışlardır. Bu sebeple öncelikle vaz‘ ilmi başta olmak üzere sarf, nahiv, belagat, iştikak, lügat gibi dil ilimlerini, eserlerinin baş taraflarında yer vermişlerdir. Bu kadar titiz davranmalarının sebepleri pek çok olmakla beraber şu âyet belki de bütün sebeplerin temelini oluşturmaktadır:

Sana kitabı indiren O’dur. Onun (Kur’an) bir kısım âyetleri muhkemdir, ki bunlar kitabın esasıdır, diğerleri ise müteşâbihtir. Kalplerinde sapma meyli bulunanlar, fitne çıkarmak ve onu (kişisel arzularına göre) te’vil etmek için ondaki müteşâbihlerin peşine düşerler. Hâlbuki onun te’vilini ancak Allah bilir; bir de ilimde yüksek pâyeye erişenler. Derler ki: Ona inandık, hepsi rabbimiz katındandır. (Bu inceliği) yalnız aklıselim sahipleri düşünüp anlar.²⁹

Kur’an-ı Kerim’i hakkıyla anlayabilecek ve gereği gibi amel edebilecek kimselerin ilimde derinleşenler olduğu açıkça belirtilmiştir. İlimde derinleşmeyi çok arzu eden âlimler, Allah Teala’nın kitabını insanlara anlatma görevlerinin de farkındadırlar. Nitekim birçok âyette Rabbimiz emr-i bi’l- ma’rûf ve nehy-i ‘ani’l-münker (iyiliği emretme ve kötülükten sakındırma) görevini müminlere vermiştir.³⁰ Müminler özelinde bu görev, peygamberlerin varisleri olan âlimlere verilmiştir.³¹ Görevlerini yerine getirme noktasında bütün gayretlerini sarf eden İslâm âlimleri, nassları anlama, yorumlama, hayatlarına ve diğer müminlerin hayatlarına uygulama noktasında geniş bir bakış açısı kullanmışlardır.³²

²⁷ Muhsin Koçak vd., *Fıkıh Usûlü* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2013), 274-386.

²⁸ Karâfi, *el-Kâşif ‘ani’l-mahşûl*, 1/408-409; Özdemir, *İslam Düşüncesinde Dil ve Varlık Vaz‘ İlminin Temel Meseleleri*, 151-152.

²⁹ Âl-i İmran 3/7.

³⁰ Âl-i İmran 3/104, 110,114; el-A’râf 7/157; et-Tevbe 9/71, 112; el-Hac 22/41; Lokmân 31/17.

³¹ Ebû Dâvûd Süleymân b. el-Eş’as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî, *es-Sünen*, thk. Şuayb Arnavût - Muhammed Kamil Karabelli (Beyrut: Dâru’r-risâleti’l-ilmîyye, 2009), “İlm”, 2.

³² İmâmü’l-Haremeyn Ebû’l-Meâlî Rüknuddîn Abdülmelik b. Abdillâh b. Yûsuf el-Cüveynî, *el-Burhân fî Uşûli’l-fıkıh*, thk. Abdülazım Dîb (Katar: y.y., 1399/1978), 1/130.

Fıkıh usûlünde diğer ilim dallarından farklı bakış açısıyla ele alınan dilsel bölümler, usûl ilmi içinde ıstılahî bir süreç geçirmiştir. Elbette ki bir ilimin teşekkülünde ıstılahlar belirli bir süreçten geçmektedir. Biz burada vaz' olgusunun, usûl ilminde geçirdiği merhalelere yüzeysel temas edip geçeceğiz.

Usûl ilminde bize ulaşan ilk eser İmam Şâfiî'nin risalesidir. Kitapta birçok konuyu ele almakla beraber vaz' olgusundan "tesmiye" kavramıyla bahsetmektedir.³³ Ayrıca risalesinde âmm, hâss, delalet gibi kavramları kullanmıştır. Bu kavramlar vaz' olgusuyla alakalı olan kavramlardır. Ayrıca tesmiye kavramını, daha sonraki dönemlerde şekillenen ve anlamını bulan müşterek kavramı yerine kullanmıştır. Tesmiye kavramını risalesinde şu şekilde ifade etmiştir: "Bir şeyin birden fazla ismi olduğu gibi, birden fazla şeye de bir isim verilmiştir".³⁴ Daha sonraki Şâfiî usûlcüleri de tesmiye kavramını kullanmışlardır.³⁵

Hicrî dördüncü asrın başlarında Hanefî usûlcüsü Kerhî, risalesinde tıpkı İmam Şâfiî gibi dolaylı olarak vaz' olgusuna temas etmiştir.³⁶ İmam Kerhî'nin talebesi olan Ceşşâş (370/981), hocasının eksik bıraktığı meseleleri ele almış ve tamamlamıştır. Ayrıca vaz' kavramını doğrudan kullanmış ve vaz' olgusu ile ilişkili olan âmm, hâss, müşterek, hakikat, mecaz, zahir, nass gibi kavramlara da eserinde yer vermiştir.³⁷ Ceşşâş, vaz' olgusuna yeni soluk kazandırmıştır. Ceşşâş'ın yaptığı en önemli yenilik, kavramlara tanımlar yaparak ıstılahlaştırma faaliyetidir.³⁸ *Ahkâmü'l-Kur'an* adlı eserinde, cümle içinde bulunan harflerin cümlenin anlamını değiştirdiği ve tekit ettiğini söyleyen Ceşşâş, harflerin vaz'ına dair önemli bilgiler vermektedir. Ceşşâş'tan sonra gelen tefsir, hadis, fıkıh ve dil âlimleri bu harflere ihtimam göstermiştir. Daha sonraki dönemde şekillenen tazmin teorsini ıstılahlaştırmışlardır.³⁹

Hicrî beşinci asrın başında Bakıllânî (403/1013), Şâfiî mezhebinde özellikle Cüveynî (478/1083) ve Gazzâlî (505/1111) tarafından temel kaynak kabul edilen *et-Takrîb ve'l-İrşad* adlı eserinde nassları anlamak ve doğru tevil etmenin yollarını ve şartlarını kaleme aldığı dilsel bir bölüm yazmıştır. Bu dilsel bölümde, vaz' bilgilerini temele almıştır. Lafız ve mana

³³ Muhammed b. İdrîs eş-Şâfiî, *er-Risale*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir (Mısır: Mustafa el-Bâbî'l-Halebî, 1357/1938), 51-62.

³⁴ Şâfiî, *er-Risale*, 52..

³⁵ Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed el-Gazzâlî, *el-Mağsadü'l-esnâ fi Şerhi Esmâ'illâhi'l-hüsnâ*, nşr. Bessâm Abdülvahhab el-Câbî (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1464/2003), 24-40.

³⁶ Ebu'l-Hasan 'Ubeydullah b. Hüseyin el-Kerhî, *Risaletü'l-Kerhî fi'l-uşûl*, thk. Mustafa Muhammed el-Kabbanî ed-Dimeşkî (Beyrut: Dâru İbn Zeydün, ts.), 161-175.

³⁷ Ahmed b. Ali Ebu Bekir er-Râzî el-Ceşşâş, *el-Fuşûl fi'l-uşûl* (b.y.: Vezâretü'l-evkâfi'l-kuviyye, 1994), 1/40, 46-50.

³⁸ Ceşşâş, *el-Fuşûl fi'l-uşûl*, 1/31, 46, 59-64, 327, 373.

³⁹ Ebû Bekr Ahmed b. Alî er-Râzî el-Beytî'l-Fünûn ve'l-'ulûm ve'l-adab Ceşşâş, *Ahkâmü'l-Kur'an*, thk. Muhammed Sâdik Kamhâvî (Beyrût: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, 1992), 1/5-28.

arasındaki ilişkiyi, insan zihninde yer alan manaların tezahürünün nasıl gerçekleştiğini aklî ve vaz'î deliller şeklinde iki kısma ayırmaktadır. Birinci kısım olan aklî delilde mantıksal ilkeler ile bir sonuca varmıştır. Mesela her fiilin bir faili vardır. Bu failin bu fiili yapma kabiliyetinin ve kudretinin olması gerekir. Görüldüğü gibi bu delil, bedihî olup vaz'î çıkarımdan uzaktır.⁴⁰ Vaz'î delili şu şekilde ifade etmiştir: İşaretler, hareketler, yazılar, çizgiler ve lafızlar haddi zâtında (aklî delil ile) bir şeye delalet etmezler. Onları başka şeylerin karşısına koyan bir zât vardır. Bu zât ise idrak, irade, kudret sahibi bir varlıktır. İdrak, irade ve kudreti olmayan bir varlığın lafızları, işaretleri, hareketleri anlaşılmaktan uzaktır⁴¹. Ne söylediğini bilen ve söylediğinden neyi kastettiği anlaşılabilir bir varlık ancak işaretler, hareketler, yazılar, çizgiler ve lafızlar karşısına başka şeyler koyabilir. Buna göre deli, çocuk ve uyuyan kimselerin beyanları ve hareketlerine itibar edilmez. Ne lehlerine ne de aleyhlerine delil teşkil etmez.⁴² İletişimi sağlayan yegâne şeyin aklî ve vaz'î deliller olduğunu söylemektedir. Her iletişim kuran insanın zihninde yer alan ve dışa yansıyan, bir lafız-mana (işaret-mana)⁴³ ilişkisi bulunmaktadır.⁴⁴ Bu delilleri ifade ettikten sonra vaz'ın lafız ve lafız dışı olduğunu ifade etmiştir. Ona göre vaz' olgusu, lafzî vaz' ve gayrı lafzî vaz' olmak üzere iki kısımdır. Bu taksimatı ile vaz' ilminin ilk sütununu oluşturan Bakıllânî, mutlak manada vaz' olgusunu şekillendirmiştir.

Bakıllânî vaz' merkezli bu bölümünde, vaz' olgusunun kelimeler ilmine bakan ve önem arz eden bir konusu olan “Dilin kaynağı (vâzî‘) kimdir?” sorusuna da cevap vermiştir. Kelam ilminde tevkifî, ıstılahî ve tevakkufî olarak ele alınmıştır.⁴⁵ Tevakkufî görüşü kabul eden Bakıllânî, dilin kaynağı konusunda daha fazla konuşmanın gereksiz olduğunu, herhangi bir

⁴⁰ Ebû Bekir Muhammed b. Tayyib el-Bakıllânî, *et-Taqrîb ve'l-irşâd* (Beirut: Müessesetü'r-risâle, 1998), 192-210.

⁴¹ Bakıllânî, *et-Taqrîb ve'l-irşâd*, 1/204-205.

⁴² Bakıllânî, *et-Taqrîb ve'l-irşâd*, 1/205-208.

⁴³ Nitekim iletişim sadece lafızlar ile sağlanmaz. Dilsiz insanların iletişimi işaret üzerindedir. Hatta dilsiz olmasa dahi meramını işaret ile ifade etmek insanlar vardır. Yeri geldiğinde bir bakış, bir gülüş bile iletişimi sağlayabilir. Hatta 21. yüzyılda emoji olarak kullanılan küçük resimler özellikle genç kuşak arasında iletişim aracı olarak lafızlardan daha sık kullanılmaktadır. Vaz' ilmi, lafzî vaz'ı ele almış ve gayrı lafzî vaz'ı bırakmış değildir. Ancak işi nasırlar olan İslam âlimleri, lafzî bir öge olan Kur'an âyetlerini ve hadisleri ele aldıklarından gayrı lafzî vaz' ikinci konumda kalmıştır. Daha sonradan bu taksimat matikçiler tarafından ele alınmış ve delalat temelinde tekrar taksim edilmiştir.

⁴⁴ Bakıllânî, *et-Taqrîb ve'l-irşâd*, 1/336.

⁴⁵ Vâzî' açısından vaz' bölümünde daha detaylı ele alınacak bu konuya kısaca bakacak olursak; ilk dönem kelimeler ekollerinden olan Eş'arî ve Mâtürîdî mezhepleri arasında cereyan eden bir meseledir. Eş'arî âlimler dilin kurucusu mutlak olarak Allah Teala'dır (tevkifî). Dolayısıyla dil bir cihetten kutsaldır. Bunun temel sebebi Kur'an-ı Kerim'in Allah'ın kelimeleriyle ilişkisini olmasıdır. Mu'tezile âlimleri ise “Sıfatlar hadistir.” diyerek kelimelerin Allah'a bağlı olduğunu kabul etmektedirler (ıstılahî). İkisinin arasında bulunan Mâtürîdî âlimler ise dili var edenin Allah, devam ettirenin ise insanlar olduğunu söylemektedirler.

netice elde edilmediğini ve insanların birbirlerini tekfirden öteye geçemediklerini beyan ederek tevakkuf teorisini ortaya atmıştır.⁴⁶

Bakıllânî, vaz' deliliyle lafzın manasının üç şekilde olacağını ifade etmiştir. Bu taksimatı muhatabın hitabı anlama şekli ve seviyesine göre yapmıştır. Bu taksimat şu şekildedir:

1. Haricî bir karineye ihtiyaç duymadan anlamın tümünü ifade eden kelimeler (hitap).
2. Haricî bir karineye ihtiyaç duymasa bile farklı manalara tevili muhtemel kelimeler (hitap).
3. Vaz' edildiği manayı ifade edebilse bile karine olmaksızın meramı ifade etmekte yetersiz kalan kelimeler (hitap).⁴⁷

Birinci kısma nass, ikinci kısma mücmel ve üçüncü kısma mecaz ismini vermiştir. Bu kısımlara âyetlerden birçok örnekler vermiştir.⁴⁸ Üçüncü kısım olan mecazın vaz' ile ilgisinin olmadığını söylemektedir. Bunun sebebini şu şekilde açıklar: "Mecaz, vaz' edildiği asıl mananın dışında kullanılan lafızdır." Dolayısıyla hakîkî manaya dayanması gerekmektedir. Vaz'î manada sabit kalan mananın hakîkî mana olduğunu, mecaz mananın hakîkî mananın alt kısmı olduğunu ifade etmiştir.⁴⁹ Ayrıca usûl literatürü içerisinde aslî kaynaklardan biri kabul edilen kıyasın, isimler üzerinde de geçerli olup olmadığını tartışan Bakıllânî isimleri şu iki kategoriye ayırmıştır:

- a. Şahısların (zâtların) müşahhas ve hüviyetleri olan ayrıca diğer şahıslardan (zâtlardan) ayırmaya yarayan isimler. Bu tür lafızlar üzerinde kıyas yapılmaz. Müteteklim fıkıh ekolünde bu konu, mefhumun muhalifinden delil çıkarma prensibi altında ele alınmaktadır. Fukaha ekolü tarafında delil çıkarma prensibi kabul edilmeyen mefhumun muhalifi prensibi, beş kısımda ele alınır.⁵⁰ Bunlar mefhumu sıfat, mefhumu gaye, mefhumu 'aded, mefhumu şart ve mefhumu lakaptır. Mefhumu lakap ittifakla hüccet değildir.⁵¹

---

⁴⁶ Bakıllânî, *et-Takrîb ve 'l-irşâd*, 1/316-317, 319-327; Numan Karagöz- Hulusi Arslan, "Dilin Kökeni ve Teolojik Bağlamı", *Mesned İlahiyat Araştırmaları Dergisi* 12/2 (31 Aralık 2021), 432-451.

⁴⁷ Bakıllânî, *et-Takrîb ve 'l-irşâd*, 1/340-351.

⁴⁸ Bakıllânî, *et-Takrîb ve 'l-irşâd*, 1/140-145.

⁴⁹ Bakıllânî, *et-Takrîb ve 'l-irşâd*, 1/351-358..

⁵⁰ Sadece nasslarda geçerli değildir. Vaz'î kanunlarda ve sözlerde mefhumun muhalifi ile amel edilir.

⁵¹ Abdolvahhab Hallâf, *İlm-i Uşûli 'l-fikh*, thk. Muhammed Beşir Halâvî (Lübnan: Dâru'l-kütübi'ilmîyye, 2020), 142-148.

- b. Şahıslara ait olan vasıfları ifade eden sıfat kelimeler (müştak kelimeleri).⁵² Bu tür lafızların kıyasa konu olup olmaması noktasında ihtilaf vardır. Bakıllânî olmayacağı görüşündedir.⁵³

Hicrî beşinci asırdaki Mütekkelim ekolü usûlcülerinden Cüveynî, Gazzâlî gibi âlimler eserlerinde Bakıllânî'ye atıfta bulunmuş ve vaz' olgusu çizgisini devam ettirmişlerdir.⁵⁴ Gazzâlî, vaz' olgusunu isim-müsemma delaleti mahiyetinde ele almıştır. Allah'ın isimlerini şerh ettiği eserinde buna geniş yer vermiştir. Daha sonra Allah'ın isimlerini ele alan Gazzâlî, bu isimlerin delalet ettikleri manaları ve tecelli şekillerini incelemiştir.⁵⁵ Yine hicrî beşinci asrın Fukaha ekolü usûlcüleri, vaz' olgusunu Mütekkelim ekolü usûlcüleri gibi ele alsada aslında kullanılan kavramların delalet ettikleri manalar aynı değildir. Örneğin Mütekkelim ekolü usûlcüleri nass kavramını "Manasına kat'î olarak delalet eden ve başka bir ihtimale açık bulunmayan lafızdır." şeklinde anlamışlardır. Fukaha ekolü usûlcüleri ise "Manasının anlaşılması için harici bir karineye ihtiyaç duyulmayacak şekilde manaya açık olarak delalet eden ve kendisinden çıkarılan hüküm sözün sevk sebebi olan lafızdır." şeklinde anlamışlardır.⁵⁶ Fukaha ekolü içerisinde çok önemli bir yere sahip olan İmam Debûsî (430/1039), lafzın manaya delaleti olan vaz' olgusunu hem kemiyet hem de keyfiyet bakımından ele almış ve ıstılahları yirmiye⁵⁷ kadar çıkarmıştır.⁵⁸ Kendisinde sonra gelen Pezdevî (493/1100), Serahsî (483/1090) ve Sadruşşerî'a (747/1346) gibi usûl âlimleri de bu taksimata sadık kalmıştır. ⁵⁹ Sadruşşerî'a, Debûsî ve Pezdevî'nin taksimatını sadeleştirmiş ve anlaşılmasını kolaylaştırmıştır.⁶⁰ Bundan

⁵² Müştak kelimeler Arapçada fiilden türeyen ve bir işi yapana, yapılan işe, yapılan işin zamanına, mekanına, şekline vb. delalet eden lafızlardır. Ebû'l-Meâlî İzzüddîn Abdülvehhâb b. İbrâhîm b. Abdilvehhâb ez-Zencânî, *el-İzzî fi't-taşrîf* (Beyrut: Dâru'l-minhâc, 2010), 49-104.

⁵³ Bakıllânî, *et-Takrîb ve'l-irşâd*, 1/361-363.

⁵⁴ Cüveynî, *el-Burhân fi Usûli'l-fıkh*, 1/116, 124, 130-135, 139, 149, 220-226, 233, 235-236, 244, 249-250, 270-271; Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ min 'ilmi'l-usûl*, thk. Muhammed Abdüsselam Abdüsüş-Şâfi (Beyrut: Dâru'l-kütübi'ilmîyye, 1993), 30-31, 318-360.

⁵⁵ Gazzâlî, *el-Makşadü 'l-esnâ fi şerhi esmâ'illâhi'l-hüsnâ*, 23-46, 157-173.

⁵⁶ Koçak vd., *Fıkıh Usûlü*, 346-350.

⁵⁷ Yirmi kavram şunlardır:

a. Vaz' edildiği mana bakımından lafız: **Hâss, âmm, müsterek** ve **müevvel** kısmına ayrılır.

b. Kullanıldığı mananın, vaz' olduğu mana olup olmadığı bakımından lafız: **Hakikat, mecaz, sarih** ve **kinaye** kısımlarına ayrılır.

c. Kullanıldığı manaya delaletinin açıklığı bakımından lafız: **Zahir, nass, müfesser, muhkem**; kapalılık bakımından lafız: **Hafî, müşkil, mücmel** ve **müteşabih** kısımlarına ayrılır.

d. Lafzın manaya delalet şekli ve sözün söylenmesi açısından lafız: **İbare, işaret, delalet** ve **iktiza** kısımlarına ayrılır.

⁵⁸ Ebû Zeyd Ubeydullâh (Abdullâh) b. Ömer b. İsâ ed-Debûsî, *Takvîmü'l-edille fi'l-usûl*, thk. Halil Muhiddin el-Meys (Beyrut: Dâru'l-kütübi'ilmîyye, 1421/2001), 94-116, 119, 130.

⁵⁹ Alâüddîn Abdülazîz b. Ahmed b. Muhammed el-Buhârî, *Keşfü'l-esrâr an Usûli Fahri'l-İslâm Pezdevî* (İstanbul: Şirketi's-suhûfi'l-Osmâniyye, 1308/1890), 1/47-85.

⁶⁰ Ubeydullâh b. Mes'ûd Şadrüşşerî'a, *et-Tavdîh* (Beyrut: Dâru'l- kütübi'ilmîyye, ts.), 1/47.

dolayı olsa gerek ki, daha sonra gelen usûl âlimleri onun ifadelerini, Debûsî ve Pezdevî'nin ifadelerine tercih etmişlerdir.⁶¹

Kendisinden önce yazılmış eserlerden istifade ederek kaleme aldığı ve ismini “*el-Mahsul*” koyan Fahreddin er-Râzî (606/1210), eserinde vaz‘ olgusuna dair daha açıklayıcı bilgiler vermiştir.⁶² Eserinde giriş bölümünden sonra dilsel konuları içeren bir bölüm oluşturmuştur. Bu bölümde dil konularının ana konularını bablar halinde ele almıştır. Birinci babı beş kısma ayırmış ve her kısımda vaz‘ olgusunun bir rüknüne değinmiştir. Birinci kısımda kelamı tanımlayıp onun vaz‘ olgusuna dayanma şeklini ifade etmektedir. İkinci kısımda lafızları manalar karşısına ihdas eden vâzı‘ hakkında bilgi verip kendi görüşünü ifade etmektedir. Ona göre lafız mana ilişkisi zâtî olmayıp bir vâzı‘ tarafından gerçekleşmiştir. Üçüncü kısımda vaz‘ olgusunun temeli olan lafzı (mevzû) ele almaktadır. Lafzın iletişimi sağlayan en kolay, en anlaşılır ve en hızlı yöntem olduğunu, Allah Teala tarafından insanlara bahşedilmiş bir meleke olduğunu ifade etmektedir. Dördüncü kısımda vaz‘ olgusunun en önemli unsuru olan manayı (mevzû leh) ele almakta ve manaların sonsuz, onun karşısına konan lafzın sonlu olduğuna ve bu vaz‘ ameliyesinin ihtiyaca binaen gerçekleştiğine dikkatleri çekmektedir. Beşinci kısımda vaz‘ olgusunun bilinme yollarını ele alarak vaz‘ın aslî ve talî meselelerine dair bilgiler vermektedir.⁶³

Râzî'den sonra gelen âlimler daha çok onun metot ve taksimatını kullandıkları için eserlerinde vaz‘ olgusu genel hatlarıyla aynı devam etmektedir. Âmidî (631/1233), İbnü'l-Hâcîp (646/1249) buna örnek teşkil etmektedir. Memzuc metot yazarları da bu çizgiyi devam ettirmişler ve taksimatlarını daha çok Fukaha metodu üzerinden şekillendirmişlerdir.⁶⁴

2.1.2. Nahiv İlminde Vaz‘ Olgusu

Vaz‘ olgusu iletişimin temelidir. İletişim ise en hızlı, en kolay ve en etkili sözlü iletişim ile olur. Câhîz (255/869) iletişimi sağlayan her şeye ed-dâll (gösterge) adını vermiştir. Bu göstergeleri lafız, sayı, çizgi, tabela ve işaret olarak beş kısma ayırmıştır.⁶⁵ Haddi zâtında bu

---

⁶¹ Zekiyüddin Şâbân, *İslam Hukuk İlminin Esasları*, çev. İbrahim Kâfi Dönmez (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2011), 309-434.

⁶² Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer b. el-Hüseyin el-Râzî, *el-Mahsûl*, thk. Taha Câbir Feyyaz el-Alvânî (b.y.: Müessesetü'r-risâle, 1997), 1/177-334.

⁶³ Râzî, *el-Mahsûl*, 1/177-203.

⁶⁴ Şâbân, *İslam Hukuk İlminin Esasları*, 31-39.

⁶⁵ Ebû Osmân ‘Amr b. Bahr b. Mahbûb el-Câhîz, *el-Beyân ve't-tebyîn* (Beyrut: Mektebetü'l-hilâl, 1423), 1/40-41.

taksimat ana hatlarıyla mantık ilminde delaletin kısımlarına denk gelmektedir.⁶⁶ Bu taksimat arasından lafız ve cümle içindeki konumuyla ilgilenen ilim nahiv ilmidir (sentaks).

Nahiv ilmi lafızları mevzû leh (mana) açısından üç kısma ayırır. Bunlar isim, fiil ve harftir. Bu taksimat istikra yoluyla olmuştur.⁶⁷ Kendilerinde bulunan mana açısından taksimata tabi tutulan lafızlar, insan zihninde bulunan muhtelif manaları yansıtmaktadır. Muhtelif olan bu manalar yapılarında bulunan farklılardan kaynaklanmaktadır. Örneğin isim ve fiil, harften kendi başlarına bir manaya kaim olabilmeler ile ayrılmaktadırlar. Nitekim harf kendi başına müstakil bir mana ifade edemez. İsim ve fiilin birbirinden ayrıldığı nokta ise zamandır. Nitekim isim zaman ifade etmemektedir. Yani isimde zaman mefhumu yoktur. Ancak fiil zaman ile nitelenmektedir.⁶⁸ İsmi zât, fiili hades ve harfi nispet şeklinde anlamakta mümkündür.

Bu lafız türleri aslında birbirini tamamlamaktadırlar. Şöyle ki; fiil ifade ettiği hadesi yapan bir zâta ihtiyaç duyar. Çünkü hiçbir hades zât yani onu yapan olmadan meydana gelemez. Ayrıca zâtın eylemsiz durması imkansızdır. Nitekim her canlı az veya çok bir fiili işlemektedir. Bu eylem isteyerek olduğu gibi istemsizce de vuku bulmuş olabilir. Örneğin kişinin sindirimi bir eylemdir ancak kişi bunu isteyerek yapmaz. Ancak yemek yeme eylemi istekle vuku bulur. Nispet ifade eden harf ise zât ve hades arasında yani isim ve fiil arasında bağlantıyı sağlar.⁶⁹

Bu lafızları anlamları ile buluşturup daha sonra iletişimi sağlayan cümlelerin oluşmasını sağlayan âmil, vaz‘ olgusudur. Nitekim ilk dönem nahiv eserlerinden modern dönem nahiv eserlerine kadar kelime ve kelamın tanımlanması daima vaz‘ kavramı üzerinden olmuştur.⁷⁰

Aslında vaz‘ kavramını tanımda kullanmaları mühmel yani manasız lafızları tanım dışına çıkarmak içindir. Çünkü vaz‘ olgusu bir lafzı bir mananın karşısına koymak demektir ki mana olmadan lafız bir şey ifade etmez. Ayrıca delalet kısımları arasında bulunan aklî ve tabiî delaletten de ayrılmış bulunmaktadır.⁷¹

Vaz‘ olgusu nahiv âlimleri tarafından kelime ve kelam kavramlarını tanımlanırken el alınmıştır. İsim, fiil, harf gibi kavramlarda doğrudan, marife-nekra, müfret-tesniye-

⁶⁶ İzmirli İsmail Hakkı, *Mi'yâru'l-'ulûm*, çev. Ahmet Yasin Çomoğlu (İstanbul: Çizgi Kitapevi, 2020), 30-31.

⁶⁷ Ebû Bişr ‘Amr b. Osmân b. Kanber Sibeveyhi, *el-Kitâb*, thk. Abdüsselam Muhammed Harun (Kahire: Mektebetü'l-Hânicî, 1988), 1/12.

⁶⁸ Ebû Muhammed Abdullah Cemaleddin İbni Hişâm, *Şerhu Kaṭri'n-nedâ ve belli's-şadâ*, thk. Muhammed Muhiddin Abdülhamid (Mısır: Mektebetü't-ticâriyyetü'l-kübrâ, 1963), 11-43; Zeyneddin Muhammed b. Ali b. İskender el-Birgivi, *İzhârü'l-Esrâr fi'n-nahv* (Beyrut: Dâru'l-minhâc, 2009), 49-51.

⁶⁹ Ebû'l-Bekâ Muvaffakuddîn Yaîş b. Alî b. Yaîş b. Muhammed el-Esedî el-Halebî, *Şerhü'l-mufaşşal* (Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmiyye, 2001), 1/81, 3/204-207, 4/447-454.

⁷⁰ Halebî, *Şerhü'l-mufaşşal*, 1/70-81; Sibeveyhi, *el-Kitâb*, 1/12; İbni Hişâm, *Şerhu Kaṭri'n-nedâ ve belli's-şadâ*, 11-12; Birgivi, *İzhârü'l-Esrâr fi'n-nahv*, 49.

⁷¹ Sibeveyhi, *el-Kitâb*, 1/10-15; İbni Hişâm, *Şerhu Kaṭri'n-nedâ ve belli's-şadâ*, 11-12; Halebî, *Şerhü'l-mufaşşal*, 1/70-81; Birgivi, *İzhârü'l-Esrâr fi'n-nahv*, 49.

cemi',temyiz, hal, bedel vb. kavramlarda da dolaylı olarak incelenmiştir. Başta Sibeveyhi (180/796) olmak üzere onun hocası Halil b. Ahmed (175/791), ünlü dilci Zemahşerî (538/1144), İbni Hişam (218/833), İbnü'l-Hâcib, Molla Câmî lakabıyla tanınan Abdurahman b. el-Câmî (898/1492), İmam Birgivî (981/1573) ve daha birçok dil âlimi tarafında vaz' olgusu dikkatle incelenmiştir.⁷²

Son dönem dil âlimleri vaz' olgusunu iştikak, delalet, müradif, hakikat, mecaz vb. birçok konuyla beraber ele almıştır. Bu durum göstermektedir ki vaz' olgusu dil ilimlerinin temel rüknüdür.⁷³

2.1.3. Beyan İlminde Vaz' olgusu

“Mütetekellimin muradını değişik yollar ile anlatma sanatı” olarak tanımlanan beyan ilmi, muhatabın dikkatini çekmek için muhatabın durumuna, bilgi seviyesine, anlayış kapasitesine ve hitabın ortamına uygun olarak hitabı dolaylı ve farklı bir tarzda dile getirmektir. Müstakil bir ilim dalı olarak da ele alınan beyan ilmi daha çok belagat ilmi içerisinde incelenmiştir.⁷⁴ Meâni ve bedî' ilimleri ile beraber belagat ilminin üç sütununu oluşturan beyan ilmi, lafzın manaya delaletinin açıklığını incelemektedir. Bu açıklık ifade tarzı bakımından hakikat, mecaz, teşbih, isti'âre ve kinaye kısımlarına ayırılır.⁷⁵ Ancak bu taksimata bakıldığında asıl mesele ana hatlarıyla iki kısımdır. Şöyle ki:

- a. Ya lafız vaz' edildiği manaya tek başına karine olmaksızın delalet eder. Buna hakîkî/vaz'î mana denir.
- b. Ya da lafız vaz' edildiği mana sabit kalmakla beraber bir karineye binaen farklı bir manaya delalet eder. Buna mecaz mana denir. Teşbih, isti'âre ve kinaye daha çok mecaz mana içerisinde ele alınmaktadır. Hakîkî manaya birincil mana, mecazî manaya da ikincil mana isimleri de verilmiştir.⁷⁶

⁷² Sibeveyhi, *el-Kitâb*, 1/12-24; İbni Hişam, *Şerhu Kaṭri'n-nedâ ve belli's-şadâ*, 5-28; Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an ḥakâ'iki gâvâmi'î't-tenzîl ve 'uyûni'l-eḳâvîl fi vüçûhi't-te'vil*, ed. Murat Sülün, çev. Muhammed Coşkun vd. (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2016), 6/1/341-349; Birgivî, *İzhârü'l-Esrâr fi'n-naḥv*, 12-25.

⁷³ Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Suyûtî, *el-İktirâh fi Uşûli'n-naḥv ve Cedelih*, thk. Abdülhakim Atiyye (Dımaşk: Dâru'l-Beyrûtî, 1427/2006), 25-29; Özdemir, *İslam Düşüncesinde Dil ve Varlık Vaz' İlminin Temel Meseleleri*, 138-141.

⁷⁴ Nasrullah Hacımüftüoğlu, “Beyân”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 6/22-23.

⁷⁵ Nusrettin Bolelli, *Belâgat (Beyân-Me'ânî-Bedî' İlimleri) Arap Edebiyatı* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2020), 33.

⁷⁶ Abdilvâhid el-Ensârî ed-Dımaşkî İbn'üz-Zemlekânî, *et-Tibyân fi İlmi'l-beyân*, thk. Ahmed Madlûb (Bağdat: Matbaatü'l-âni, 1964), 154.

Bu iki kısma şu şekilde örnek vermek mümkündür. *تطلع الشمس في كل صباح* (Güneş her sabah doğar.) cümlesinde *الشمس* lafzı hakiki manada kullanılmıştır. Nitekim güneş, sabah doğudan ortaya çıkan ve akşam batından kaybolan gezegendir. Cümle kastedilen manayı ilk delaletiyle ortaya koymaktadır. *أرسل الله إلينا شمسًا تظلل شمسًا* (Allah bize güneşi gölgede bırakan bir güneş gönderdi.) cümlesinde geçen ilk *شمسًا* lafzı mecazî manada kullanılmıştır. Çünkü güneş güneşi gölgede bırakamaz. Nitekim akıl birden fazla güneş olduğuna hükmetse bile vakıada güneş tektir.⁷⁷ İkinci cümlede lafız bizi birincil mana olan hakîkî manayı düşünmeye sevk eder. Daha sonra hakîkî mananın anlaşılmasına mâni olan bir karine sebebiyle lafzın ikincil manasını düşmemiz gerekir. Nitekim mütekellimin muradı anlaşılmalı olsun.⁷⁸

Abdülkâhir el-Cürçânî (471/1078) *Delâilü'l-İ'câz* isimli eserinden birincil (hakîkî) manalı lafızlar için *معنى اللفظ* daha kısa ifade ile *المعنى* ifadelerini kullanmıştır. İkincil (mecaz) manalı lafızlar için *معنى اللفظ* daha kısa ifade ile *معنى المعنى* ifadelerini kullanmıştır.⁷⁹ Birincil manalı lafızlar, lafzın bizâtihi delalet ettiği manadır. Bununla birlikte ikincil manalı lafızlar, lafzın bizâtihi delalet ettiği manalar olmayıp iltizamî olarak diğer manalara delalet ettiği manalardır. İmam Cürçânî'nin kullanmış olduğu bu ifadeler bu meseleyi çok güzel özetlemektedir. Nitekim bir diğer dil âlimi olan es-Sekkâkî (626/1229) bunu doğrulamaktadır.⁸⁰ Bu izahlar ve örnekler göstermektedir ki beyan ilmi, hakîkî mana olan birincil manalarla ilgilenmez. Bu sebeptir ki beyan âlimleri “Beyan ilmi, mecaz, kinaye, teşbih ve isti'âre olmak üzere dört temel konudan oluşmaktadır” demişlerdir.⁸¹ Bu itibarla beyan ilmi şu şekilde tanımlanmıştır: “Tek bir manayı, farklı birden çok ifade ile dile getirme yöntemlerini bilme kabiliyeti kazandıran ilimdir.”⁸²

Bu bilgiler ışığında beyan ilmi hem konusu hem de gayesi itibariyle vaz' olgusuyla derin ilişkiler içerisinde. Abdülkahir el-Cürçânî bu ilişkiyi açıkça beyan etmektedir. Eserinde lafız-

⁷⁷ İzmirli İsmail Hakkı, *Mi'yâru'l-'ulûm*, 46.

⁷⁸ Abdülkâhir b. Abdurrahman b. Muhammed el-Cürçânî, *Delâilü'l-İ'câz fî İlmi'l-meânî*, thk. Abdülhamid Hendâvî (Beyrut: Dâru'l-kütübü'l-ilmiyye, 1422/2001), 173.

⁷⁹ Cürçânî, *Delâilü'l-İ'câz fî İlmi'l-meânî*, 173.

⁸⁰ Ebu Yakup Yusuf b. Ebî Bekir b. Muhammed b. Ali es-Sekkâkî, *Miftâhu'l-'ulûm* (Beyrut: Dâru'l-kütübü'l-ilmiyye, 1407/1987), 356-363.

⁸¹ İbn'üz-Zemlekânî, *et-Tibyân fî İlmi'l-beyân*, 153-158; İsmâuddin Ahmed b. Mustafa Taşköprizâde, *Şerhü'l-fevâidi'l-giyâsiyye* (İstanbul: el-Matbaatü'l-Âmire, 1312), 193-194.

⁸² Muhammed b. Abdurrahman el-Kazvîni, *Telhîsü'l-miftâh* (Karaçi: Mektebetü'l-büşrâ, 2010), 81; Abdülmüteâl es-Saîdî, *Bügyetü'l-izâh li-Telhîsü'l-Miftâh fî 'Ulümü'l-belâga* (b.y.: Mektebetü'l-âdab, 1426/2005), 3/379.

mana delaletinin vaz' yoluyla olduğunu, zâtî olarak vuku bulmadığını ifade etmektedir. Lafız-mana delaletinin vaz' yoluyla olmasının gerekliliğini ve önemini açıkça beyan etmektedir.⁸³ İmam Sekkâkî gibi büyük bir dil âlimi kitabında vaz' ilmini tanımlaması, onun kısımlarını ele alıp incelemesi ve vâzî' hakkında görüşünü ifade etmesi beyan ilminde vaz' olgusunun ne denli önemli olduğuna işaret etmektedir.⁸⁴ Kazvînî (739/1338) de aynı görüşü benimsemektedir. Eserinde mecaz manalı lafızların tıpkı hakîkî manalı lafızlar gibi lügavî, örfî, ıstilahî ve şer'î olmak üzere dört kısma ayrıldığını ve müşterek lafızdan farklı bir kısım olduğunu görmek mümkündür. Müşterek birden fazla vaz' ile birden çok hakîkî manaya delalet eden lafız olduğunu bununla birlikte mecaz manalı lafzın hakîkî manayla irtibatlı olması gerektiğini ifade etmektedir. Dolayısıyla mecaz manalı lafız hakîkî manayı gösterme ihtimali olmakla birlikte bu ihtimali ortadan kaldıran bir karine sebebiyle ikincil mananın söz konusu olduğunu ifade etmiştir. Bu ayırım ise isti'malde ortaya çıktığını ifade eder. Bu gibi vaz' olgusuyla alakalı meseleleri derinlemesine işleyen Kazvînî vaz' olgusu ve beyan ilmi ilişkisini ortaya koymuş olur.⁸⁵

2.1.4. Mantık İlminde Vaz' Olgusu

Mantık ilmi, İslâm ilim geleneğine hicrî 8. asrın başlarından itibaren girmeye başlamıştır. Müslümanlar, Suriye ve çevresinin fethedilmesiyle birlikte Aristoteles felsefesi ve mantığı ile tanışmaya başladılar. Yine aynı asırda 832 tarihinde Abbasî halifesi Me'mun (813/833) tarafından kurulan Dâru'l-Hikme'de diğer kültürlerden Arapçaya tercüme yapılmaya başlandı. Böylece Aristo mantığı İslâm ilim geleneğine girmiş oldu. İlk tercümelere doğrudan Grekçeden değil, Süryani dillerinden olmuştur. İslâm mantıkçılarından bazıları şunlardır: el-Kindî (252/866), Fârâbî (339/950), İbni Sînâ (428/1037), Gazzâlî, İbni Rüşt (595/1198), Fahrettin er-Râzî, Ebherî (663/1265), et-Tûsî (672/1274), Kazvînî, Kutbuddin er-Râzî (766/1365), Taftazanî, Seyyid Şerif Cürcanî ve İsmail Gelenbevî (1205/1791).⁸⁶

Mantık ilmine karşı ilk dönemler iki aşırı tutum oluşmuştur. Birinci grup mantığı küfür atfedip söylemleri doğru dahi olsa kabul etmeyenlerdir.⁸⁷ Bu grup ilk dönem akâid âlimleridir. Diğer grup ise "Mantıkçılar ve felsefeciler ne söylemişse doğrudur." kanısıyla hareket etmişlerdir. Bunun neticesinde İslâm itikadına aykırı görüşleri dahi kabul etmişlerdir. İmam

⁸³ Cürcânî, *Delâilü'l-İ'câz fi İlmi'l-meânî*, 51-64.

⁸⁴ Sekkâkî, *Miftâhu'l-'ulûm*, 81-113.

⁸⁵ Kazvînî, *Telhîsü'l-miftâh*, 81-113.

⁸⁶ İbrahim Emiroğlu, *Klasik Mantığa Giriş* (Ankara: Elis Yayınları, 2022), 38-50.

⁸⁷ İzmirli İsmail Hakkı, *Mi'yâru'l-'ulûm*, 27.

Gazzâlî her iki grubun da yanlış yaptığını söylemektedir. Ne büsbütün mantığı ve felsefeyi atmanın doğru olduğunu ne de mutlak doğru kabul etmenin doğru olduğunu ifade eder. Mantık ona göre ilimlerin anahtarı, ilimlerin ölçütüdür. Bu sebeple olsa gerek ki mantık alanında yazmış olduğu esere *Mi'yâru'l-İlim* adını vermiştir. Mantık, Gazzâlî ile birlikte İslâm ilim geleneğinde hızlı bir şekilde yayılmaya başlamıştır. Mantık öğrenmenin hükmünün farz-ı kifâye olduğunu söyleyen Gazzâlî ciddi eleştirilere maruz kalmıştır.⁸⁸ Ancak itirazlar zamanla yerini kabule bırakmıştır. Günümüzde mantık İslâm ilim geleneğinin ayrılmaz bir parçası olmuştur. İslâm âlimleri tarafından benimsenmiştir.⁸⁹

Mantık, bilinen bir veya birkaç önermeden bilinmeyen önermeye ulaşmayı sağlayan kuralları öğreten ilimdir.⁹⁰ Bunu yaparken delalet çeşitleri arasından sözlü delaletle başvurur.⁹¹ Sözlü delalet elbette ki lafızlardan oluşmaktadır. Çünkü insan lafızları ve manaları bilmeden düşünme faaliyetini gerçekleştiremez.⁹² Lafzın ve mananın olduğu bir yerde vaz' olgusu evleviyetle vardır. Bu sebeple mantık âlimleri eserlerinde vaz' olgusundan bahsetmişlerdir. Özellikle İbn Sînâ vaz' olgusunu derinlemesine ele almıştır. Aynı şekilde İmam Gazzâlî'de vaz' olgusunu delalet kısımları arasında ele almıştır.⁹³ Onları takip eden mantık âlimleri de delalet kısımlarını ele almış ve sözlü delalet çeşitlerinden vaz'î delaleti ve kısımlarını incelemeye tabi tutmuşlardır.

2.2. İcî Dönemi

Vaz' olgusu Adudüddin el-İcî'ye kadar müstakil bir ilim olarak görülmemiştir. Hatta âlimler tarafından bir ilim olarak dâhi görülmemiştir. Usûl, nahiv, beyan ve mantık ilimlerinin mukaddimelerinde veya belirli bölümlerinde kendilerine bakan yönleriyle ele alınmıştır. Önceki bölümlerde zikredilen bilgelere de bakıldığında en çok usûl ilmi içerisinde ele alınmıştır. Dağınık olarak bulunan vaz' olgusunu ehemmiyetine binaen derleyip toparlamak isteyen Adudüddin el-İcî *er-Risâletü'l-vaz'iyye* adını verdiği bir buçuk sayfalık bir risale yazmıştır.⁹⁴ Bu risale ile birlikte vaz' ilminin tedvin dönemi başlamıştır. Ancak risalede vaz' ilminin bütün kaide ve kurallarına değinilmemiştir. Bu sebeple olsa gerek ki risaleye önemli bir

⁸⁸ Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed el-Gazzâlî, *Mi'yâru'l-ilm fi Fenni'l-mantuk*, thk. Süleyman Dünyâ (Mısır: Dâru'l-Ma'rife, 1961), 75; İzmirli İsmail Hakkı, *Mi'yâru'l-'ulûm*, 27-28.

⁸⁹ Emiroğlu, *Klasik Mantığa Giriş*, 45-50.

⁹⁰ Emiroğlu, *Klasik Mantığa Giriş*, 12-13.

⁹¹ İzmirli İsmail Hakkı, *Mi'yâru'l-'ulûm*, 30-31; Emiroğlu, *Klasik Mantığa Giriş*, 59-60..

⁹² Özdemir, *İslam Düşüncesinde Dil ve Varlık Vaz' İlminin Temel Meseleleri*, 146..

⁹³ Gazzâlî, *Mi'yâru'l-ilm fi Fenni'l-mantuk*, 72-73.

⁹⁴ Ebû'l-Fazl Adudüddin Abdurrahmân b. Ahmed b. Abdilgaffâr el-İcî, *er-Risâletü'l-vaz'iyye* (İstanbul: Matbaa-i Safâ ve Enver, 1311), 79-80; Yıldırım, *Vaz' İlmi ve Unküdu'z-zevâhir / Ali Kuşçu (İnceleme- Değerlendirme)*, 39-46; Görgün, "İcî, Adudüddin", 21/410-414.

şerhi bulunan Taşköprizâde (968/1561) “Vaz’ ilimi önemli bir ilimdir. Ancak tedvini olmamıştır. Efendimiz Adudüddin ondan bahsemiştir. Ama bu denizde bir damladan ibarettir.” ifadelerini kullanmıştır.⁹⁵ Ancak onun bu ifadeleri “Tastamam bir şekilde tedvini olmamıştır” şeklinde anlaşılmalıdır.

Adudüddin el-Îcî her ne kadar bu ilmin vâzı’ olmasa da ilk tedvin edenidir. Zira vaz’ olgusu ondan önce birçok ilimde dağınık şekilde bulunmaktadır. Bununla birlikte ilk bir araya getiren, ilk kaidelerinden bahseden ve önceden bahsedilmemiş bazı bilgiler vermesi açısından ilk tedvin edeni olmasında şüphe yoktur.⁹⁶ Ayrıca Îcî mezkûr risalesinde değinmiş olduğu vaz’ olgusunu beyan ilmine dair yazdığı *el-Fevâidü'l-Ğiyâsiyye* isimli eserinde de yer vermiştir.⁹⁷ Îcî, vaz’ olgusunu sistemli ve müstakil bir eserle ortaya koymuştur. Îcî’yi bu risaleyi yazmaya sevk eden etkenler hakkında fikir yürüten şârihler, risalenin taksim bölümü olan vaz’ bilgileri olduğunda ittifak etmişlerdir.⁹⁸ Mezkûr bölümde Îcî, ism-i işaret, ism-i mevsul, zamir ve harflerin umum (âmm) için olmayıp husus (hass) için olduğuna değinmiştir. Kendinden önce böyle bir söyleme rastlanmamış olması risalenin önemini göstermekte ve vaz’ ilminin tedvinini başlatan ilk eser olduğuna delalet etmektedir.⁹⁹ Ayrıca Onu, mezkûr risaleyi yazmaya sevk eden başka sebeplerde bulunmaktadır. Bunlar; dil ilimlerinin vaz’ olgusuna dayanması, edebî sanatların genelde bu ilme ihtiyaç duymaları, usûl ilminde önemli konulardan biri olan elfaz bölümünün doğrudan vaz’ olgusuyla alakalı olmasıdır.¹⁰⁰

2.3. Müteahhirûn Dönemi

Adudüddin el-Îcî, vaz’ olgusunu mezkûr diğer ilimler içerisinde toparlayıp ana hatlarıyla yazması ve daha önce söylenmemiş meselelere değinmesi ile birlikte yeni ilmin doğuşunu sağlamıştır. Bununla birlikte her ilmin doğuşunda olduğu gibi vaz’ ilminin de meselelerine topyekûn bir şekilde bilgi verilmemiştir. Daha sonra gelen âlimler tartışmalar, reddiyeler ve yeni fikirler ortaya atarak vaz’ ilmini şekillendirmiştir. Adudüddin el-Îcî’nin talebeleri olan Sa’deddin et-Teftâzânî ve Seyyid Şerif el-Cürçânî’nin yapmış oldukları tartışmalar vaz’ ilmi açısından önem arz etmektedir.¹⁰¹ Tartışmalar daha çok hocaları Adudüddin el-Îcî’nin söylemiş

⁹⁵ Özdemir, *İslam Düşüncesinde Dil ve Varlık Vaz’ İlminin Temel Meseleleri*, 179.

⁹⁶ Muhammed b. Ahmed ed-Desûkî, *Hâşiyetü'd-Desûkî 'alâ'l-vaz' iyye* (Mardin: Nursabah Yayıncılık, 2012), 29-49.

⁹⁷ Ebü'l-Fazl Adudüddin Abdurrahmân b. Ahmed b. Abdilgaffâr el-Îcî, *el-Fevâ'idü'l-Ğiyâsiyye* (İstanbul: Matbaatü'l-Âmire, 1312), 303.

⁹⁸ Ayhan Can, *Abdurrahman el-Câmî'nin Şerhu'r-Risâleti'l-Vaz' iyye Adlı Eserinin Edisyon Kritiği* (Çorum: Hitit Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2015), 53-81.

⁹⁹ Yusuf Nasr ed-Dicvî, *Hülâsatü İlmi'l-vaz'* (Mısır: Matbaatü'n-Nahdâ, 1920), 22-32.

¹⁰⁰ Özdemir, *İslam Düşüncesinde Dil ve Varlık Vaz’ İlminin Temel Meseleleri*, 183.

¹⁰¹ Yıldırım, “Vaz’ İlmi”, 460-470.

olduğu “Âmm vaz’ - hâss mevzû leh” üzerinden olmuştur. Adudüddin el-Îcî’ye göre ism-i işaret, ism-i mevsûl, zamir ve harflerin vaz’ı umum (âmm) için olsa da mevzû leh yani manası hususîdir (hâssır).¹⁰² Bunun yanından “Mecazlar vaz’ ilmi içerisinde değerlendirilmeli midir?” sorusu etrafında tartışmalar hararetlenmiştir. Bu ve benzeri tartışmalar ekseninde vaz’ ilminin temel konuları oluşmaya başlamıştır. Seyyid Şerif el-Cürcânî hocasının görüşünü benimsemiş ve savunmuştur. Sa’deddin et-Teftâzânî ise mütekaddim usûl ve dil âlimlerinin görüşünü savunmuştur. Bu bağlamda vaz’ ilmi tarihinde Adudüddin el-Îcî ve Seyyid Şerif el-Cürcânî etkili olmuştur.¹⁰³

Devam eden süreçte şerh ve haşiyeler ile vaz’ ilmi müstakil bir ilim dalına dönüşmeye başlamıştır. Bu dönemde Lütfî Tokadî’nin (900/1495) *Mevzû’atü’l-‘Ulûm* adlı eseri ile elimize ulaşmamış olsa bile -birçok eserde atif yapılması hasebiyle bilinmekte- Taşkoprizâde’nin eseri öne çıkmaktadır. Adudüddin el-Îcî ve iki talebesinin eksik bıraktıkları meseleler şerhlerde tamamlanmıştır. Özellikle Osmanlı medreselerinde vaz’ ilmi okutulmuş ve birçok yeni eser kaleme alınmıştır. Bu eserlerden bir kısmı Adudüddin el-Îcî’nin risalesi üzerine yapılan çalışmalardır. Önemli bir kısmı ise müstakil birer risale olarak karşımıza çıkar. İbrahim Özdemir vaz’ ilminin temel meselelerine değindiği eserinde müteahhir vaz’ dönemindeki eserlere ayrıntılıca yer vermiştir.¹⁰⁴ Burada önemli olan bazı eserlerin adını vermekle yetinmenin uygun olacağı düşünülmektedir.

- a. *Şerhu’r-risâleti’l-vaz’iyye*: Ebu’l-Kâsım Ali el-Leysî es-Semerkandî’ye (888/1483) aittir. Osmanlı medreselerinde defaatle okutulmuştur. Bu şerhin Ali Kuşçu’ya ait olduğunu söyleyenler olsa da bu doğru değildir. Nitekim eserin farklı yazma eser kütüphanelerinde bulunan nüshaları incelendiğinde eserin Semerkandî’ye ait olduğu açıkça bellidir.¹⁰⁵ Ayrıca Semerkandî’ye aid aynı isimde bir şerh daha vardır. Onunla karışmaması için bu şerhe es-Sağır diye de isim verilmiştir.¹⁰⁶

¹⁰² Mestçizâde Abdullah Efendi, *İhtilâfî’s-Seyyid ve Sa’iddîn fî Mesâ’ili Şettâ* (İstanbul: Mektebetü’l-Harbiyye es-Sultaniyye Matbaası, 1278), 50.

¹⁰³ Yıldırım, “er-Risâletü’l-vaz’iyye”, 100-105.

¹⁰⁴ Özdemir, *İslam Düşüncesinde Dil ve Varlık Vaz’ İlminin Temel Meseleleri*, 203-205.

¹⁰⁵ Ebu’l-Kâsım Muhammed b. Ebû Bekir el-Leysî es-Semerkandî, *Şerhu’r-risâleti’l-vaz’iyye* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Serez, 383217), 3-21; Ebu’l-Kâsım Muhammed b. Ebû Bekir el-Leysî es-Semerkandî, *Şerhu’r-risâleti’l-vaz’iyye* (Bursa: Bursa İnebey Kütüphanesi, Milli, 522566); Ebu’l-Kâsım Muhammed b. Ebû Bekir el-Leysî es-Semerkandî, *Şerhu’r-risâleti’l-vaz’iyye* (İstanbul: Beyazıt Kütüphanesi, Beyazıt, 565074), 144b-165b.

¹⁰⁶ Eserin Ali Kuşçu’ya ait olmadığı ve es-Sağır ismiyle isimlendirildiğine Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yazma Eserler Veri tabanı ilgili yazman eser notlar bölümüne bakınız. Ebu’l-Kâsım Muhammed b. Ebû Bekir el-Leysî es-Semerkandî, *Şerhu’r-risâleti’l-vaz’iyyeti’s-sağır* (İstanbul: Beyazıt Kütüphanesi, Veliyyüddin Efendi, 546908), 85b-103b.

- b. *Şerhu'r-risaleti'l-vaz'iyye*: Bu eserde bir önceki eser gibi Ebu'l-Kasım Ali el-Leysî es-Semerkindî'ye aittir. Bu şerhin bir önceki şerhten malumat bakımından biraz daha fazla olması hasebiyle bu şerhe haşiye yazan el-Hafnavî bu şerh الشرح الكبير şeklinde nitelmiştir.¹⁰⁷
- c. *Şerhu'r-risaleti'l-vaz'iyye*: Molla Câmî lakabı ile meşhur olan Nûrüddîn Abdurrahmân b. Nizâmiddîn Ahmed b. Muhammed el-Câmî'ye (898/1492) ait şerhtir. Risalenin muğlak yerleri üzerinde yoğunlaştığı görülmektedir. Eserde Abdurrahman el-Câmî'nin adı açıkça geçmediği için eserin İbni Kemal Paşazâde'nin olduğunu söyleyenler olmuştur. Ancak bu eserin Abdurrahman el-Câmî'ye ait olduğu mevcut nüshalardan anlaşılmaktadır.¹⁰⁸ Ayrıca eserin edisyon çalışmasını Ayhan CAN yüksek lisans tezi olarak çalışmıştır.¹⁰⁹
- d. *Şerhu'r-risaleti'l-vaz'iyye*: İsmüddin el-İsferânî (945/1538) tarafından kaleme alınan bu eser Osmanlı medreselerinde vazgeçilmez bir eserdir. Semerkandî şerhi ile birlikte çok önem atfedilen bu esere Şehâbeddin Mahmûd Âlûsî (1270/1854) bir şerh yazmıştır. Özellikle kapalı kısımları açıklamış ve eseri anlaşılması kolay bir hale getirmiştir.¹¹⁰
- e. *Haşiye ale'l-vaz'iyye*: Mezkûr risalenin ilk şerhi olduğu rivayet edilir. Eserin sahibi Seyyid Şerif Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed el-Cürcânî'dir.¹¹¹ Eser ayrıca *Şerhu'r-risâleti'l-Adudiyye*¹¹² ve *Ta'lika ala Risaleti'l-vaz'iyyeti'l-Adudiyye*¹¹³ adlarıyla tanınmaktadır.
- f. *Haşiyetu'l-cedîde alâ Şerhi'l-vaz'iyye*: Seyyid Hafız Sirozî tarafından kaleme alınmıştır. Eseri başka âlimlere nispeti mevzu bahis olsa da doğrusu Seyyid Sirozî'ye ait olduğudur.¹¹⁴

¹⁰⁷ El-Kebir ismiyle isimlendirildiğine Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yazma Eserler Veri tabanı ilgili yazman eser notlar bölümüne bakınız. Ebu'l-Kâsım Muhammed b. Ebû Bekir el-Leysî es-Semerkindî, *Şerhu'r-risâleti'l-vaz'iyyeti'l-kebir* (İstanbul: Beyazıt Kütüphanesi, Veliyyüddin Efendi, 546912), 55b-75a; Özdemir, *İslam Düşüncesinde Dil ve Varlık Vaz' İlminin Temel Meseleleri*, 204-205.

¹⁰⁸ Özdemir, *İslam Düşüncesinde Dil ve Varlık Vaz' İlminin Temel Meseleleri*, 205; Can, *Abdurrahman el-Câmî'nin Şerhu'r-Risâleti'l-Vaz'iyye Adlı Eserinin Edisyon Kritiği*, 32-33.

¹⁰⁹ Can, *Abdurrahman el-Câmî'nin Şerhu'r-Risâleti'l-Vaz'iyye Adlı Eserinin Edisyon Kritiği*, 1-86.

¹¹⁰ Özdemir, *İslam Düşüncesinde Dil ve Varlık Vaz' İlminin Temel Meseleleri*, 206.

¹¹¹ Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Alî es-Seyyid eş- Şerîf el-Cürcânî, *Hâşiye ale'l-vaz'iyye* (Konya: Konya Yusuf Ağa Kütüphanesi, Yusuf Ağa Kütüphanesi, 122120), 3.

¹¹² Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Alî es-Seyyid eş- Şerîf el-Cürcânî, *Şerhu'r-risâleti'l-Adudiyye* (İstanbul: Beyazıt Kütüphanesi, Veliyyüddin Efendi, 547360), 91b-92b.

¹¹³ Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Alî es-Seyyid eş- Şerîf el-Cürcânî, *Ta'lika ala Risaleti'l-vaz'iyyeti'l-Adudiyye* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Mehmet Taviloğlu, 646949), 136a-139b.

¹¹⁴ Seyyid Hafız Efendi es-Sirozî, *el-Hâşiyetu'l-cedîde alâ Ali Kûşî* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Gönenli Mehmed Efendi, 650081), 1-89.

- g. *Hâşiye alâ Şerhi'r-risâleti'l-vaz'ıyye*: Bu eser önceden bahsi geçen Semerkandî'nin eserine bir haşiye olarak ele alınmıştır. Eserin sahibi Muhammed b. Ahmed b. Arafel-Mısırî ed-Desûkî el-Mâlikî'dir (1230/1815). Eserin kaynaklara göre Rumî 1275 yılında basıldığı görülmektedir. Ayrıca eser tahkik edilmiş ve Hafnavî haşiyesi ile birlikte matbudur.¹¹⁵
- h. *Hâşiye alâ Şerhi'r-risâleti'l-vaz'ıyye*: Eser bir önceki eserle birlikte matbu olarak bulunmaktadır. Eserin yazarı Şemseddin Muhammed b. Sâlih b. Ahmed el-Hafnâvî'dir (1181/1767). Eser Semerkandî'nin eseri üzerine bir haşiye çalışmasıdır.¹¹⁶
- i. *Unkûdü'z-zevâhir*: Ali Kuşçu tarafından kaleme alınan eser vaz' ilmi açısından önem arz etmektedir. Eseri Ahmed Afîfî tahkik etmiş ve yayınlamıştır.¹¹⁷ Ayrıca eseri yüksek lisans tezi olarak Abdullah Yıldırım çalışmıştır.¹¹⁸ Eseri geniş açıdan ele alan Yıldırım, eserin Mevlâna Abdurrahim tarafından yazılmış bir şerhinin olduğunu ifade etmektedir.
- j. *Hulasetü ilmi'l-Vaz'*: Yusuf Nasr ed-Dicvî' ye ait olan bu eser vaz' ilminin temel konularına orta düzeyde temas etmektedir. Eser özellikle el-Ezher üniversitesinde defaatle okutulmuştur.¹¹⁹
- k. *Risale fi Vaz'i'l-elfaz*: Taşköprizade'ye ait olan bu eser Taftazânî ve Seyyid Şerif arasındaki tartışmayı ele almaktadır.¹²⁰
- l. *Metnün fi'l-vaz'*: Eğinli İbrahim Hakkı'ya ait olan bu eser Osmanlı medreselerinde vazgeçilmez bir vaz' risalesi olmuştur. Eser vaz' ilmi konularını sistematik bir şekilde ele almaktadır. Bir giriş, üç bölüm ve bir hatimeden oluşan bu eser vaz' ilmini vâzı', mevzû ve mevzû'un leh kısım içerisinde inceler.¹²¹ Eser üzerinde Musa Alak tahkik çalışması yaparak bir makale kaleme almıştır.¹²²
- m. *el-Ucâletü'r-rahmiyye*: Eğinli Rahmi'nin kaleme almış olduğu bu eser bir önceki metnin şerhidir. Metni detaylı olarak hem mefhum hem de lafız açısından tahlile tabi

¹¹⁵ Muhammed b. Ahmed b. Arafel-Mısırî ed-Desûkî, *Hâşiye alâ Şerhi'r-risâleti'l-vaz'ıyye* (Ankara: Millet Kütüphanesi, Ali Emiri Arabi, 15235), 108; Desûkî, *Hâşiyetü'd-Desûkî 'alâ'l-vaz'ıyye*, 15-259..

¹¹⁶ Şemseddin Muhammed b. Sâlih b. Ahmed el-Hafnâvî, *Hâşiye alâ Şerhi'r-risâleti'l-vaz'ıyye* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Laleli, 301723), 18-58.

¹¹⁷ Ali Kuşçu, *Unkûdü'z-zevâhir fi's-şarf*, 169-223.

¹¹⁸ Yıldırım, *Vaz' İlmi ve Unkûdü'z-zevâhir / Ali Kuşçu (İnceleme- Değerlendirme)*, 2-198.

¹¹⁹ Dicvî, *Hülâsatu İlmi'l-vaz'*, 2-40.

¹²⁰ Ebu'l-Hayr İsmâüddin Ahmed b. Mustafa b. Halil el-Bursevî er-Rûmî Taşköprizâde, *Nüzhetü'l-elhâz fi Ademi Vaz'i'l-elfâz li'l-elfâz* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Bağdatlı Vehbi, 211463), 50-53 yk.

¹²¹ Eğinli İbrahim Hakkı, *Metnün fi'l-vaz'*, 73-78.

¹²² Musa Alak, "Meşihat Müsteşarı Eğinli İbrahim Hakkı Efendi'nin Vaz' İlmine Dair Risalesinin Tahkik ve Tahlili", *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 25 (07 Mart 2012), 29-76.

tutmaktadır. Bir önceki metinde kapalı ve anlaşılması zor olan meselelere temas etmektedir. Eser matbu olarak bulunmaktadır.¹²³ Ayrıca eseri Salih Sürücü yüksek lisans tezi olarak çalışmıştır.¹²⁴

---

¹²³ Eğinli Mehmet Rahmi, *el-‘Ucaletü’r-rahmiyye*, 2-72.

¹²⁴ Salih Sürücü, *Eğinli Mehmed Rahmi Efendi’nin el-‘Ucâletü’r-rahmiyye fi Şerhi’r-risâleti’l-vaz’İyye Adlı Eseri (Metin ve İnceleme)* (İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2017), 1-237.

3. DİL VE DELALET OLGUSU

İnsanoğlunun ilk dönemlerden itibaren iletişim içerisinde olduğu herkesçe malumdur. İlk insanların birbirleri ile farklı şekillerde iletişim kurdukları noktasında bütün ilim ve bilim adamları ittifak halindedir. İhtilaf iletişimin ne surette olduğu ve iletişimin en kolay ve en önemli şekli olan dilin nasıl doğduğudur. Bunu hem İslâm âlimleri tartışmış hem de ilk dönem filozoflar tartışmıştır. Bu mesele haddi zâtında yaratılışın nasıl olduğu noktasında görüşlerden etkilenmektedir. Tanrının varlığını kabul edenler dili kendi inanç sistemlerine göre değerlendirmiştir. Tanrı inancı olmayan ve olsa dahi etkisinin olmadığını söyleyenler kendi kabulleri ekseninde ele almıştır. Dil ile iletişim ilişkisi hem dilleri hem de delalet olgusunu anlamak için önemlidir. Bu sebeple öncelikle iletişimin, öğelerinin ve gerçekleşme şekillerinin incelenmesi yerinde olacaktır.

3.1. İletişim, Öğeleri ve Gerçekleşme Şekilleri

İletişim, kişinin duygu ve düşüncelerini karşısındaki kişi veya kişilere farklı yollar ve yöntemler kullanarak ulaştırmasıdır.¹²⁵ Tanımdan da anlaşılacağı üzere iletişimin kurulabilmesi için olması gereken bazı unsurlar vardır. Bunlara iletişimin öğeleri denir. Bunlar iletişimi başlatan gönderici (kaynak), alıcı (hedef), ileti (mesaj) ve kanaldır. Bunların neticesi ve etkisiyle iki unsur daha devreye girer. Bunlar dönüt ve gürültüdür.¹²⁶ Dönüt tamamlayıcı öğe olarak bilinmektedir.

Bununla birlikte iletişimin gerçekleşmesi için iletinin doğru veya yanlış vasfına haiz olması gerekmemektedir. Ne var ki insan kendisine yanlış bir bilginin iletilmesini arzu etmez. Ancak burada iletişimin gerçekleşmesi iletinin vasfıyla alakalı değildir. Şu da bir gerçektir ki iletişimin devamı ve sıhhati için aynı zamanda iletişimin öznesine (kaynak) ve nesnesine (hedef) fayda sağlaması için güvenilir kişiden güvenilir kanal ile iletilmesi esastır.¹²⁷

a. Gönderici (kaynak)

İletişim sürecini başlatan öğedir. Duygu, düşünce veya bilgisini-isteğini kısaca iletiyi belirli yöntem ve şekiller ile gönderendir. Göndericinin seçmiş olduğu yöntem, şekil ve üslup

¹²⁵ *Güncel Türkçe Sözlük*, “İletişim”, (26 Aralık 2024); *Kubbealtı Lugati*, “İletişim”, (26 Şubat 2024).

¹²⁶ İsa Kayaalp, *İletişim ve Dil* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1998), 105-114; E. Nezih Orhon, Ufuk Eriş (ed.), *İletişim Bilgisi* (Eskişehir: Anadolu üniversitesi Yayını, 2012), 3-15.

¹²⁷ İletişim sürecinde güvenilirlik ile ilgili bakınız: Abdulkadir Aksu, *Ebû Mahzûre Hadisinin Tetkiki ve Hz. Peygamberin Ergenlik Çağındaki Çocuklarla İletişimi Bağlamında Tahlili* (İstanbul: Sabahattin Zaim Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021), 96-105.

ile iletişim seyri belirlenmiş olur. Nitekim göndericinin seçtiği yöntemle genellikle alıcı uyum sağlar. Örneğin iletişimin sözü iletişim türü ile başlaması halinde alıcı da sözlü iletişimi kullanır. Nadiren jest ve mimikler ile de cevap verebilir. Ancak iletişim sert bir üslup ile başlaması öfke hali gibi alıcıyı da bu yöne sevk eder. Bu genellikle böyledir.¹²⁸

b. Alıcı (Hedef)

Göndericinin ilettiği mesajın hedeflendiği taraftır. Alıcı bir kişi, birden fazla kişi veya bir grup-kitle olabilir. Mesaj alıcı tarafından algılanmadıkça iletişim sağlanmış olmaz. Alıcı mesajı algılayabilir kabiliyete sahip olmalıdır. Duyma engelli birisi sesli iletişimi algılayamaz. Ayrıca alıcı mesajı anlayabilecek kadar bilgi sahibi olmalıdır. Bir diğer husus ise alıcı göndericiye kendini kapatmamalıdır. Ona ön yargı ile yaklaşp ondan gelen mesajı anlamamak için kendini kapatmamalıdır.¹²⁹ Alıcı ancak göndericinin imkânı nispetinde mesaja ulaşabilir. Örneğin akıllı cihazların olmadığı dönemlerde uzaktaki insanlar farklı yollar ile iletişim kurmuşlardır. Bu yollardan birisi mektup ile iletişimidir. Ne var ki mektup sadece kelimelerin çağrıştırdığı anlam ile sınırlıdır. Kişi duygularını, hislerini kaleme dökemez. En azından tamamını dökemez. Nitekim çoğu duygu jest ve mimiklerden, sesin tonundan, titremesinden veya bir bakıştan anlaşılır. Gönderici bunlardan ne kadar mahrum kalırsa iletişim o kadar zayıflar. Daha sonraki dönemlerde teknolojik imkanların artması ile kablolu veya kablosuz telefonlar her ne kadar görüntü olmasa da yani jest ve mimikler olmasa da ses tonundan veya ses titremesinden duyguları iletmeye yardımcı olmuş ve iletişimi güçlendirmiştir. Şu anda ise artık görüntülü iletişim araçları iletişimin daha etkili kurulmasına katkı sağlamaktadır.

Alıcının durumu iletişimin vasfını şekillendirmektedir. Şayet alıcı ile gönderici arasında iletişim çift yönlü ise bu iletişim aktif iletişimidir. Bir diyalog, münazara, münakaşa, tartışma veya iki ve daha çok kimsenin karşılıklı sohbeti aktif iletişimin örneklerindedir. Cami irşad faaliyeti (vaaz-hutbe), konferans veya bir radyo- televizyon programı pasif iletişim türlerindedir. Mesaj göndericiden alıcıya iletilir ve alıcıda son bulur.¹³⁰

c. İleti (Mesaj)

Göndericinin, alıcıya veya alıcılara iletmek istediği duygu, düşünce veya bilgidir. Gönderici iletiyi farklı yöntemler kullanarak iletebilir. Ancak gönderici ile alıcı arasında ortak

---

¹²⁸ Orhon, Ufuk Eriş, *İletişim Bilgisi*, 7; Âlim Kaya (ed.), *Kişilerarası İlişkiler ve Etkili İletişim* (Ankara: Pegem Akademi, 2017), 7.

¹²⁹ Hasan Tutar vd., *Genel ve Teknik İletişim* (Ankara: Seçkin Yayıncılık, 2014), 31-36.

¹³⁰ Orhon, Ufuk Eriş, *İletişim Bilgisi*, 12.

semboller veya kodlar kullanılması gerekmektedir. Örneğin göndericiye göre anlamlı olan bir hareket alıcı içinde anlamlı olması gerekmektedir. Burada dikkat edilmesi gereken diğer konu ise göndericiye göre bir anlam ifade eden ileti ile alıcıya göre bir anlam ifade eden ileti aynı şeyi çağrıştırmaması gerekir. Aynı şeyi çağrıştırmaması durumunda yine iletişim gerçekleşmiş olur ancak yanlış bir bilgi veya duygu iletişimi gerçekleşmiştir. Buna genç nesil ile yaşlı kesimden insanların iletişimlerini örnek verebilir. Nitekim dil, tıpkı canlı bir varlık gibi değişir ve gelişir. 1950 ve daha öncelerde onur kelimesi kibir ve gurur manasına gelmektedir.¹³¹ Daha sonra bu kelime anlam değişikliğine maruz kalmış ve izzetnefis- haysiyet-alicenap anlamı kazanmıştır.¹³²

Ayrıca mesaj alıcının anlayabileceği tarzda olmalıdır. Alıcının bilgi düzeyine ve konumuna uygun olmayan bir mesajın faydası yoktur. Bir diğer ifade ile mesaj muktezay-ı hâle uygun olmalıdır. Mesela İngilizce bilmeyen bir kişiye İngilizce bir mesajın iletilmesi abesle iştigaldir. Aynı şekilde 4-5 yaşındaki bir çocuğa matematik ilminden trigonometri anlatmak saçma bir eylemdir.¹³³

Aynı zamanda mesajın alıcıya iletilme zamanı da önemlidir. Mesaj göndericiden doğru zamanda çıkması ve alıcının doğru zamanda algılaması iletişimin sağlıklı olmasının şartıdır. Göndericinin zamanı gelmeden bir ileti göndermesi alıcı tarafından bir anlam ifade etmez. Mesela henüz başlamamış bir sınavda gözetmenin son on beş dakika şeklinde hitabı sınava giren kişilerce şaşkınlığa sebebiyet verir. Alıcının doğru zamanda tepki vermesi ise iletişim açısından daha önemlidir. Nitekim gönderici iletilmiş olduğu mesajına bir tepki bekler. Bu tepkinin gelmemesi veya geç gelmesi iletişime engel olur veya zorlaştırır. Kulaklık kullandığı için göndericinin mesajına cevap vermeyen bir kimsenin veya dalgın olan bir kimsenin geç cevap vermesi buna örnek gösterilebilir. Kullanılan kanalın şekli de mesajın iletilmesi ve anlaşılması için önem arz etmektedir. Nitekim duyma engelli birine sözlü iletişimde bulunmak doğru olmaz.¹³⁴

Anlatılanlardan hareketle mesajda olması gerek vasıfları şu şekilde sıralamak mümkündür:

- i. Mesaj gönderici ve alıcı arasında ortak bir mana ifade etmelidir.
- ii. Mesaj alıcının bilgi düzeyine ve haline uygun olmalıdır. Muktezay-ı hâle uygunluk.

¹³¹ *Kubbealtı Lugati*, “Onur”.Onur kelimesi halk ağzında kibir anlamına gelmektedir.

¹³² *Kubbealtı Lugati*, “Onur”; *Güncel Türkçe Sözlük*, “Onur”.

¹³³ Ali Bulut, *Belâgat-i Müyessera, Meâni-Beyân-Bedi* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2022), 24-35.

¹³⁴ Kayaalp, *İletişim ve Dil*, 62-72.

- iii. Mesajın iletilme zamanı ve tepki zamanı doğru olmalıdır.
- iv. Mesaj doğru kanaldan iletilmelidir.

d. Kanal

Mesajın göndericiden alıcıya iletiildiği yoldur. Kanal sözlü ve sözsüz iletişim şeklinde iki kısma ayrılır. Göndericinin ses organlarını kullanarak alıcının ise duyma organlarını kullanarak gerçekleştirdiği iletişime sözlü iletişim denir. Ses ve duyma organları dışında diğer unsurlar kullanılarak gerçekleşen iletişim sözsüz iletişimdir. İşaretler, yazışmalar ve şekiller buna örnektir. Özellikle son dönemlerde yaygınlaşan emoji şekilleri sözsüz iletişimin bir türüdür.¹³⁵ Kısaca kanal gönderici ve alıcının ortak zemini, aralarındaki bağlantısıdır. İnsanın beş duyu organı bu kanalın kullandığı unsurlardır.¹³⁶ Günümüzde iletişim araçlarının sayısının artması iletişimin kalitesini artırmaktadır. Ancak iletişim şekilleri değişse bile kanallar aynı kalmaktadır. Nitekim şekillerin değişmesi insanın beş duyu organını değiştirmemektedir. İletişim yine bu organlar ile sağlanmaktadır.

e. Dönüt (Geri Bildirim)

Bu iletişimin tamamlayıcı ögesi olarak tanımlanır. Alıcının, göndericinin mesajına yanıt vermesi üzerine ikinci bir iletişim gerçekleşir. Bu yeni iletişimde taraflar yer değiştirir. Alıcı, gönderici konumuna döner. Gönderici ise alıcı konumuna döner. Bu kısa döngüye dönüt (geri bildirim) denilmiştir. Dönüt aktif iletişimde söz konusu olur. Nitekim pasif iletişimde alıcı mesaja genellikle karşılık vermez. Dolayısıyla döngü gerçekleşmemiş olur. Aktif iletişimde ise alıcı mesajı doğru bir kanaldan almış, algılamış, yorumlamış ve göndericiye dönütü sağlamıştır.¹³⁷ İletişimin en sağlam ve sağlıklı olduğu iletişim türü aktif iletişimdir. Nitekim gönderici ilettiği mesajının anlaşılıp anlaşılmadığını anlar. Anlaşılması için en doğru şekli sağlar. Yanlış anlaşılma halinde düzeltme yoluna başvurabilir. Ne var ki bu durum pasif iletişimde söz konusu değildir.

f. Gürültü

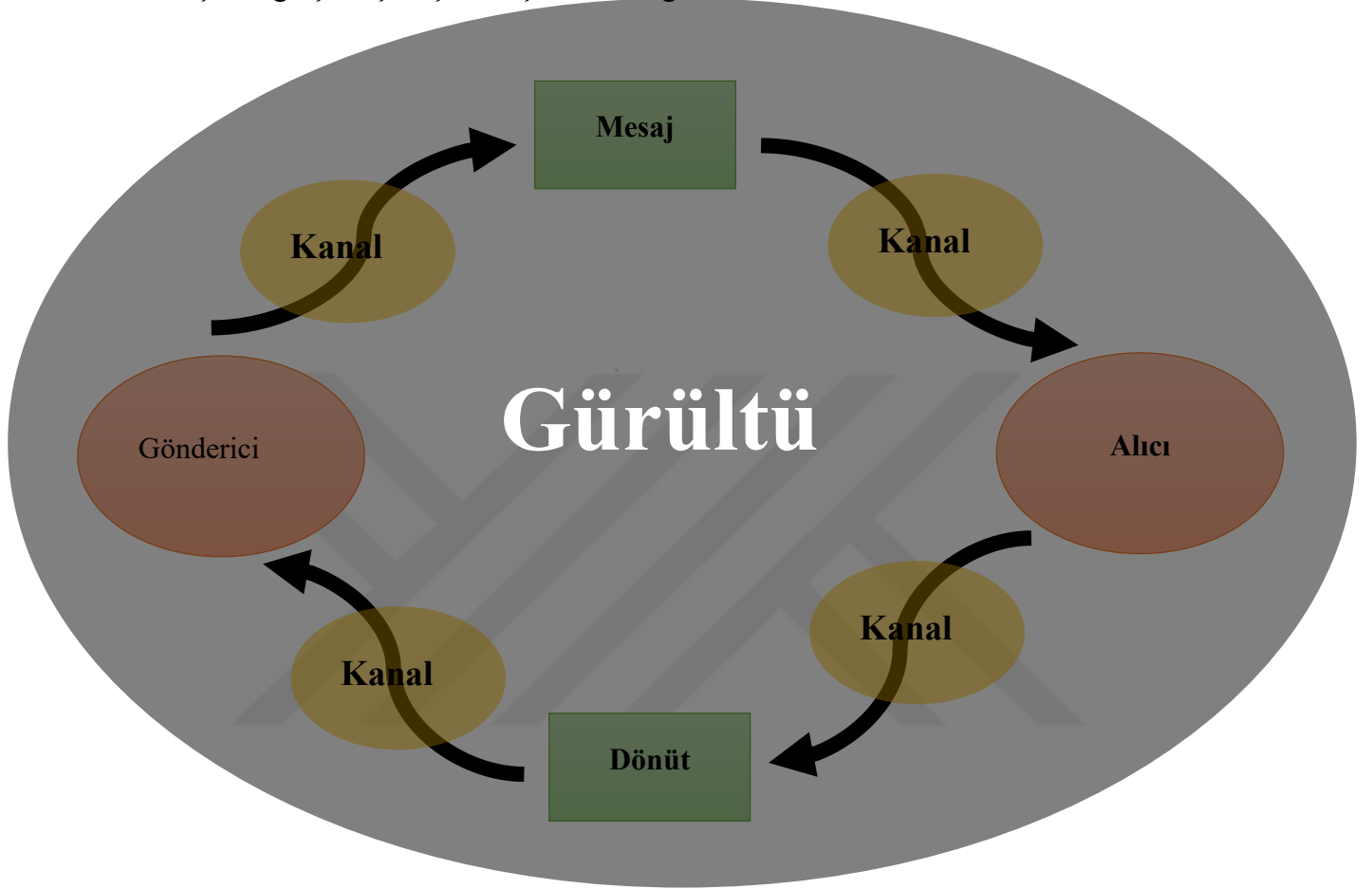
¹³⁵ İ. Gülsel Sev, "Sözlükçülük'te Emojilerden Yararlanma Mümkün Müdür?", *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi* 7/2 (2018), 734-748.

¹³⁶ Hasan Tutar vd., *Genel ve Teknik İletişim*, 30-31.

¹³⁷ Hasan Tutar vd., *Genel ve Teknik İletişim*, 36-39; Orhon, Ufuk Eriş, *İletişim Bilgisi*, 12.

İletişimi engelleyen veya zorlaştıran her şey gürültü olarak değerlendirilir. Gürültü iletişimin başından sonuna kadar vardır. Gönderici ve alıcı gürültüden ne kadar soyutlanırsa o kadar sağlam iletişim kurulur.¹³⁸ Gürültü fiziksel olabileceği gibi psikolojik de olabilir.

İletişimin gerçekleşme şeklini şu tablo ile göstermek mümkündür:

3.2. İletişim Türleri

İletişim, düşünebilen insanın meramını ifade etme biçimidir. İnsanlar meramını iletebilmek için birçok yol ortaya koymuştur. Jest ve mimikler ile iletişim kurulabildiği gibi işaretlerle, resimlerle, bazı nesnelerin çıkarmış olduğu seslerle -örneğin davul, flüt vb.- iletişim kurulması mümkündür. Ancak bu yöntemler ile kurulan iletişim üç cihetten yetersiz kalmaktadır:

- i. Bu yöntemler ile kurulan iletişim, sadece mahiyeti olan salt zihinsel varlıkları (ma'kûlât) ve var olmayan anlamları (ma'dûmât) ifade edememektedir.

¹³⁸ Orhon, Ufuk Eriş, *İletişim Bilgisi*, 12-13.

- ii. Bu yöntemler ile kurulan iletişim, zaman ve mekân boyutuna ihtiyaç duyduğu için kolay ve hızlı bir şekilde gerçekleşmemektedir. Bunun en bariz örneği işaret dilini kullanan konuşamayan insanların sadece birbirlerini gördükleri zaman ve mekânda anlaşabilmeleridir.
- iii. Bu yöntemler ile kurulan iletişim yapıları gereği, sade ve kalıplara kabil olmadıklarından insanın duygu ve düşüncelerini yansıtmakta zayıf kalmışlardır.¹³⁹

Bu yöntemler karşısında insanların var oldukları günden beri aralarındaki iletişimi gerçekleştiren mana yüklü lafızlar yani sözlü iletişim, hem sadece mahiyeti olan salt zihinsel varlıkları (ma'kûlât) ve var olmayan anlamları (ma'dûmât) zaman ve mekân boyutuna ihtiyaç duymadan hem de duygu ve düşüncelerini tam manasıyla yansıtan kolay ve hızlı bir yöntem olmuştur.¹⁴⁰ Bu açıdan bakınca iletişim türleri sözlü ve sözsüz iletişim olarak temelde iki kısma ayrılır. Bununla birlikte aslında sözsüz iletişimin bir kısmı olsa da sözlü iletişim ile bağlantılı olan yazılı iletişimi de müstakil bir kısım olarak ele almak mümkündür. Böylece iletişim türlerini kısaca üç kısımda incelenmiştir. Bunlar sözlü iletişim, sözsüz iletişim ve yazılı iletişimdir.¹⁴¹

a. Sözlü iletişim

Mana yüklü lafızlar ile oluşan iletişim türüdür. İletişimin en hızlı ve en kolay olduğu türdür. Bunun başlıca sebepleri zaman ve mekân sınırı olmaksızın hem zihinsel hem de hariçte (zihin dışı) nesnelere kullanabilme kabiliyetine sahip olmasıdır.¹⁴² Ayrıca sözlü iletişim sözsüz iletişim ile desteklenmektedir.¹⁴³ Bu durum onun sözsüz iletişimden daha etkili olduğunu gösterir. Sözlü iletişimin doğru ve sıhhatli gerçekleşebilmesi gönderici ile alıcı arasında ortak lafızların ortak manalar ifade edebilmesine dayalıdır. Göndericinin kullandığı lafzın manası ile alıcının anladığı lafzın manası aynı olmaz ise iletişim doğru ve sıhhatli gerçekleşmemiş olur.¹⁴⁴ Buna nahiv ilminden bir örnek vermek mümkündür.

¹³⁹ Tefâtânî, *el-Muṭavvel*, 7; Ali Kuşçu, *Unkûdu'z-zevâhir fi'ş-şarf*, 223; Özdemir, *İslam Düşüncesinde Dil ve Varlık Vaz' İlminin Temel Meseleleri*, 18-19.

¹⁴⁰ Ebu'l-Feth Osman İbn Cinnî, *el-Ḥaşâ'îş*, 1/33.

¹⁴¹ Hasan Tutar vd., *Genel ve Teknik İletişim*, 45-53.

¹⁴² Ebu'l-Feth Osman İbn Cinnî, *el-Ḥaşâ'îş*, 1/33.

¹⁴³ Hasan Tutar vd., *Genel ve Teknik İletişim*, 46-52.

¹⁴⁴ Emiroğlu, *Klasik Mantığa Giriş*, 15-21.

Nahiv ilminde ‘müfred’ kavramı birçok manada kullanılmaktadır. Bunlarda birisi kelimenin tanımında da geçen mürekkebin zıddı olan müfreddir.¹⁴⁵ Diğer ‘müfred’ kavramı münâdâ bahsinde geçen ve ‘muzâf’ ve ‘şibh-i Muzâf’ kavramlarına karşılık gelen müfreddir.¹⁴⁶ Müfred lafzını hangi manada kullandığını ifade etmeden iletişim kurmaya çalışan gönderici, alıcının doğru anlamasını bekleyemez. Bu durum mantık ilmindeki akıl ilkelerinden özdeşlik ilkesi gereğince böyle olmak zorundadır.¹⁴⁷ Toplumda tartışmaların çoğu tarafların bir kavramı farklı bir manada kullanması sonucu yanlış anlaşılma-anlaşma sonucu çıkmaktadır.

Sözlü iletişimde göndericinin ne söylediği ve nasıl söylediği önemlidir. Sözlü iletişimde sesin hacmi, ses perdesi, ses hızı, ses kalitesi, tonlama, telaffuz ve beden dili iletişimin kaliteli bir şekilde gerçekleşmesine olanak sağlar. Ayrıca alıcı dinleme şekli ve mesaja açık olması iletişimi şekillendiren önemli hususlardandır. Yapılan çalışmalarda iletişimde kelimelerin %10, ses tonu ve perdesinin %30 ve beden dilinin %60 etkili olduğu görülmüştür.¹⁴⁸ Allah Teâlâ, Kur’an-ı Kerim’inde etkili iletişimde beden dilinin önemine dikkat çekmiştir. Mesajını iletme üzere gönderdiği Peygamberimiz (s.a.s) beden dilini etkili bir biçimde kullanmıştır. Konuştuğu kimsenin yüzüne bakmış, onunla aynı seviyede bulunmuştur. Ses tonlamasını muktezây-ı hâle uygun şekilde ayarlamıştır. Birisi kendisine seslendiği zaman ona başıyla dönmemiş bilakis tüm vücuduyla dönerek ona verdiği kıymeti açıkça göstermiştir.¹⁴⁹

Yazılı iletişim, sözlü iletişimle alakalı olan bir iletişim türüdür. Sözlü iletişimde kullanılan lafız ve manalar ile oluşturulan iletişim seslere mukabil olan harfler ile olduğundan yazılı iletişimi sözlü iletişimden ayırmak mümkün değildir.

b. Sözsüz İletişim

Sözcükler, iletişimin ana unsurları olsa da onlar olmadan da iletişim kurulmaktadır. Aynı şekilde her sözlü iletişim bir sözsüz iletişim ile desteklenir. Ne var ki sözlü iletişim, sözsüz iletişimden hâlî değildir. Ancak sözsüz iletişim, sözlü iletişim olmadan da kurulabilir. Sözlü iletişim kadar etkili olmasa da sözsüz iletişim de etkin bir iletişim türüdür.¹⁵⁰

¹⁴⁵ İbni Hişâm, *Şerhu Kaṭri’n-nedâ ve belli’s-şadâ*, 221.

¹⁴⁶ İbni Hişâm, *Şerhu Kaṭri’n-nedâ ve belli’s-şadâ*, 202-209.

¹⁴⁷ A. Kadir Çüçen, *Klâsik Mantık (Mantığa Giriş)* (Bursa: Asa Kitapevi, 2009), 23-25.

¹⁴⁸ Kemal Erol- Emin Emrullah Erol, “Dil-İletişim İlişkisi Kapsamında Beden Dilinin İşlevi”, *The Journal of Academic Social Science Studies* 35/1 (Temmuz 2015), 89-97.

¹⁴⁹ Arslan Karaoğlan, “Etkili İletişim Açısından Kur’ân’daki Beden Diline Dair Unsurlar”, *Yakın Doğu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/1 (Haziran 2023), 23-41.

¹⁵⁰ Hasan Tutar vd., *Genel ve Teknik İletişim*, 49-52.

Beden dili, bir işaret, bir bakış, bir gülüş, bir el hareketi sözcük olmadan birçok manalar ifade edebilir. Jest ve mimiklerimiz yerine göre duygu ve düşüncelerimizi, sevgimizi, üzüntümüzü, öfkemizi ortaya koyabilir. Hatta üzerimizdeki bir elbise bile karşı tarafa bir mesaj iletmek için araçtır. Nitekim devletlerarası ilişkilerde kılık-kıyafet mesaj için kullanılmaktadır.¹⁵¹ Kişilerarası mesafe de sözsüz iletişim kısmı içerisinde değerlendirilmektedir. Gönderici, alıcı ile arasındaki mesafeyi yakın veya uzak tutarak ona mesaj iletebilir.¹⁵²

Sözsüz iletişim tek taraflı olabileceği gibi çift taraflıda olabilir. Gönderici sözlü iletişimi kullandığı halde alıcı dönütü sözsüz iletişimle geri yönlendirmesi mümkündür. Sınıftaki bir öğretmenin, öğrencilere ‘anladınız mı?’ şeklindeki sorusu üzerine öğrencilerin baş sallayarak olumlaması buna örnektir. Aynı şekilde uzaktan el işareti ile birisini yanına sesleyen göndericiye alıcının sözcük kullanmadan baş sallaması ve harekete geçmesi çift taraflı sözsüz iletişime örnek olabilir.

Yazılı iletişim haddi zâtında sözcüklerin telaffuzu şeklinde gerçekleşmediği için sözsüz iletişim ile de alakalı bir iletişimdir. Her iki ana iletişim türü ile alakası bulunan yazılı iletişimin ayrı başlık altında ele alınmasının doğru olacağı düşünülmektedir.

c. Yazılı İletişim

Sözlü ve sözsüz iletişim türleri insanoğlunun varlığıyla beraber doğmuştur. Nitekim sosyal bir varlık olan insanoğlu birbiriyle etkileşim içerisinde olmuştur. Ne var ki yazılı iletişimin kurulabilmesi yazının varlığına bağlıdır. Bu sebeple öncelikle yazının varlığına dair meselelere kısa bir bakış yerinde olacaktır. Yazının varlığı meselesi Batılı bilim adamları ve İslâm âlimlerine göre farklılık arz eder.¹⁵³ Batı biliminin temeli evrim teorileri üzerine kurulduğu için yazının varlığı meselesi de evrimin bir sonucu olarak görürler.¹⁵⁴ İslâmî ilimlerde ise Allah Teâlâ tarafından yaratılmış olan insanın mı yazıyı icat ettiği yoksa Allah Teâlâ tarafından mı lütfedildiği noktasından bir ihtilaf söz konusudur. Allah Teâlâ tarafından lütfedildiğini söyleyenler âlimler arasında kime verildiği noktasında görüş farklılığı vardır. İlk

---

¹⁵¹ Metin Işık, “Kişilerarası İletişimde Kaynak Olgusu ve Kaynağın Özellikleri”, *Selçuk İletişim Dergisi* 1/1 (Mayıs 2014), 70-77.

¹⁵² Işık, “Kişilerarası İletişimde Kaynak Olgusu ve Kaynağın Özellikleri”, 72-73.

¹⁵³ Ferruh Kahraman, “Yazının İcadı ve Kur’ân’da Yazı ile İlgili Kelimelerin Tahlili”, *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/1 (15 Mart 2021), 15.

¹⁵⁴ Ali Ergur, “Kültürün Önemi”, *Kültür Sosyolojisi*, ed. Ali Ergur- Emre Gökalp (Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, 2018), 3-5.

insan olan Hz. Âdem (s.a.s) mi yoksa Hz. İdris (s.a.s) mi ilk yazıyı kullanmıştır? Daha farklı görüşlerde vardır. Meseleye iki başlık altında ele almak mümkündür.

1. Batılı Bilim Adamlarına Göre Yazının İcadı

Modern bilime göre insan bir yaratıcı tarafından yaratılmış değildir. Evrimleşme neticesinde gelişen insan, zamanla sosyalleşmiş ve yazıyı kullanmaya başlamıştır. En gelişmiş medeniyetler Mezopotamya bölgesinde (Fırat ve Dicle arasında) oluşmuştur. Dolayısıyla yazının icadı da bu bölgede olduğu düşünülmektedir. Bir Mezopotamya medeniyeti olan Sümerler yazıyı ilk kullanan medeniyet olarak bilinir. En eski yazı M.Ö. 3000’li yıllarda çivi yazısıyla yazılmış tabletlerdir.¹⁵⁵ Bu medeniyetin dışında Akadlar, Babiller, Asurlar, Mısırlılar, Hititler, Romalılar, Suriye-Filistin etrafında kurulmuş birçok medeniyetin de yazıyı kullandığı bilinmektedir. İlk olarak mağaralara resimler ve işaretlerle oluşmaya başlayan yazılı iletişim insanın gelişmesiyle ve sosyalleşmesiyle ilerlemiştir.¹⁵⁶ Netice itibari ile sosyo-kültürel bir yapıya bürünen insanoğlu hem kendi arasında hem de devletlerarasında yazıyı kullanmıştır. Yazı, değişerek, gelişerek ve farklılaşarak günümüze kadar gelmiştir.

2. İslâm Âlimlerine Göre Yazının İcadı

İslâmî ilimlerde yazı hakkında iki görüş ortaya konmuştur. Birinci görüş tevkîfî olarak Allah Teâlâ tarafından insanoğluna lütfedilmiştir. İkinci görüş batılı bilim adamlarının görüşüne yakın bir görüş olarak insanların ihtiyaca binaen yazıyı icat etmeleridir. İslâm âlimleri daha çok birinci görüşü kabul etmişlerdir. Birinci görüşe göre ilk kimin yazıyı kullandığına dair bir ihtilaf söz konusudur. Kaynaklarda geçen Hz. Âdem’e (s.a.s.) 50, Hz. Şit’e (s.a.s.) 30, Hz. İdris’e (s.a.s.) 10 ve Hz. İbrâhim’e (s.a.s.) 10 olmak üzere verilen sahifelerin ilk yazılar olduğu söylenmektedir.¹⁵⁷ Başka bir görüşe göre ilk kez yazı Hz. İdris’e (s.a.s.) verilmiş ve zamanla dünyanın farklı yerlerine yayılmıştır.¹⁵⁸ Bir başka görüş ise hem medeniyet olgusunun oluşmuş olması hem de tarihsel olarak yazıyı ilk kullanan kişinin Hz. Hûd (s.a.s.) olduğudur.¹⁵⁹ İkinci

¹⁵⁵ Hüseyin Sabri Alanyalı, “İlk Çağlar ve İlk Kültürler”, *Kültür Tarihi*, ed. Bahadır Gülmez (Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, 2013), 22-43.

¹⁵⁶ Alanyalı, “İlk Çağlar ve İlk Kültürler”, 22-40.

¹⁵⁷ Ebû Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-Râzî, *Mefâtîhu'l-ğayb et-Tefsîru'l-kebîr* (Beirut: Dâru İhyâi't-türâsi'l-Arabiyye, 1420/1999), 31/137; Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdullâh b. Yûsuf b. Muhammed ez-Zeylâi, *Tahrîcü'l-ehâdîss ve'l-âsâri'l-vâkı'a fi Tefsîri'l-Keşşâf li'z-Zemahşeri* (Riyad: Dâru İbni Hüzeyme, 1409/1989), 4/196.

¹⁵⁸ İbn Hacer el-Askalânî, *Fethu'l-bârî bi-şerhi Sahîhi'l-Buhârî* (Beirut: Dâru'l-ma'rife, 1409/1989), 6/375; Nâşiruddîn Abû Sa'îd 'Abdullâh b. 'Omer b. Muhammed es-Şîrâzî El- Beydâvî, *Envâru't-tenzîl ve esrâru't-te'vil*, thk. Muhammed 'Abdur-Rahmân el-El-Maraşlı (Beirut: Dâru İhyâ' et-Turâs el-'Arabî, 1418), 4/13.

¹⁵⁹ Ebu Zeyd Velîyyüddin Abdurrahman b. Muhammed İbn Haldun, *el-Mukaddime*, nşr. Abdüsselam eş-Şeddâdî (Dâru'l-Beydâ: Beytül-Fünûn ve'l-'ulûm ve'l-adab, 1426/1994), 2/315.

görüŖe göre yazı insanlar tarafından icat edilmiştir.¹⁶⁰ Son görüş batılı bilim adamlarının görüşüne yakın bir görüştür. Tek fark batılı bilim adamlarına göre yazı evrimin bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır. İslâm âlimlerine göre ise yaratılmış olan insanın zamanla ihtiyaca binaen bulup geliştirdiği bir araçtır.

Yazı, iletişime yeni bir boyut kazandırmıştır. Yazının kayıt altına alınması iletişimin yakında olmayan alıcıya ve daha sonraki nesillere ulaşmasına imkân sağlamıştır. Ayrıca devletlerin yazıyı kullanarak hem kendi vatandaşlarıyla hem de diğer uluslarla iletişim sağlaması etkili bir hal almıştır. Bununla birlikte yazılı iletişim sözlü ve sözsüz iletişim kadar pratik değildir. Hatta bazı durumlarda iletişime mâni olabilir. Nitekim yazı öğrenilmesi zor olan ve zaman alan bir gereçtir. Yazı yazmayı veya okumayı bilmeyen kimseler ile yazılı iletişim vasıtasıyla iletişim kurmak neredeyse olanaksızdır. Bu açıdan sözlü iletişim her daim yazılı iletişime tercih edilmiştir.

3.3. Sözlü iletişimin (Dillerin) Oluşumu

Sözlü iletişimin mana yüklü lafızlar ile olduğunu söylenmişti. Tartışma tam olarak burada başlamıştır ki bu lafızlar bu manaları nasıl kazanmıştır. Bu manaları lafızlar karşına koyan biri mi vardır yoksa kendiliğinden tabî olarak mı meydana gelmiştir? Bir diğer ifade ile dillerin doğuşu nasıl meydana gelmiştir. Konu antik çağ filozoflarından Platon tarafından da ele alınmıştır. Adlar ve nesnelere arasındaki ilişkiyi inceleyen Platon dört temel tez ortaya koyar. Bunların sonuncusu ise “Adları nesnelere veren kimdir?” meselesidir. Kratylos diyalogu olarak bilinen metinde Platon, bu meseleye değinmiştir.¹⁶¹ 16. yüzyıl ile 19. yüzyıl arasında birçok filozof dilin doğuşuyla alakalı görüş beyan etmiştir.¹⁶²

Çağdaş Batı dil bilginleri tarafından dilin doğuşuna-türeyişine dair birçok teori savunulmuştur.¹⁶³ Bunun yanında İslâm dil ilimleri içerisinde de bu konuda farklı teoriler vardır. İslâm dil ilimleri içerisinde ele alınan bu tartışmalara üçüncü bölüm içerisinde yer verilecektir. Burada çağdaş Batı bilginlerinin dilin doğuşu-türeyişine dair teorilerine yer verilecektir.

a. Doğuşancı Dil Kuramı

¹⁶⁰ Kahraman, “Yazının İcadı ve Kur’ân’da Yazı ile İlgili Kelimelerin Tahlili”, 24-25.

¹⁶¹ Platon, *Kratylos, Giriş, Metin, Çeviri ve Dizin*, 1/25-37.

¹⁶² Ramazan Demir, *Arap Dilbilimcilerine Göre Dillerin Kaynağı Meselesi* (İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2008), 43-48.

¹⁶³ Ragıp Hulusî Özdem, *Dil Türeyiş Teorilerine Toplu Bir Bakış*, sad. Neşe Ak (Eskişehir: Dorlion Yayınları, 2022), 17-167.

Bu görüşte dilin doğuştan insanda var olan bir kabiliyet olduğu savunulmaktadır. Çevre bu kabiliyetin gelişmesinde oldukça etkilidir. Bu görüşü en önemli savunucusu Noam Chomsky'dir.¹⁶⁴ Chomsky'nin bu görüşünü şu şekilde desteklemek mümkündür;

- i. Birçok eğitim aşamalarından geçseler bile hiçbir hayvan 3-4 yaşındaki bir çocuğun dilsel zekasını yakalayamadığı görülmektedir.
- ii. Çocuklar, daha küçük yaşlarında karmaşık dil kurallarını çok rahat öğrenmektedirler.
- iii. Dil, çocuklarda bir istek üzerine ortaya çıkmaz. Çocuklar belli bir evreye geldiklerinde doğal olarak konuşmaya başlarlar. Hatta aile içi şiddet gören çocuklar dahi biraz geç bile olsa konuşmaktadırlar.
- iv. Herhangi bir dil eğitimi almadan veya gramer bilgisi olmadan çocuklar dili doğru bir şekilde kullanırlar.

Bu maddeler ve gerekçeler göstermektedir ki dil insanda doğuştan bir meleke olarak bulunmaktadır.¹⁶⁵ Dil sadece insanoğlu tarafından kullanılmaktadır. Nitekim insanı, diğer canlılardan ayıran temel özelliği (mukavvimat-ı zâtiyyesi), onun nutk sahibi olmasıdır.¹⁶⁶ Bu meleke insanda o kadar güçlüdür ki her türlü kısıtlamaya rağmen insan dili öğrenebilmektedir.¹⁶⁷ Dilin insanoğlunun genetik bir neticesi olduğu anlaşılmaktadır. Sonradan kazanılan bir özellik değildir.

b. Davranışçı Dil Kuramı

Bu görüşe göre dil, insanın davranışları neticesinde öğrenilir. Bisiklete binmeyi öğrenmek gibidir. İnsan deneye deneye öğrenir. Bunu yaparken etrafından etkilenir. Etrafında bulunan diğer canlılar özellikle insanlar dili öğrenmesinde ona yardımcı olurlar. Buna insanın yetiştiği bölgenin dilini konuşabilmesi delil getirilir. İnsan, doğup büyüdüğü bölgeyi bırakıp öz dilinden başka dilin konuşulduğu bir bölgede yaşamaya başladığında ister istemez o dili konuşmaya başlar. Bu dilin davranışsal olarak öğrenildiği anlamına gelmektedir.¹⁶⁸ Bu görüşün en önemli savunucuları Burrhus Frederic Skinner (1990) ve Howard Rachlin'dir (2021).

c. Bilişsel Gelişim Dil Kuramı

---

¹⁶⁴ Seyhun Topbaş (ed.), *Çocukta dil ve kavram gelişim* (Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, 2003), 48.

¹⁶⁵ Topbaş, *Çocukta dil ve kavram gelişim*, 26; Demir, *Arap Dilbilimcilerine Göre Dillerin Kaynağı Meselesi*, 48-49.

¹⁶⁶ Ebherî, *İsâgüci*, 1.

¹⁶⁷ Topbaş, *Çocukta dil ve kavram gelişim*, 27.

¹⁶⁸ Topbaş, *Çocukta dil ve kavram gelişim*, 27; Demir, *Arap Dilbilimcilerine Göre Dillerin Kaynağı Meselesi*, 50.

İnsanın çevresindeki olayları anlamasını ve öğrenmesini sağlayan unsur, kalıtsal ve zihinsel gelişimin neticesinde deneyimlerin birleşimidir. En önemli savunucusu Jean Piaget (1980) ve Jerome Bruner'dir (2016).

Piaget'e göre bilişsel gelişim dört aşamadan oluşur; şemalar, özümleme, uyma ve dengelenme. Şema, insanın etrafındaki olayları anlamak ve yorumlayıp özümsemek için geliştirdiği bilişsel bir yapı ve elde edinilen bilgiler neticesinde oluşmuş davranışsal kalıplardır. Bu aşamayı adaptasyon takip eder. İnsan çevresine uyum sağlayarak gelişimine devam eder.¹⁶⁹

Özümseme, elde edilen bilginin sınıflandırılması ve kullanılmasıdır. Bir nesne ile karşılaşan insan, elde ettiği bilgiyi kullanarak tecrübe kazanır. Örneğin ilk başlarda her hayvana aynı muamele eden çocuk, bu hayvanların bilgisini özümsemiğinde farklı davranış sergilemeye başlar. Köpek, kedi ve tavşana aynı şekilde seslenen bir çocuk, daha sonra bu hayvanların bilgisini özümsemesi sonucu her birine farklı seslenmesi gerektiğini anlar. İnsanın doğumu ile birlikte şema ve özümseme aşamaları gerçekleşmeye başlar.¹⁷⁰

Uyma veya uyumsama olarak bilinen aşama, elde edilmiş olan şemaların kapsamını değiştirmek suretiyle yeni elde edilen bilgiye uyum sağlamaktır. Kısaca önceden oluşan şemaları yeni forma çevirmektir.¹⁷¹

Dengeleme ise özümsemiş ve uyum sağlanmış bilginin düzenlenmesidir. İnsan yeni bilgi ile karşılaşınca onu özümser ve uyum sağlar. Daha sonra daha yeni bilgi karşısında dengesi bozulur. İnsan her bilgide bu dengeyi düzenlemek suretiyle öğrenmeye devam eder.¹⁷²

Piaget dilin biyolojik bir miras olduğunu savunmuştur. Genetik olarak dil kabiliyeti insanda bulunmamaktadır.

d. Doğadaki Seslerin Taklidini Temel Alan Dil Kuramı

Doğada bulunan seslerin tekrar edilmesi ve taklit edilmesi sonucu oluşan lafızların bir mana ifade etmesi sonucu dilin oluştuğunu savunan kuramdır. Hayvan taklidi kuramı olarak da bilinen bu kuram BOW-WOW olarak bilinmektedir.¹⁷³

---

¹⁶⁹ Öznur Ak (Mert), *Jean Piaget Düşüncesinde Psikolojik Yapılar* (Ankara: Gazi Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2007), 46-48.

¹⁷⁰ Ak (Mert), *Jean Piaget Düşüncesinde Psikolojik Yapılar*, 48-49.

¹⁷¹ Ak (Mert), *Jean Piaget Düşüncesinde Psikolojik Yapılar*, 49.

¹⁷² Ak (Mert), *Jean Piaget Düşüncesinde Psikolojik Yapılar*, 49-51.

¹⁷³ Gordon Winant Hewes, *Dilin Doğuşuna İlişkin Kuramlar*, çev. Hasan Boynukara (Van: Yüzüncü Yıl Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1993), 65.

e. Ünlemler Dil Kuramı

İnsanın öfke, şaşkınlık, hastalık, mutluluk, korku, acı vb. doğal durumlar karşısında çıkarmış olduğu seslere ve ünlemlere dayalı dil kuramıdır. Bu kurama göre dillerde mezkûr duygulara karşı çıkan sesler farklılık arz etmektedir. Bu sebeple diller toplumdaki topluma değişiklik gösterir. Bu kurama pooh-pooh kuramı denilmektedir.¹⁷⁴

f. Ding-Dong Dil Kuramı

Nesnelerin çıkardığı seslere bakarak onlara isimler verme üzerine doğan bir dil kuramıdır. Bu kuramda sesler ile manalar arasında mistik bir bağ vardır. Platon ve Pythagoras (M.Ö. 495) bu kuramı savunmuştur. Lafızlar insana akseden seslerin tezahürüdür. Bu tezahür insanı etkileyen duygularla etkileşim içerisindedir. Nitekim nesneden çıkan her ses o nesne için isim olmamıştır. Tezahür sonucu duygunun etkilenmesi nesnenin ismi için önemlidir. Bu kurama eleştiriler gelmiştir. Bunlardan birisi sesi çıkmayan veya hakikati olmayıp sadece salt zihin ürünü olan yani sadece mahiyeti olan nesnelere isim nasıl verilmiştir? Örneğin Anka kuşu ve Kaf dağı gibi hakikati olmayan salt zihin ürünü nesnelere nasıl isimlendirilmişlerdir? Bu kuram bu gibi soruları cevaplamada eksik kalmıştır.¹⁷⁵

g. İş Dil Kuramı

İnsanların bir işi beraber yaparken çıkardıkları sesleri temele alarak dillerin oluştuğunu savunan dil kuramıdır. Bu kurama göre insanlar iş yaparlarken özellikle ağır şeyler kaldırırlarken ya da toplu bir eylem yaparlarken hep birlikte çıkardıkları sesler, lafızların oluşmasına sebep olmuştur. Oluşan bu lafızlar ilk dillerin temelini atmıştır. Zamanla diller şekillenmiş ve bu günkü halini almıştır. Bu kuram “Ye-he-ho hypothesis” olarak bilinmektedir.¹⁷⁶

Bu kuramlar belli ve sınırlı meseleler cihetinden ele alınmıştır. Birçoğu gülünç kabul edilmiştir.¹⁷⁷ Bir cihetten baktığımızda ise dilin gelişmesinde etkili olduğu düşünülen bu kuramları ayrı ayrı incelemek doğru değildir. Her birini tek tek ele almak bize doğru sonuç vermese de topluca ele alındığında bir sonuç verebileceği düşünülmektedir. İnsan etrafında ki

---

¹⁷⁴ Hewes, *Dilin Doğuşuna İlişkin Kuramlar*, 66; Demir, *Arap Dilbilimcilerine Göre Dillerin Kaynağı Meselesi*, 52.

¹⁷⁵ Hewes, *Dilin Doğuşuna İlişkin Kuramlar*, 66; Özcan Başkan, “İnsan Dilinin Doğuşu”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı- Bellekten* 16 (Ocak 1969), 144-145.

¹⁷⁶ Başkan, “İnsan Dilinin Doğuşu”, 145.

¹⁷⁷ İbrahim Enis, *Delâletü'l-elfâz* (Mısır: Mektebetü'l-Ancelo, 1976), 145.

seslerden etkilendiği gibi, duyulduğunda çıkardığı seslerde dilin doğuşunda etkili olmuştur. Toplu olarak iş yaparken birbirlerini uyarmışlar ve kelime türetmişlerdir. Sevinçli günlerinde ritmik sesler (şarkılar) çıkarmış ve bu sesler eşliğinde jest ve mimikleriyle (dans ederek) o ritmik seslere eşlik etmişlerdir.¹⁷⁸ Bu kuramlar bir cihetten hayatın her alanında dilin oluşmasına etki etmişlerdir. Batıda şöhret bulan bu kuramlar dilin doğuşu meselesine ışık tutmaktan çok uzaktırlar. Dilin türeyişi problemine çözüm olamamışlardır.

3.4. Lafız-Mana Arasında Delalet İlişkisi ve Önemi

Lafız-mana arasındaki delalet ilişkisi mantık eserlerinde delalet kısımlarında ele alınmıştır. Bununla birlikte Mütakellim metodu fıkıh usûlü eserlerinde delalet daha farklı ele alınmış ve mantuk, mefhum ve makul şeklinde kısımlarda incelemeye tabi tutulmuştur.¹⁷⁹ Fukahâ metodu fıkıh usûlü eserlerinde ise ibarenin delaleti, işaretin delaleti, nassın delaleti ve iktizanın delaleti şeklinde bir taksimata tabi tutulmuştur.¹⁸⁰ Mantıkçılar cihetinden delalet lafız-mana arasındaki delaleti de kapsadığından dolayı öncelikle delalet ve çeşitlerinin incelenmesinin doğru olacağı düşünülmektedir.

3.4.1. Delalet ve Çeşitleri

Delalet, İslâm ilim geleneği içerisinde birçok ilim dalında ele alınmıştır. Başta usûlcüler olmak üzere mantıkçılar, tefsirciler, hadisçiler ve dil âlimleri bu alanda önemli çalışmalar ortaya koymuşlardır. Delalet Arap dil âlimleri tarafından da incelenmiştir. Özellikle İbn Cinnî'nin (ö. 392/1002) delalet anlayışı Arap dili açısından önem arz etmektedir. Ona göre sesler lafızlara delalet etmektedir. Ancak bu delalet tam olarak idrak edilememiştir. Mahreçten çıkan seslerin anlamlara etki ettiği görülmektedir. Buna *خضم* (ısırarak yemek) ve *حضم* (diş ile kırarak yemek) lafızları örnek verilebilir. Ayrıca lafızların heyetleri, cümledeki konumları ve dil dışı bağlamlar da bu delalete etki etmektedir.¹⁸¹ Meseleyi her ilim dalı kendine bakan yönleriyle incelemiş olsa da temelde lafız ve mana arasındaki delalet ön plana çıkmıştır.

¹⁷⁸ Caner Kerimoğlu, "Dilin Kökeni Arayışları I: Dilin Kökeniyle İlgili Akademik Tartışmalar", *Dil Araştırmaları* 10/18 (Mayıs 2016), 47-84.

¹⁷⁹ Davut İltaş, *Fıkıh Usulünde Mütakellimîn Yönteminin Delalet Anlayışı* (Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2006), 85-292.

¹⁸⁰ Şâbân, *İslam Hukuk İlminin Esasları*, 392-405.

¹⁸¹ Yaşar Daşkıran, "İbn Cinnî'ye Göre Anlamı Etkileyen Unsurlar", *İslâm Araştırmaları Dergisi* 32/3 (2021), 722-736.

Delalet; bir şeyin idraki sonucunda ikinci şeyin idrakinin gerektiği durumdur. Birinci nesneye gösteren (dâll), ikinci nesneye gösterilen (medlûl) denilmektedir.¹⁸² Birinci ve ikinci nesne arasında oluşan bu ilişki delalet olarak adlandırılmıştır. Delalet dâllın (gösteren) niteliğine göre lafzî ve gayr-ı lafzî olmak üzere iki kısımdır. Şayet dâll lafız ile alakalı ise lafzî delalet meydana gelir. Lafız ile alakası olmayan yani işaret ve semboller ile alakalı olan delalet, gayr-ı lafzî delalet türüdür. Her iki kısım da kendi içerisinde üç kısma ayrılır. Aklî, tabiî ve vaz'î kısımlara ayrılan bu türler, delaletin kaynağına göre kısımlara ayrılmıştır.¹⁸³ Böylece delalet altı kısımda incelenmiştir.

- a. Lafzî aklî delalet
- b. Lafzî tabiî delalet
- c. Lafzî vaz'î delalet
- d. Gayr-ı lafzî aklî delalet
- e. Gayr-ı lafzî tabiî delalet
- f. Gayr-ı lafzî vaz'î delalet

Her birini ele alıp kısaca incelemek yerinde olacaktır.

a. Lafzî Aklî Delalet

Öncelikle lafzın ne olduğunu ifade etmemiz gerekir. Sözlükte “atmak, ağızdan bir şeyi çıkarmak” anlamlarına gelir. İstilahta ise anlamlı olsun olmasın ağızdan çıkan ses ve harflerin oluşturulduğu remizlerdir.¹⁸⁴ Bu açıdan baktığımızda duvarın arkasından işitilen bir lafzın onu söyleyene delalet etmesi aklî bir delalettir. Nitekim lafzın duyulması aklen onun biri tarafından söylenmesini gerektir.¹⁸⁵

b. Lafzî Tabiî Delalet

Mütekellimin tabiî bir durumu olarak telaffuzu neticesinde oluşan delalettir. Ağızdan çıkan lafzın fizyolojik, biyolojik veya psikolojik bir nedenden dolayı kullanılmasıdır. Örneğin

¹⁸² Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Alî es-Seyyid eş-Şerîf el-Cürcânî, thk. Muhammed Basel Uyûn es-Sûd (Beirut: Dâru'l-kütübî'l-İlmiyye, 1434/2013), “et-Ta'rîfât”, “Delalet”, 108; İzmirli İsmail Hakkı, *Mi'yâru'l-'ulûm*, 30-31; Emiroğlu, *Klasik Mantığa Giriş*, 59-60; M. Naci Bolay, “Delâlet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 9/119.

¹⁸³ İzmirli İsmail Hakkı, *Mi'yâru'l-'ulûm*, 30-31; İltaş, *Fıkıh Usulünde Mütekellimîn Yönteminin Delalet Anlayışı*, 85-86; Yıldırım, *Vaz' İlmi ve Unkûdu'z-zevâhir / Ali Kuşçu (İnceleme- Değerlendirme)*, 73-74.

¹⁸⁴ Ebü Abdîrahmân el-Halîl b. Ahmed b. Amr b. Temîm el-Ferâhîdî, thk. Mehdi el-Mehzûmî, İbrahim es-Sâmerâ'î (y.y.: Mektebetü'l-hilâl, ts.), “Kitâbü'l-'ayn”, “İfz”, 8/161; Sibeveyhi, *el-Kitâb*, 1/12; İbni Hişâm, *Şerhu Kaşri'n-nedâ ve belli's-şadâ*, 11; Sedat Şensoy, “Lafız”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 27/42-44.

¹⁸⁵ İzmirli İsmail Hakkı, *Mi'yâru'l-'ulûm*, 30.

acı çeken bir insanın “ahh” demesi. Canı sıkılan birisinin “püff” demesi.¹⁸⁶ Kişinin ahh demesi onun acı çektiğine delalet eder.

c. Lafzî Vaz'î Delalet

İrade sahibi biri tarafından belirlenmiş ve bir mananın karşısına tayin edilmiş lafzın kullanılması sonucu oluşan delalet türüdür. Örneğin elma lafzı kişinin zihnindeki bir manadan oluşturmaktır. Zihne gelen mefhum aynı olmakla beraber lafız farklılık arz edebilir. Bu durum irade sahibi bir varlığın nesneyi mülâhaza ederken kullanmış olduğu lafzın farklı olması sebebiyledir. Bu duruma vaz' ameliyesi denir.¹⁸⁷ Bu konu önemine binaen ileride detaylı ele alınacaktır.

d. Gayr-ı Lafzî Aklî Delalet

Lafız kullanılmadan gösterenden gösterilene aklî bir geçiş-işlem ile oluşan delalettir. Kısaca lafzın dışında herhangi bir şeyin akıl yoluyla bir şeyi göstermesidir. Örneğin dumanın ateşi göstermesi aklı bir delalettir.¹⁸⁸ Ateşin bulunduğuna hükmetmek dumanın bulunması neticesinde aklî bir çıkarımla olur.

e. Gayr-ı Lafzî Tabîî Delalet

Lafız kullanılmadan fizyolojik, biyolojik ve psikolojik bir nedenden dolayı gösterenden gösterilene insan tabiatının rehberliğiyle oluşan işlemdir. Bu işlemin gerçekleşme şekline gayr-ı lafzî tabîî delalet denir. Korkan bir kimsenin yüzünün beyazlaması buna örnek verilebilir.¹⁸⁹ Onun yüzünün beyazlaması korktuğuna delalet eder.

f. Gayr-ı Lafzî Vaz'î Delalet

Bir nesnenin karşısına irade sahibi biri tarafından tayin edilmiş işaret, resim, sembol vb. şeylerin vasıtasıyla oluşan işlemdir. Bu işlemin gerçekleşme şekline gayr-ı lafzî vaz'î delalet adı verilir. Gösteren ile gösterilen arasındaki bu delalet vaz' ameliyesi sayesinde sağlanmıştır. Trafik işaretlerinin belli manalar ifade etmesi buna örnektir. Kırmızı ışığın dur manasına delaleti

¹⁸⁶İzmirli İsmail Hakkı, *Mi'yâru'l-'ulûm*, 30; Şensoy, “Lafız”, 27/42-44.

¹⁸⁷ İltaş, *Fıkıh Usulünde Mütakellimîn Yönteminin Delalet Anlayışı*, 85-86; Yıldırım, *Vaz' İlmi ve Unkûdu'z-zevâhir / Ali Kuşçu (İnceleme- Değerlendirme)*, 73-74.

¹⁸⁸ Şeyma Yeşilyayla, *Dilin Vaz'ı ve İctihada Etkisi* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2024), 65.

¹⁸⁹ İltaş, *Fıkıh Usulünde Mütakellimîn Yönteminin Delalet Anlayışı*, 85; Yıldırım, *Vaz' İlmi ve Unkûdu'z-zevâhir / Ali Kuşçu (İnceleme- Değerlendirme)*, 73-74; Yeşilyayla, *Dilin Vaz'ı ve İctihada Etkisi*, 65.

irade sahibi birinin bu rengi bu manaya vaz‘ etmesi ile olmuştur. Vaz‘ ameliyesi gerçekleştikten sonra meydana gelen isti‘ mâl ameliyesi, vaz‘ ameliyesinin bir sonucu ve tamamlayıcısıdır.¹⁹⁰

3.4.2. Lafzî Vaz‘î Delalet

Bu delalet türüne mantık âlimleri tarafından önem atfedilmiştir. Yukarıda da beyan edildiği üzere irade sahibi birisi tarafından bir mana karşısına konan lafzın kullanılması sonucu oluşan delalet türüdür. Mantık âlimleri bir manaya tayin edilmiş olan lafzın, vaz‘ olduğu mananın tamamına delalet etmesine mutâbikî delalet adını vermişlerdir.¹⁹¹ Örneğin insan lafzı ile hayevân-ı nâtık (düşünebilen canlı) manası arasından mutâbakat söz konusudur. Kısaca kastedilen mana ile lafzın tayin edildiği mana arasından tam bir mutâbakat söz konusudur. Lafzın vaz‘ olduğu mananın sadece bir rüknüne delalet etmesine tazammunî delalet adını vermişlerdir.¹⁹² Örneğin ‘insan’ lafzının sadece ‘hayvan’ veya ‘nâtık’ manalarına delaleti tazammunî delalettir. Kısaca kastedilen mana ile lafzın tayin edildiği mana arasında kastedilen mananın, tayin edilen mananın bir cüz‘ü olması bakımından onu tazammun etmesidir. Lafzın vaz‘ olunduğu mananın dışından başka bir mana kastıyla kullanılması sonucu oluşan delalet iltizâmî delalet adını vermişlerdir.¹⁹³ Örneğin ‘insan’ lafzının ‘kâbil-i ilim (ilim kabiliyeti olması)’ manasını kastederek kullanılması iltizâmî delalettir. Ancak bir lafzı vaz‘ olduğu mananın dışında kullanmanın bazı şartları vardır. Mevzû leh ile kastedilen mana arasından bir bağ bulunması gereklidir. Eğer bu bağ olmazsa mütekellimin meramı anlaşılabilir. Bu bağ genellikle zihnî bir bağ olur ve muhatap ile mütekellimin zihinlerinde bulunur.

Burada ele alınması gereken bir diğer mesele ise delaletin gerçekleştirme durumudur. Yukarıda anlattığımız delalet türünde lafız ve mana arasında gerçekleşen delaletin bir de zihindeki suretin hariçteki nesneyle alakası bulunmaktadır. Baktığımız zaman lafızlar değiştiğinde manalarını değiştirebilir. Bazen de lafız aynı kalmakla beraber manaları değişkenlik gösterir. Buna Kur’an ilimlerinde vücûh ve nezâir ilmi örnek gösterilebilir.¹⁹⁴ Lafız aynı kalıp mananın değiştiğine “el-Hüdâ” kelimesini örnek olarak verebiliriz. Bu lafız Kur’an-ı Kerim’de 17 mana ifade etmektedir. Bu manalardan bazıları şunlardır; el-Beyân, ed-Din, el-

¹⁹⁰ İltaş, *Fıkıh Usulünde Mütekellimîn Yönteminin Delalet Anlayışı*, 85; Yıldırım, *Vaz‘ İlmi ve Unkûdu’z-zevâhir / Ali Kuşçu (İnceleme- Değerlendirme)*, 73-74; Yeşilyayla, *Dilin Vaz‘ı ve İctihada Etkisi*, 65.

¹⁹¹ İzmirli İsmail Hakkı, *Mi’yâru’l-‘ulûm*, 31; Özdemir, *İslam Düşüncesinde Dil ve Varlık Vaz‘ İlminin Temel Meseleleri*, 32-33; Yeşilyayla, *Dilin Vaz‘ı ve İctihada Etkisi*, 66.

¹⁹² İzmirli İsmail Hakkı, *Mi’yâru’l-‘ulûm*, 31; Özdemir, *İslam Düşüncesinde Dil ve Varlık Vaz‘ İlminin Temel Meseleleri*, 32-33; Yeşilyayla, *Dilin Vaz‘ı ve İctihada Etkisi*, 66.

¹⁹³ İzmirli İsmail Hakkı, *Mi’yâru’l-‘ulûm*, 31; Özdemir, *İslam Düşüncesinde Dil ve Varlık Vaz‘ İlminin Temel Meseleleri*, 32-33; Yeşilyayla, *Dilin Vaz‘ı ve İctihada Etkisi*, 66.

¹⁹⁴ M. Suat Mertoğlu, “Vücûh ve Nezâir”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 43/141-143.

İmân, el-Hüccce'dir.¹⁹⁵ Lafız değışmekle beraber manası aynı kalan lafızlara ise Cehennem manası taşıyan řu örnekler verilebilir; Cehennem, Nâr, Sakar, Hutame, Câhîm.¹⁹⁶ Lafız ve mana arasında zihnî bir delalet söz konusu değildir. Lafzın, manayı göstermesi ancak irade sahibi birisi tarafından gerçekleşebilir. Bir diğeri ifade ile vaz' yoluyla olur.¹⁹⁷ Bununla birlikte zihindeki suret ile hariçteki nesne arasından delalet doğal surette gerçekleşir. İnsan zihninde oluşan suret, hariçte gördüğü nesneden kaynaklanacağı gibi tahayyül yoluyla da mümkün olabilir.¹⁹⁸ Ancak bu durum dışarıdan bir müdahale ile gerçekleşmemektedir.¹⁹⁹

Bu bağlamda bakıldığında delaletin gerçekleşme süreci řu şekilde olmaktadır:

- a. İlk tahayyül açısından nesne, onun zihindeki sureti ve bu suretin ilk vaz' edilişi. Kısaca vaz' olgusunun kendisi.
- b. Suretin zihinden dile yansımaları sonucu oluşan lafız (mevzû).
- c. Lafzın gösterdiği mana (mevzû leh).
- d. Lafız ve mana arasında oluşan vaz' olayından sonraki delalet.

Lafız, irade sahibi birisi tarafından ilk önce mülâhaza edilerek zihindeki suretin karşısına mana olarak vaz' edilir. Devam eden süreçte lafız ve mana arasında oluşan delalet insanlar tarafından isti'mâl edilerek dil süreci oluşmaya başlar. Böylece delalet gerçekleşmiş olur.

3.5. Delaletin Vaz' İlimi ile İlişkisi ve Delaletin Kaynağı Meselesi

Lafzın anlamlı bir mana ifade edebilmesi vaz' ameliyesine bağlıdır. Lafız ve mana arasındaki delaletin vaz' ilmiyle olan ilişkisi İslâm âlimleri tarafından ele alınmıştır. Bu bağlamda iki farklı görüş ortaya çıkmıştır.

a. Delaletin Tabî oluşu

Bu görüş Mu'tezile âlimi olan Abbad b. Süleyman es-Saymerî'ye (ö. 250/864) aittir. Lafız ve mana arasında tabî bir münasebetin bulunduğunu iddia eden Saymerî delaletin lafzın kendisinden kaynaklandığını savunmaktadır. Dili vaz' eden vaz' ameliyesini yaparken lafız-

¹⁹⁵ Suyûtî, *el-İtqan*, 1/42; İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2014), 185; Demirci, *Tefsir Usûlü*, 235.

¹⁹⁶ Suyûtî, *el-İtqan*, 1/143-146; Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, 185; Demirci, *Tefsir Usûlü*, 236.

¹⁹⁷ Ebû'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Alî es-Seyyid eş-Şerîf el-Cürcânî, *Hâşiye alâ Levâmii'l-esrâr Şerh-i Metâli'i'l-envâr* (İstanbul: Hacı Muharrem Efendi Matbaası, 1303), 67; Ömer Türker, *Seyyid Şerîf el-Cürcânî* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2024), 124.

¹⁹⁸ Ebû Alî el-Hüseyn b. Abdillâh b. Alî İbn Sînâ, *Kitabü'ş-Şifâ: Yorum Üzerine*, çev. Ömer Türker (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2006), 4.

¹⁹⁹ Cürcânî, *Hâşiye alâ Levâmî*', 84; Türker, *Seyyid Şerîf el-Cürcânî*, 121.

mana arasındaki münasebeti gözetmek zorunda değildir.²⁰⁰ Lafız- mana arasındaki bu münasebetin tabii olduğunu kabul etmek vaz'ı ortadan kaldırmak demektir.²⁰¹

Âlimler, Saymerî'nin görüşü hakkında bir yorum daha yapmışlardır. Bu görüşe göre lafız- mana arasında öyle bir münasebet vardır ki dili vaz' eden bu münasebete uygun olarak vaz' ameliyesini gerçekleştirmesi gerekir. Eğer bu münasebeti gözetmeden gerçekleştirirse hikmetsiz bir iş yapmış olur.²⁰²

Ancak bu iddia dil âlimleri tarafından doğru bulunmamıştır. Eğer lafız-mana arasında doğal bir delalet söz konusu olsaydı ezdât dediğimiz iki zıt manayı barındıran lafızların bulunmaması gerekirdi. Çünkü bir lafız doğal olarak bir manayı gösterir. Örneğin “القرء” lafzı hem kadının hayızdan temizlendiği dönem (tuhûr) hem de hayız dönemi için kullanılmaktadır.²⁰³ Aynı şekilde lafızlar hakiki manalarından alınıp mecaz manada isti'mal edilemezdi. Çünkü lafız-mana arasındaki delaletin ortadan kalkması mananın değişmesi demektir.²⁰⁴

İmam Sekkâkî, Saymerî'nin görüşüne makul bir yorum getirmiştir. “Lafızların harflerinin sertliği, yumuşaklığı ile mananın sertliği, yumuşaklığı arasında münasebet vardır. Vâzı' bu münasebeti kullanarak vaz' ameliyesini gerçekleştirir. Saymerî'nin kastı bu olabilir” demiştir.²⁰⁵

b. Delaletin Vaz'î Oluşu

Dil âlimlerinin çoğu lafız-mana arasındaki delaleti, vaz' olgusu olarak nitelemiştir. İrade sahibi birisi mülâhaza ettiği manayı uygun bir lafzın karşısına koymuştur. Bu görüş dillerin irade sahibi birisi tarafından oluşturulduğu/yaratıldığı anlamına gelmektedir. Bu durumda lafızlar ve manalar ezeli ve ebedi değildir. Nitekim sonradan oluşmuş/yaratılmış ve tercih ve irade sahibi biri tarafından seçilmiştir. Bu anlayış neticesinde Kur'an'ın mahluk/ yaratılmış olup olmadığı meselesi tartışılmıştır. Allah Teâlâ'nın kelâm sıfatının ezeli olmadığını savunan Mu'tezile mezhebi âlimleri “Kur'an mahluktur.” demişlerdir. Selef âlimlerine göre kelâm sıfatı Allah'ın zâtıyla kaimdir ve Kur'an gayr-ı mahluktur. Ehl-i sünnet kelim âlimleri kelâm sıfatını

²⁰⁰ Râzî, *el-Maḥsûl*, 1/181; Sekkâkî, *Miftâhu'l-'ulûm*, 356-357.

²⁰¹ Yıldırım, “Vaz' İlmi”, 436.

²⁰² Özdemir, *İslam Düşüncesinde Dil ve Varlık Vaz' İlminin Temel Meseleleri*, 37-38.

²⁰³ Debûsî, *Takvîmü'l-edille fi'l-uşûl*, 162-163; Şâbân, *İslam Hukuk İlminin Esasları*, 360-363.

²⁰⁴ Özdemir, *İslam Düşüncesinde Dil ve Varlık Vaz' İlminin Temel Meseleleri*, 38.

²⁰⁵ Sekkâkî, *Miftâhu'l-'ulûm*, 356-357; Özdemir, *İslam Düşüncesinde Dil ve Varlık Vaz' İlminin Temel Meseleleri*, 38; Yıldırım, “Vaz' İlmi”, 436-437.

nefsî kelâm ve lafzî kelâm şeklinde iki kısımda ele alır. Nefsî kelâm, Allah'ın zâtiyle kaimdir ve Kur'an gayr-ı mahluktur. Ancak lafzî kelâm seslerden, harflerden oluşmaktadır ve mahluktur.²⁰⁶

Aynı şekilde manaların mülâhazası sonucu lafzın, mananın karşısına vaz' edilmiş olması mananın lafızdan önce bulunduğu anlamına gelmektedir. İrade sahibi bir varlığın mana karşısına lafız tayin etmesi bir tercih sonucudur. Nitekim ma'dumlar arasından ma'lum tercih edilmiştir. Tercih olan yerde ise cebrîlik/ zorunluluktan söz edilemez. Dolayısıyla vaz' ameliyesini ilk yapan varlık, kendi iradesine göre lafzı mana karşısına vaz' eder. Ancak bir defa vaz' ameliyesi gerçekleştiikten sonra isti'mal zorunlu olmaktadır. Nitekim lafızların oluşması ile dil oluşmaktadır. Dillerde ise toplumsal uzlaşşı neticesinde şahsî çıkarımda bulunulamaz.²⁰⁷

---

²⁰⁶ Ebû Muhammed Nûruddîn Ahmed b. Mahmûd b. Ebî Bekr es-Sâbûnî, *el-Bidâye fî Uşûli'd-dîn*, thk. Fethullah Halîf (Mısır: Dâru'l-ma'rife, 1969), 60-66; Ahmet Saim Kılavuz, *Anahatlarıyla İslâm Akâid ve Kelâma Giriş* (İstanbul: Ensar Yayınları, 2012), 129-131; Yusuf Şevki Yavuz, "Kelâm", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 25/194-196.

²⁰⁷ Yıldırım, "Vaz' İlmi", 434.

4. DİLİN KURUCU UNSURU VE VAZ' İLMİNİN TEMEL KONULARI

4.1. Dilin Kurucu Unsuru

Dillerin ortaya çıkış meselesi eski çağlardan itibaren tartışılmış bir konudur. İslâm âlimleri de bu konu hakkında düşünmüş ve farklı görüşler ortaya çıkmıştır. Özellikle usûl-ü fıkıh ve kelâm âlimleri bu alanda önemli fikirler beyan etmiştir. Kelâm ilminde Allah Teâlâ'nın kelâm sıfatı ile alakalı tartışmalar ekseninde dillerin varlığı üzerinde uzun tartışmalar vuku bulmuştur. Eş'arî kelâm âlimleri dillerin tevkifi olarak Hz. Âdem'e (s.a.s.) öğretildiği/ vahiy edildiği görüşünü savunur. Hz. Âdem'den (s.a.s.) çocukları öğrenmiş ve diller zamanla gelişmiştir. Bu görüşü savunan âlimler, kelâm sıfatının Allah'ın zâtıyla kaim olduğunu ve kelâm sıfatının tezahürü olan Kur'an'ın gayr-ı mahluk/yaratılmamış olduğunu söylemişlerdir.²⁰⁸

Mu'tezile âlimleri teaadüdü kudema (birden fazla kadîm varlık) prensibi sebebiyle Allah'ın hiçbir sıfatına kadîm dememişlerdir. Bu sıfatlar içerisinde buluna kelâm sıfatına da hâdis demişlerdir. Kelâm sıfatının tezahürü olarak "Kur'an mahluktur." söylemleri, Mu'tezilî âlimleri diller ıstılâhî olarak insanlar tarafından uzlaşma sonucu var olmuş söylemlerine götürmüştür.²⁰⁹ Bu iki görüşü birleştiren üçüncü bir görüş daha vardır. Dillerin Allah Teâlâ tarafından öğretildiğini kabul etmekle birlikte insanların da uzlaşısının söz konusu olduğunu savunur.

Lafızsal olan bu tartışmalar uzun zaman devam etmiştir. Daha sonra Bâkılânî tarafından dile getirilen tevakkuf teorisi ile bu konu hakkında görüş beyan etmenin bir faydasının olmadığı söylenmiştir.²¹⁰

4.1.1. Dilin Kurucusunu Yaratıcı Kabul Edenler-Tevkifi Görüş

Bu teoriye göre dil, Hz. Âdem'e (s.a.s.) Allah Teâlâ tarafından öğretilmiştir. Hz. Âdem'in (s.a.s.) yaratılış serüveninin anlatıldığı ve meleklerin Allah Teâlâ'ya Hz. Âdem'in (s.a.s.) üstünlüğünü sorduğu Bakara suresi 30-35. ayetlerde yaratılışla beraber dil becerisinin de verildiğine delaletler vardır.²¹¹ Bu görüşü ilk dile getiren Ebü'l-Hasan el-Eş'arî (ö. 324/935-36) olarak bilinmektedir.²¹² Aynı görüşü paylaşan âlimler arasında İbn Fâris (ö. 395/1004), İbn

²⁰⁸ Şâbûnî, *el-Bidâye fî Uşûli'd-dîn*, 60-66; Kılavuz, *Anahatlarıyla İslâm Akâid ve Kelâma Giriş*, 129-131.

²⁰⁹ Şâbûnî, *el-Bidâye fî Uşûli'd-dîn*, 60-66; Kılavuz, *Anahatlarıyla İslâm Akâid ve Kelâma Giriş*, 129-131; Yeşilyayla, *Dilin Vaz'ı ve İçtihadı Etkisi*, 76-79.

²¹⁰ Demir, *Arap Dilbilimcilerine Göre Dillerin Kaynağı Meselesi*, 55-92.

²¹¹ el-Bakara 2/30-35.

²¹² Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Suyûtî, *el-Müzhir fî 'Ulûmi'l-luğa*, thk. Fuad Ali Mansûr (Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 1418/1998), 1/24.

Hazm (ö. 456/1064) ve Seyfeddin el-Âmidî (ö. 631/1233) bulunmaktadır.²¹³ Bu görüşe göre ilk dil Hz. Âdem'e (s.a.s.) Allah tarafından öğretilmiştir. Hz. Âdem'in (s.a.s.) çocukları bu dili öğreniş ve zamanla geliştirmişlerdir.²¹⁴

Bu görüşü ilk dile getiren Eş'arî olsa da onun görüşlerinin detayları kaynaklarda geçmemektedir. İbn Fâris, İbn Hazm ve Âmidî'nin ileri sürdükleri deliller üzerinden bu görüş savunulmuştur.

Görüş sahiplerinin naklî delilleri:

1. وَعَلَّمَ آدَمَ الْأَسْمَاءَ كُلَّهَا ثُمَّ عَرَضَهُمْ عَلَى الْمَلَائِكَةِ فَقَالَ أَنْبِئُونِي بِأَسْمَاءِ هَؤُلَاءِ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ

“Ve Âdem'e bütün isimleri öğretti. Sonra bunları meleklerle gösterip 'Söziünüzde doğru iseniz şunların isimlerini bana söyleyin' dedi.”²¹⁵

Bu ayet hem dilin tevkifi olduğunu savunanların hem de istilâhî olduğunu söyleyenlerin temel dayanağıdır. Ayetin tefsirini yapanlar 'الأسماء' lafzını ele alırken “Nesnelerin isimleriyle beraber vasıflarını, şekillerini, özelliklerini öğretti.” şeklinde tefsir etmişlerdir.²¹⁶ Ayrıca 'الأسماء' kelimesinin başındaki lam-ı ta'rif 'ivazdır. Muzafun ileyi hazfedilmiştir. İfade hazfedilmeden önce “أسماء المسميات” şeklindedir.²¹⁷ Allah Teâlâ, Hz. Âdem'e (s.a.s.) müsemmaların isimlerini öğretmiştir. Nitekim her isim bir müsemma için vardır. Müsemması olmayan şeyin ismi tasavvur edilemez. 'Müsemmaların isimleri öğretti.' şu demektir; yaratılmış olan şeylerin cinslerini, özelliklerini, ne işe yaradıklarını öğretti.²¹⁸ İbn Abbas'tan (r.a.) gelen bir rivayette “İnsanların konuşurken kullandıkları hayvan, dağ, ova, vb. nesnelere öğretti.” şeklinde geçmektedir.²¹⁹

Müfessirler, 'الأسماء' lafzının insanların konuştuğu Arapça, Farsça, Rumca, Türkçe vb. diller olduğu şeklinde de açıklamışlardır. Hz. Âdem (s.a.s.) bu dillerin hepsini konuşmuş ve

²¹³ Suyûtî, *el-Müzhir fi 'Ulûmi'l-luğa*, 1/11-29.

²¹⁴ Râzî, *el-Maḥsûl*, 1/181.

²¹⁵ el-Bakara 2/31.

²¹⁶ Râzî, *Mefâtiḥu'l-ğayb et-Tefsîru'l-kebir*, 2/396-397.

²¹⁷ Ebü'l-Berekât Hâfizüddîn Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd en-Nesefî, *Medârikü't-tenzîl ve Hakâiku't-te'vil*, thk. Mervân Muhammed eş-Şî'âr (Beyrut: Dâru'n-nefâis, 1435/2014), 1/80.

²¹⁸ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 6/1/346-347.

²¹⁹ İbn Hacer el-Askalânî, *Fethu'l-bârî bi-şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, 8/160; Ebü Muhammed Bedrüddîn Mahmûd b. Ahmed b. Mûsâ b. Ahmed el-Aynî, *Umdetü'l-kârî fi şerhi Sahîhi'l-Buhârî* (Beyrut: Dar İhya al-turath al-'Arabiyye, ts.), 18/82-83; Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekr el-Kastallânî, *İrşâdü's-sârî*, thk. Muhammed Abdulaziz el-Halidi (Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 14116/1996), 10/10.

çocuklarına öğretmiştir. Hz. Âdem (s.a.s.) vefat edince çocukları dünya üzerine yayılmış ve her biri bir dili konuşmaya devam etmiştir. Böylece bir dile aşinalık artmış ve diğer diller unutulmuştur.²²⁰

2. **إِنْ هِيَ إِلَّا أَسْمَاءٌ سَمَّيْتُمُوهَا أَنْتُمْ وَأَبَاؤُكُمْ مَا أَنْزَلَ اللَّهُ بِهَا مِنْ سُلْطَانٍ إِنْ يَتَّبِعُونَ إِلَّا الظَّنَّ وَمَا تَهْوَى الْأَنْفُسُ وَلَقَدْ جَاءَهُمْ مِنَ رَبِّهِمْ الْهُدَىٰ**

“Bunlar sizin ve atalarınızın putlara taktığı boş isimlerden ibarettir. Allah onlara öyle bir yetki ve güç vermemiştir. Onlar (putperestler) sadece kuruntularına ve kişisel arzularına uyuyorlar. Oysa şimdi onlara rablerinden bir yol gösterici gelmiş bulunmaktadır.”²²¹

Bu ayet dillerin tevkifi olduğunu söyleyen âlimlerin delillerinden biridir. Şayet isim vermek tevkifi olmasaydı putlara isimler verdikleri için zemmedilmez, kınanmazlardı.²²² Ancak öne sürdükleri bu görüş eleştirilmiştir. Nitekim ayette zemmedilen şey putlara isim vermeleri değil, puta sevgi beslemeleri ve saygı duyarak isim vermeleridir.²²³

3. **وَمِنْ آيَاتِهِ خَلْقُ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ وَاخْتِلَافُ أَلْسِنَتِكُمْ وَالْوَالِدَاتُ لِغَالِبِينَ**

“O'nun kanıtlarından biri de, gökleri ve yeri yaratması, dillerinizin ve renklerinizin farklı olmasıdır. Kuşkusuz bunda bilenler için ibretler vardır.”²²⁴

Dillerin farklı oluşu Allah Teâlâ'nın varlığının delilidir. Aynı zamanda bu yaratılıştan dillerin tevkifi olduğuna delalet eder. Dillerin farklı oluşu, yaratılıştan verilen bir özellik olduğuna işaret eder.²²⁵

Görüş sahiplerinin aklî delilleri:

1. İstilahî teoriyi eleştirerek kendi düşüncelerine delil getirmişlerdir. Şayet dilin insanların uzlaşması sonucu oluştuğunu kabul ettiğimiz takdirde şöyle olması gerekir; ilk insanlar uzlaşmak için ortak bir zeminde buluşup iletişim kurmalıydılar. Bu iletişim ise mesele dil olduğu için sözlü iletişim olmalıdır. Peki diller henüz

²²⁰ Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb et-Tefsîru'l-kebîr*, 2/398; Ebû Muhammed Ali b. Ahmed b. Saîd İbn Hazm, *el-İhkâm fi Uşûli'l-ahkâm*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir (Beyrut: Dâru'l-Âfâki'l-cedîde, ts.), 1/29-35; Suyûtî, *el-Müzhir fi 'Ulûmi'l-luğa*, 1/14-15.

²²¹ en-Necm 53/23.

²²² Râzî, *el-Mahsûl*, 1/-185-186; Ebû'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. İdrîs b. Abdirrahmân el-Mısırî el-Karâfî, *Nefâ'isü'l-uşûl fi Şerhi'l-mahsûl*, thk. Âdil Ahmed Abdülmevcûd, Ali Muhammed Muavviz (Mekketü'l-Mûkerreme: Mektebetü Nizar Mustafa el-Baz, 1416-1995), 1/451-452.

²²³ Nâsirüddîn Ebû Saîd Abdullâh b. Ömer b. Muhammed el-Beydâvî, *Envârü't-tenzîl ve Esrârü't-te'vîl*, thk. Muhammed Abdurrahman el-Maraşlı (Beyrut: Dâru İhyâi't-türâsi'l-Arabiyye, 1418/1997), 5/159-160.

²²⁴ er-Rûm 30/22.

²²⁵ Râzî, *el-Mahsûl*, 1/186; Karâfî, *Nefâ'isü'l-uşûl fi Şerhi'l-mahsûl*, 1/451-452.

oluşmadan sözlü iletişim nasıl gerçekleşmiştir? Kısaca bir kelime vaz‘ edilmeden önce onun birinin zihninde bulunması gerekir. Bu durumda ilk vaz‘ edene gitmek gerekir. Bu teselsül doğuracağından tıpkı yaratılışta olduğu gibi diller de Allah Teâlâ tarafından yaratılmıştır.²²⁶

2. İstilahî görüş yani dillerin uzlaşısı sonucu oluştuğunu savunmak, şer‘î güvene zarar verebilir. İtikad değişmediği halde diller değişiklik göstermektedir.²²⁷ Son dönem Batı dil bilimciler, özellikle evrimci dil bilimciler, bu görüşü savunmaktadır.²²⁸

4.1.2. Dilin Kurucusunu İnsan Uzlaşmacısı Kabul Edenler-Istilahî Görüş

Bu görüşü savunan âlimlere göre dil, bir ilham ve vahiyle değil insanların uzlaşması sonucu oluşmuştur. İnsan akli ve zihnî melekesi sayesinde eşyaya isim koyma kabiliyetine sahiptir.²²⁹ Bu yaratılıştan insana verilmiş bir özelliktir.²³⁰ Bu görüşü savunan âlimler genellikle Mu‘tezile mezhebindedir. Mu‘tezile âlimleri arasında bu görüşü ilk dile getiren Ebû Hâşim el-Cübbâi’dir (ö. 321/933).²³¹ Babası Ebû el-Cübbâi’den (ö. 303/916) İmam Eş‘arî ile birlikte ders almışlardır. Mu‘tezile mezhebinden ayrılan İmam Eş‘arî birçok meselede olduğu gibi dillerin kökeni meselesinde de muhalif kalmıştır. Bu mesele hakkında Ebû el-Cübbâi’de İmam Eş‘arî gibi düşünmektedir. Ancak oğlu babasına muhalif davranmıştır.²³² Bu görüşe muvâda‘a da denir.²³³

Bu görüşteki âlimlerin naklî delilleri:

1. وَعَلَّمَ آدَمَ الْأَسْمَاءَ كُلَّهَا ثُمَّ عَرَضَهُمْ عَلَى الْمَلَائِكَةِ فَقَالَ أَنْبِئُونِي بِأَسْمَاءِ هَؤُلاءِ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ

*“Ve Âdem’e bütün isimleri öğretti. Sonra bunları meleklerle gösterip ‘Sözünüzde doğru iseniz şunların isimlerini bana söyleyin’ dedi.”*²³⁴

Bu ayet dilin kökeninin tevkifi olduğunu savunan âlimlerin de delilidir. Aynı şekilde istilahî görüşü savunan âlimler de bu ayeti delil getirmişlerdir. Ayette geçen isimlerin öğretilme meselesi üzerinden savunulmuştur. Bu görüşteki âlimler Hz. Âdem’e (s.a.s.) öğretilen şeyin

²²⁶ Râzî, *el-Maḥşûl*, 1/186-187; Karâfî, *Nefâ’isü’l-uşûl fi Şerhi’l-maḥşûl*, 1/452.

²²⁷ Râzî, *el-Maḥşûl*, 1/187; Karâfî, *Nefâ’isü’l-uşûl fi Şerhi’l-maḥşûl*, 1/452.

²²⁸ Demir, *Arap Dilbilimcilerine Göre Dillerin Kaynağı Meselesi*, 29-52.

²²⁹ Suyûtî, *el-Müzhir fi ‘Ulûmi’l-luġa*, 1/14.

²³⁰ el-Bakara 2/31.

²³¹ Râzî, *Mefâtiḥü’l-ġayb et-Tefsîru’l-kebir*, 2/396-397; Râzî, *el-Maḥşûl*, 1/182; Karâfî, *Nefâ’isü’l-uşûl fi Şerhi’l-maḥşûl*, 1/449; Eġinli İbrahim Hakkı, *Metnün fi’l-vaz’*, 74; Eġinli Mehmet Rahmi, *el-‘Ucaletü’r-rahmiyye*, 25-26.

²³² Suyûtî, *el-İktirâḥ fi Uşûli’n-naḥv ve Cedelih*, 25-27.

²³³ Demir, *Arap Dilbilimcilerine Göre Dillerin Kaynağı Meselesi*, 69.

²³⁴ el-Bakara 2/31.

isim koyma kabiliyeti olduğu şeklinde tefsir edilir. Bu tefsir anlayışına göre Hz. Âdem (s.a.s.) nesnelere isim koyma kabiliyetiyle yaratılmıştır. Bakara suresi 30-33 ayetlerde isimlerin meleklerle arz edilmesi ve Hz. Âdem'in (s.a.s.) meleklerin cevap veremediği isimleri haber vermesi isim verme kabiliyetine delalet etmektedir. Vaz' ameliyesi zarurî bir bilgi olmadan anlaşılabilir.²³⁵ Böyle olmazsa hangi mananın hangi lafza vaz' edildiği bilinmemektedir. Durum böyle ise bu zarurî bilgi ya akıllara verilmiştir. Ya da akıllı olmayan varlıklara verilmiştir. Akıllı olmayan varlıkların diller gibi muhteşem ve sistemli bir olguyu anlaması ve tamamlaması muhaldir. Akıllı varlıklara verilmesi de mümkün değildir. Çünkü zâtı istidlâl ile bilinen Allah'ın sıfatlarının ve isimlerinin de zarurî olarak bilinmesi gerekirdi.²³⁶ Bir şeyin sıfatlarının zarurî olarak bilinmesi o şeyin zâtının zarurî olarak bilinmesini gerektirir. Allah'ın zarurî olarak bilinmesi teklifi ortadan kaldıracaktır. Çünkü düşünmek, araştırmak ve irade ile kabul etmek zarurî bilgide söz konusu değildir. Tıpkı matematik biliminde olduğu gibi. Belirli kurallar ve kanıtlanmış teoriler zarurî bilgidir ve kabul edilmesi için bir istidlal gerekli değildir.²³⁷ Ancak din için bu söz konusu değildir. Özellikle Allah'ın zâtı için muhaldir.²³⁸

2. وَمَا أَرْسَلْنَا مِنْ رَسُولٍ إِلَّا بِلِسَانِ قَوْمِهِ لِيُبَيِّنَ لَهُمْ فَيُضِلُّ اللَّهُ مَنْ يَشَاءُ وَيَهْدِي مَنْ يَشَاءُ وَهُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ

“İstisnasız her peygamberi kendi kavminin diliyle gönderdik ki onlara açık açık anlatsın; bundan sonra Allah dilediğini sapkınlık içerisinde bırakır, dilediğini de doğru yola iletir. O, güçlüdür, hikmet sahibidir.”²³⁹

Ayet hem iletişimin sıhhati hem de dillerin kökeni ile alakalıdır. İletişim sağlıklı olabilmesinin şartının iletişim öğelerinin tam ve yeterli olabilmesine bağlı olduğunu ifade etmiştik. İletişim öğeleri gönderici, alıcı, mesaj, kanal ve dönüttür. Mesajın alıcıya ulaşması kanalın sıhhatli olmasıyla mümkündür. Bu ise çoğu kez dil ile olur. Sözlü iletişimin önemli bir aracı olan dil ile iletişim ancak aynı dili konuşan insanlar için mümkündür. Farklı dilleri konuşan insanların iletişim kurması çok zordur. Ancak sözsüz iletişim araçları ile mümkün olur. Bu durum ise mesajın doğru ve yeterli bir şekilde anlaşılmasına engeldir.²⁴⁰ Diğer taraftan bu görüşü savunan âlimler mezkûr ayeti delil getirerek şöyle bir çıkarımda bulunurlar; şayet diller

²³⁵ Râzî, *el-Maḥsûl*, 1/188.

²³⁶ Râzî, *Mefâtiḥu'l-ğayb et-Tefsîru'l-kebîr*, 3/397.

²³⁷ Murad Özkoç- Nebiye Korkmaz, “Matematik Felsefesi ve Eğitimine Dair”, *Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi* 3/2 (2016), 54-72.

²³⁸ Râzî, *Mefâtiḥu'l-ğayb et-Tefsîru'l-kebîr*, 19/61-63; Râzî, *el-Maḥsûl*, 1/188; Karâfî, *Nefâ'isü'l-uşûl fi Şerhi'l-maḥsûl*, 1/452-453.

²³⁹ İbrâhîm 14/4.

²⁴⁰ Kaya, *Kişilerarası İlişkiler ve Etkili İletişim*, 2-55; Orhon, *Ufuk Eriş, İletişim Bilgisi*, 2-20; Aksu, *Ebû Mahzûre Hadisinin Tetkiki ve Hz. Peygamberin Ergenlik Çağındaki Çocuklarla İletişimi Bağlamında Tahlili*, 96-105.

insana vahiy yoluyla gelmiş olsaydı insanlar dilleri bilmedikleri halde peygamber gönderilmiş olurdu. Bu ise ayete muhaliftir. Nitekim ayette “*İstisnasız her peygamberi kendi kavminin diliyle gönderdik...*” şeklinde geçmektedir.²⁴¹ Bu durumda peygamber gelmeden insanların dilleri bilmesi ve isti‘mal etmesi aklî bir zarurettir. Durum böyle olunca diller tevkifi değil, ıstilahî olmak durumundadır.²⁴² Diller tevkifi olsaydı bu ancak peygamberin gönderilmesiyle yani bi‘setle olurdu. Peygamberin gönderilmesi ise gönderileceği kavmin dilli ile olacaktır.²⁴³ Bu teselsül doğuracağından muhaldir.²⁴⁴

4.1.3. Temel İki Görüşü Birleştiren Memzûc Görüş

Bu görüşün en önemli temsilcisi Ebû İshâk el-İsferâyînî’dir (ö. 418/1027).²⁴⁵ Ona göre dil ibtidâ da Allah tarafından vahiy ve ilham edilmiştir. Allah tarafından verilen dilden referansla insanlar dilleri geliştirmiş ve yeni diller oluşturmuşlardır. Tevkifi ve ıstilahî görüşleri birleştiren bu görüşe göre Allah Hz. Âdem’e (s.a.s.) kendisiyle iletişim kurabileceği ve meleklerle eşyanın isimlerini söyleyebileceği kadar dil vermiştir.²⁴⁶

Buna şu şekilde izahatta bulunur; şayet dil başlangıçtan itibaren ıstilahî olmuş olsaydı bu durum için içinden çıkılmaz bir teselsüle götürürdü. Çünkü insanın diğer insan-insanları uzlaşmaya çağırabilmesi dil ile olur. Dilin oluşması ise insanların uzlaşmasına bağlıdır. Bu teselsüldür ki muhaldir. Öyleyse dilin uzlaşma yapılabilecek kadar bir kısmının tevkifi olması aklî bir zorunluluktur.²⁴⁷ İmam Suyûtî (ö. 911/1505), İsferâyînî’nin bu delilinin doğru olmadığını söylemiştir. Çünkü insan, diğer insanlara isimlerin manalarını bildirme imkanına sahiptir. Tıpkı manalarını bilmediği halde kelimeleri kullanan bir çocuğun zamanla manalara alışması ve diğer insanlarla uzlaşma içerisinde girmesi gibi.²⁴⁸

Aynı zamanda tarihi süreç içerisinde birçok yeni icatlar ortaya çıkmış ve insanlar bu icatlara isimler koymuşlardır. Bu dillerin bir kısmının ıstilahî olduğunu göstermektedir. Ayrıca medeniyetler kendi kültürlerine göre farklı diller ve lehçeler kullanmışlardır. Bu dillerin ve

²⁴¹ İbrâhîm 14/4.

²⁴² Râzî, *Meîâtîhu ‘l-ğayb et-Tefsîru ‘l-kebir*, 19/62.

²⁴³ İbrâhîm 14/4.

²⁴⁴ Râzî, *el-Maḥsûl*, 1/187.

²⁴⁵ Râzî, *el-Maḥsûl*, 1/189; Ebü’l-Hasen (Ebü’l-Kâsım) Seyfüddîn Alî b. Muhammed b. Sâlim es-Sa‘lebî el-Âmidî, *el-İḥkâm fî Uşûli ‘l-aḥkâm*, thk. Abdürrezzâk Afîfî (Riyad: Müessesetü’n-nûr, 1387), 1/74.

²⁴⁶ el-Bakara 2/31.

²⁴⁷ Râzî, *el-Maḥsûl*, 1/189; Karâfî, *Nefâ‘isü ‘l-uşûl fî Şerhi ‘l-maḥsûl*, 1/453; Âmidî, *el-İḥkâm fî Uşûli ‘l-aḥkâm*, 1/75.

²⁴⁸ Suyûtî, *el-Müzhir fî ‘Ulûmi ‘l-luğa*, 1/21.

lehçelerin bu kadar farklılık göstermesi insanların dillerin oluşumunda etkili olduğunu göstermektedir.²⁴⁹

Hüseyin Küçükcalay, Arapçaya dair telif etmiş olduğu *Kur'an Dili Arapça* adlı eserinde dillerin bir kısmının Allah Teâlâ tarafından Hz. Âdem'e (s.a.s.) öğretildiğini daha sonra zamana ve zemine göre şartlara uygun olarak geliştiğini ifade etmektedir. Dil gibi harikulade bir olgunun dil bilmeyen birkaç insan tarafından oluştuğunu ifade etmenin doğru olmadığına dikkat çekmiştir. Bütün diller olmasa bile dilin bir bölümünün Hz. Âdem'e (s.a.s.) öğretildiğine dair ileri sürülen delillerin buna mutlak olarak delalet ettiğini beyan eder.²⁵⁰ Bu ifadeler göstermektedir ki dil ibtidâ da tevkifî, daha sonradan ıstılahî olarak gelişmiş ve yeni diller ortaya çıkmıştır.

4.1.4. Görüş Beyan Etmede Çekimser Kalanlar-Tevakkufî Görüş

Dillerin yaratılması veya doğuşu noktasında söylenen üç görüş arasında tercih yapmanın mümkün olmadığını söyleyenlerin görüşüdür. Görüşte tevakkuf teorisi adı verilmiştir.²⁵¹ İsminden hareketle görüş beyanından çekinildiği izlenimi oluşsa da aslında bütün görüşler ele alınıp değerlendirilmiş ancak üç görüşün imkân dahilinde olduğu kanısına varılmıştır. Ancak naklî ve aklî delillerin kesinlik ifade edememesi, üç görüşten birinin tercih edilememesine götüren unsur olmuştur.²⁵² Bu görüşü savunanlar arasında Bakıllânî, Cüveynî, Gazzâlî ve Râzî bulunmaktadır.²⁵³

Bu görüş sahipleri, tevkifî görüş sahiplerini eleştirmişlerdir. İnsanın zihnindeki manayı sadece dil ile ifade etmesi gerekmez. İşaret, yazı vb. birçok iletişim aracı ile meramını ifade etmesi mümkündür. Durum böyle ise insanların dili oluştururken lafzı mana karşına vaz' etmeleri mümkündür. Nitekim konuşma özürü insanlar kendi aralarına sözsüz iletişim dili olan işaret dilini kullanırlar. Sözlü iletişim olmadan iletişim mümkündür. Bu durum dilin uzlaşma ile oluştuğunun mümkün olduğunu gösterir.²⁵⁴ Aynı şekilde insan ihtiyaçlarına göre farklı yollar aramış ve keşfetmiştir. Yeme, içme, barınma vb. birçok ihtiyacına çözüm bulan insanın iletişim

²⁴⁹ Râzî, *el-Maḥşûl*, 1/189-190; Âmidî, *el-İḥkâm fî Uşûli'l-aḥkâm*, 1/75-76; Karâfî, *Nefâ'isü'l-uşûl fî Şerḥi'l-maḥşûl*, 1/453-454.

²⁵⁰ Hüseyin Küçükcalay, *Kur'an Dili Arapça* (İstanbul: Muarrîb Yayınları, 2021), 35-42.

²⁵¹ Suyûtî, *el-Müzhir fî 'Ulûmi'l-luġa*, 1/24-25.

²⁵² Yeşilyayla, *Dilin Vaz'ı ve İctihada Etkisi*, 85-90; Demir, *Arap Dilbilimcilerine Göre Dillerin Kaynağı Meselesi*, 75-92.

²⁵³ Ebû Bekir Muhammed b. Tayyib el-Bakıllânî, *et-Taḥrîb ve'l-irşâd (es-şagîr)*, thk. Abdulhamid b. Ali Ebû Zanîd (Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1418/1998), 1/316-320; Râzî, *el-Maḥşûl*, 1/174; Gazzâlî, *el-Müstasfâ min 'ilmi'l-uşûl*, 180-181.

²⁵⁴ Bakıllânî, *et-Taḥrîb ve'l-irşâd (es-şagîr)*, 1/321-322; Gazzâlî, *el-Müstasfâ min 'ilmi'l-uşûl*, 181.

kurma ihtiyacına çözüm bulması gayet doğaldır. Yeme, içme, barınma vb. ihtiyaçları tevkifi olarak verilmediğine göre dillerin de tevkifi olarak verilmemiş olması mümkündür.²⁵⁵ Bu görüş sahiplerine göre dil, insana vermiş bir yetenektir. İnsan diğer ihtiyaçlarına yeteneği ölçüsünde nasıl çözümler bulmuşsa dil içinde yeteneğiyle birçok çözümler bulmuştur. Dilin insanın bir yeteneği olduğu görüşü günümüz dilbilimcilerinden Noam Chomsky tarafından da savunulmaktadır.²⁵⁶

Diğer taraftan Allah'ın bir peygambere hitap edebilmesi için önceden bir dilin varlığının olması gerektiğini savunan ıstilahî görüş sahiplerini şu şekilde eleştirmişlerdir: "Allah'ın peygamberlerine vahiy etmesi için bir dilin varlığına ihtiyacı yoktur. Vahiy etmiş olduğu mesajı-ayeti peygamberin kalbinde zarurî bir bilgi olarak yaratmış olması mümkündür." Allah kelâmını vahiy ederken dili de vahiy- iham etmiş olabilir ki bu aklen mümkündür.²⁵⁷ Nitekim birçok ayette Allah Teâlâ'nın vahyi Hz. Peygamber'in (s.a.s.) kalbine indireceğini, bu sebeple unutmaya korkusu ile dilini aceleyle hareket ettirmemesini emretmiştir.²⁵⁸ Ayetlerden delaletle anlaşılmaktadır ki dillerin peygamberlere vahiy-iham edilmesi mümkündür. Bu durum ise dilin tevkifi olabileceğini gösterir. Bu konu da kelâm âlimleri Allah'ın kelâm sıfatının nasıl olduğu noktasında ihtilaf etmişlerdir. Mu'tezile âlimleri hâdis olacağını ve Kur'an'ın mahluk olduğunu ifade etmiştir. Ehl-i sünnet kelim âlimleri kelâm sıfatını iki kısma ayırırlar. Kelâm-ı nefsinin kadîm olduğunu ve bu açıdan bakıldığında Kur'an'ın gayr-ı mahluk olduğunu ifade ederler. Kelâm-ı lafzînin hadîs olduğunu söylemişlerdir. Allah hem peygamberler hem de insanlar için sesler, harfler, lafızlar, kelimeler ve kelimeler yaratmıştır. Bu açıdan bakıldığında Kur'an (harfleri, sayfaları itibari ile) mahluktur.²⁵⁹

Bu eleştiriler her iki görüşün de doğru olabileceğine işaret etmektedir. İki görüş arasında tercihte bulunmak mümkün olmadığına göre öyleyse Ebû İshâk el-İsferâyînî'nin görüşü de mümkündür. Fahreddin er-Râzî, Abbad b. Süleyman es-Saymerî'nin görüşü hariç bu konuda söylenen sözlerin doğruya eşit mesafede bulunduğunu ifade eder.²⁶⁰

İmam Gazzâlî, görüş sahiplerinin delil olarak getirmiş oldukları Bakara suresi 31. ayetin kesin bir delil olmadığını ifade eder. Mezkûr ayetin bütün görüşler için delil kabul edilebileceğini söyleyerek ayetin dört manaya ihtimaline değinir:

²⁵⁵ Bağıllânî, *et-Takrîb ve 'l-irşâd (es-şagîr)*, 1/323; Gazzâlî, *el-Müstasfâ min 'ilmi 'l-uşûl*, 181.

²⁵⁶ Noam Chomsky, *Dil ve Zihin İncelemelerinde Yeni Ufuklar*, çev. Ferit Burak Aydar (İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, 2019), 27-47.

²⁵⁷ Bağıllânî, *et-Takrîb ve 'l-irşâd (es-şagîr)*, 1/319-320.

²⁵⁸ *Kur'an Yolu*, eş-Şuarâ 26/193-195; el-Kıyâmet 75/16-19.

²⁵⁹ Kılavuz, *Anahatlarıyla İslâm Akâid ve Kelâma Giriş*, 129-131.

²⁶⁰ Râzî, *el-Maḥşûl*, 1/181-196; Karâfî, *Nefâ 'isü 'l-uşûl fi Şerhi 'l-maḥşûl*, 1/449-468.

- a. Allah Teâlâ Hz. Âdem'e (s.a.s.) dili oluşturma becerisini öğretmiştir. Allah'ın hidayet edici, yol gösterici olması, sebepler yaratması ve bu sebeplerle insanı harekete geçirmesi ve Hz. Âdem'in (s.a.s.) de gayreti sebebiyle dili öğrenmesi mümkündür. Bu manaya göre “عَلَّمَ” fiili Allah'a nispet edilmiştir.
- b. Hz. Âdem'e (s.a.s.) öğretilen isimler daha önceden meleklerin, cinlerin kendi aralarında uzlaşarak ıstilahî olarak oluşturduğu dillerdir. Allah Teâlâ bu dilleri Hz. Âdem'e (s.a.s.) öğretmiştir.
- c. Hz. Âdem'e (s.a.s.) öğretilen isimlerin cennet ve cehennemdeki veya göklerde ve yerdeki bulunanların isimleri olması muhtemeldir. Diller ise daha sonradan oluşmuştur.
- d. Hz. Âdem'e (s.a.s.) isimler öğretilmiş ancak Hz. Âdem (s.a.s.) bu isimleri unutmuş veya bunu çocuklarına öğretmemiştir. Daha sonra çocukları dilleri ıstilahî olarak tekrar oluşturmuş ve bu dilleri kullanmışlardır. İmam Gazzalî bugün kullanılan dillerin çoğunun sonradan ortaya çıktığı görüşündedir.²⁶¹

4.2. Vaz' İlmi ve Temel Konuları

Vaz' kavramı sözlük anlamı olarak “bir şeyi bir yere koymak” anlamına gelmektedir.²⁶² Kavram mutlak olarak ele alındığında İslâm ilim geleneğinde edevât-ı hamse (beş gösterge) olarak bilinen delalet türlerini kapsamaktadır.²⁶³ Nitekim vaz' ameliyesi neticesinde delalet ortaya çıkmaktadır.²⁶⁴ Delalet, aklî, tabîî ve vaz'î olmak üzere üç şekilde gerçekleşmektedir.²⁶⁵ Vaz'î delalet, lafzî ve gayr-ı lafzî olarak iki kısımda ele alınmaktadır. Her iki kategori içerisinde lafız, işaret, sayı, sembol ve tabela olmak üzere beş delalet türü bulunmaktadır.²⁶⁶ Vaz' bu beş kategoriyi kapsamakla birlikte daha dar anlamıyla sadece lafız ve mana arasındaki delaleti de kapsamaktadır. Bu bağlamda vaz' terimi genel ve özel olmak üzere iki şekilde ele alınmıştır. Vaz' ilminde gayr-ı lafzî delalet türü çok fazla incelenmemiştir. Bu bağlamda özel vaz' kavramı konumuzla alakalı olan bölümdür. Konunun anlaşılması için genel vaz' kavramından da bahsetmek yerinde olacaktır.

²⁶¹ Gazzâlî, *el-Müstasfâ min 'ilmi'l-uşûl*, 181.

²⁶² Ferâhîdî, “Kitâbü'l-'ayn”, 2/196; Cürçânî, “et-Ta'rîfât”, 247; Eğinli İbrahim Hakkı, *Metnün fi'l-vaz'*, 73; Şükran Fazlıoğlu, “Vaz'”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 42/576.

²⁶³ Câhîz, *el-Beyân ve't-tebyîn*, 1/82.

²⁶⁴ Yıldırım, “Vaz' İlmi”, 472-473.

²⁶⁵ İzmirli İsmail Hakkı, *Mi'yâru'l-'ulûm*, 30-31; Davut İltaş, *Fikih Usulünde Mütakellimîn Yönteminin Delalet Anlayışı* (Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2006), 85-86; Yıldırım, *Vaz' İlmi ve Unkûdu'z-zevâhir / Ali Kuşçu (İnceleme- Değerlendirme)*, 73-74.

²⁶⁶ Câhîz, *el-Beyân ve't-tebyîn*, 1/82.

4.2.1. Genel Vaz' Kavramı

Genel vaz', lafzî ve gayr-ı lafzî delalet türlerini kapsamaktadır. Bunun içerisinde lafız, sembol, işaret, tabela, emoji, resim vb. birçok gösterge bulunmaktadır. Bu kategoriler düşünüldüğünde genel vaz' kavramı şu şekilde tanımlanmıştır: “Bir şeyin başka bir karşısına ta'yin ve tahsis edilmesidir ki; her ne zaman birinci şey zikredilse veya bilinirse ikinci şey ondan anlaşılır.”²⁶⁷

Ta'yin edilen birinci şey “mevzû”, ikinci şeye “mevzû leh” adı verilir. Tanımdan da anlaşılacağı üzere ta'yin edilen birinci şey lafız olmak zorunda değildir.²⁶⁸ İşaret, sembol, tabela, emoji vb. birçok gösterge mevzû olarak isimlendirilir. Buna karşın hem lafız hem de sembol, işaret, tabela, emoji vb. göstergelerin karşısında bulunan ikinci şey olan mevzû leh daima manadır. Nitekim mevzûun delaleti sonucu ortaya bir anlam çıkmaktadır.²⁶⁹ Trafik ışıkları gayr-ı lafzî delalet türüne örnektir. Vaz' ameliyesi sonucu vâzı' kırmızı renkteki ışığı araçların durması gerektiği şeklinde mülâhaza etmiştir. Bu örnekten hareketle kırmızı ışık mevzû, durmanın gerekli olması manası mevzû lehtir.

4.2.2. Özel Vaz' Kavramı

Özel vaz' kavramı kapsam itibarıyla sadece lafzî delalet türünü içerisine alır. Bununla birlikte hakîkî mananın dışında mecaz ve kinaye lafızlarını içerisine alması ve almaması bakımından iki kısımda incelenir. Birincisine genel manadaki özel vaz', ikincisine özel manadaki özel vaz' kavramı adı verilir.²⁷⁰

4.2.2.1. Genel Manadaki Özel Vaz' Kavramı

Âlimleri hem hakikat hem mecaz hem de kinaye türü olan bütün lafızları kapsayan vaz' kavramını şöyle tanımlamışlardır: “تعين اللفظ بإزاء المعنى (lafzın bir anlam için tayin edilmesidir.)”. Tanıma göre kendisi için tayin edilen mana hakîkî ve mecazî olması açısından bir fark yoktur. Yani lafız hem hakîkî manaya hem de mecaz manaya vaz' edilmekle delalet eder. Bu görüş daha çok fıkıh usûlü âlimleri tarafında kullanılmıştır. Nitekim nasslar ile ilgilenen ve onlardan hüküm istinbad eden usûl âlimleri lafızları hem keyfiyet hem de kemmiyet açısından yirmi

²⁶⁷ Ferâhîdî, “Kitâbü'l-‘ayn”, "vaz' ", 2/197; Cürcânî, “et-Ta'rifât”, "vaz' "247-248; Ali Kuşçu, *Unkûdu'z-zevâhir fi's-şarîf*, 170; Eğinli İbrahim Hakki, *Metnün fi'l-vaz'*, 73; Eğinli Mehmet Rahmi, *el-'Ucaletü'r-rahmiyye*, 15.

²⁶⁸ Eğinli Mehmet Rahmi, *el-'Ucaletü'r-rahmiyye*, 15-17.

²⁶⁹ Eğinli İbrahim Hakki, *Metnün fi'l-vaz'*, 74; Eğinli Mehmet Rahmi, *el-'Ucaletü'r-rahmiyye*, 16-17.

²⁷⁰ Eğinli İbrahim Hakki, *Metnün fi'l-vaz'*, 73.

kısımda ele almıştır.²⁷¹ Usûl âlimleri hakîkî mana kadar mecaz manaya da önem vermiş ve mecaz mana ile birçok hüküm vermiştir.²⁷²

Bazı âlimler tanımın eksik olduğunu ifade ederek tanımı şu şekilde yapmışlardır: “تعين اللفظ بإزاء المعنى و لو بمعونة قرينة (lafzın bir karine vasıtasıyla bile olsa bir mana karşısına tayin edilmesidir.)”. Bu tanıma eklenen “bir karine vasıtası” bir lafzın vaz‘ının ancak hakîkî manaya olabileceğinden dolayıdır. Bununla birlikte bir karine aracılığıyla lafız mecaz manaya delalet edebilir. Ancak bu karine sadece o lafzın hakîkî manasının kullanılmasına engel olduğunu göstermek içindir. Bu engel ortadan kalkarsa lafız hakîkî manasına geri döner. Bu sebeple âlimler “karine vasıtası” kaydını koyma gereksinimi duymuşlardır.²⁷³ Bu tanımı yapanlar vaz‘ ameliyesinin mecaz manalar içinde geçerli olduğunu kabul edenlerdir. Nitekim vaz‘ ameliyesinin sadece hakîkî manada olduğunu savunan âlimler mecaz manada gerçekleşen vaz‘ın hakîkî manada gerçekleşen vaz‘dan farklı olduğunu ifade etmişlerdir. Bu sebeple vaz‘ ameliyesinin sadece hakîkî manalarda vuku bulacağını söylemişlerdir.²⁷⁴ Bununla birlikte karine ile mecaz manaların vaz‘ edilmiş olmasını inkâr etmezler. Onlara göre vaz‘ ameliyesi ancak karineye ihtiyaç duymadan vuku bulduğunda tam olur. Buna birincil vaz‘ ameliyesi adını verirler. Asıl vaz‘ budur. Karineye ihtiyaç duyan vaz‘ ameliyesi ikincil vaz‘ olup mecaz manaların delaletidir.²⁷⁵ Söz konusu olan tartışma lafzî bir tartışma olup meseleye bakış açısından kaynaklanmaktadır.

4.2.2.2. Özel Manadaki Özel Vaz‘ Kavramı

Sadece hakîkî mananın vaz‘ ameliyesi ile meşgul olacağını savunan âlimler vaz‘ kavramını “تعين اللفظ بنفسه لمعنى (Lafzın kendi başına karineye ihtiyaç duymadan bir mana için tayin edilmesidir.)”. “Kendi başına” kaydı ile genel manadaki özel vaz‘ kavramı tanımdan dışarıda kalmıştır. Nitekim genel manadaki özel vaz‘ kavramında karineyle bile olsa mecaz manada da vaz‘ ameliyesi gerçekleşmektedir. Ancak özellikle belagat âlimleri vaz‘ ameliyesinin ancak karineye ihtiyaç duymadan gerçekleşen hakîkî manada vuku bulduğunu

²⁷¹ Buhârî, *Keşfü'l-esrâr an Usûlî Fahri'l-İslâm Pezdevî*, 1/47-85.

²⁷² Hocaeminefendizâde Ali Haydar Efendi, *Dürrü'l-Hükkâm Şerhu Mecelleti'l-Ahkam*, çev. Raşit Gündoğan vd. Osman Erdem (İstanbul: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2017), 1/66-70, 104-106.

²⁷³ Eğinli Mehmet Rahmi, *el-'Ucaletü'r-rahmiyye*, 16-17.

²⁷⁴ Abdülhamid Anter, *İlmu'l-vaz'* (Mısır: Dâru Kitâbi'l-'Arabî, 1948), 35.

²⁷⁵ Hasan Attar, *Haşiyetü'l-Attar 'alâ Cem'i'l-cevâmi'* (Mısır: Matbaatü Mustafa Muhammed, ts.), 1/346.

savunmuşlardır.²⁷⁶ Tanımdan hareketle vaz' ameliyesi sadece hakîkî lafızlarda vuku bulabilir. Nitekim Sekkâkî vaz' ilmini tanımlarken mecaz manalı lafızları dışarda bırakan şu tanımları yapmıştır: “الوضع عبارة عن تعيين اللفظ بإزاء معني بنفسها” (Vaz' lafzın karineye ihtiyaç duymadan kendi başına bir mana için tayin edilmesidir.)²⁷⁷ Sekkâkî tanımları yaptıktan sonra mecaz manalı lafızlarda vaz' ameliyesinin gerçekleşmeyeceğini söylemiştir. Çünkü vaz' ameliyesi ancak karineye ihtiyaç duymadan kendi başına vuku bulmaktadır. Bu da ancak hakîkî manalı lafızlarda mümkündür. Ancak özellikle usûl âlimleri buna itiraz etmişlerdir. Mecaz manalar her ne kadar karine olmaksızın bir anlama vaz' olunmasa bile bu o lafzın o mana için tayin edilmesini engellemez. Çünkü naslar içerisinde birçok mecaz manaya hükümler binâ edilmiştir.²⁷⁸

Yukarıda da ifade edildiği gibi bu tartışma lafzî bir tartışmadır. Hem usûl âlimleri hem de belagat âlimleri vaz' kavramına farklı anlamlar yüklemişlerdir. Kapsamı değişen kavramın tanımları da o ölçüde değişmektedir. Kapsayıcı ve tamamlayıcı bir tanım yapmaya çaba sarf eden âlimler kendi bakış açılarına göre görüş beyan etmişlerdir.²⁷⁹

Genel manadaki özel vaz' kavramı ile özel manadaki özel vaz' kavramı arasında mantık ilkelerinden umum-husus mutlak ilişkisi söz konusudur. Genel manadaki özel vaz' kavramı daha umumî olup özel manadaki özel vaz' kavramını içerisinde almaktadır. Nitekim genel manadaki özel vaz' kavramı hem hakîkî hem mecaz hem de kinaye manalı lafızları içerisinde barındırır. Bununla birlikte özel manadaki özel vaz' kavramı mecaz ve kinaye manalı lafızları kapsamamaktadır. Tanıma sadece hakîkî manalı lafızlar girmektedir.²⁸⁰ Ayrıca her mecaz manalı lafız bir hakîkî manayı gerekli kılar. Bununla birlikte hakîkî manalı lafızda mecaz mana olması gerektirmez.²⁸¹

4.2.3. Vaz' İlminin Gayesi

İslâm ilim geleneği ve Batı bilimi dikkatle incelendiğinde bir ilim dalının mevzû ve mahmulleri, gayesi, ilmi ilk ortaya koyanı (vâzî'), tarifi, konusu gibi mebâdî-i 'aşera olarak

²⁷⁶ Dîcî, *Hülâsatu İlmi'l-vaz'*, 7; Abdülhamid Anter, *İlmi'l-vaz'*, 35; Attar, *Haşiyetü'l-Attar 'alâ Cem'i'l-cevâmî'*, 1/346.

²⁷⁷ Sekkâkî, *Miftâhu'l-'ulûm*, 357-358.

²⁷⁸ Cezzâs, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, 1/5-28.

²⁷⁹ Sekkâkî, *Miftâhu'l-'ulûm*, 358-360; Eğinli Mehmet Rahmi, *el-'Ucaletü'r-rahmiyye*, 18; Dîcî, *Hülâsatu İlmi'l-vaz'*, 7.

²⁸⁰ Eğinli İbrahim Hakkı, *Metnün fi'l-vaz'*, 73; Eğinli Mehmet Rahmi, *el-'Ucaletü'r-rahmiyye*, 18-19.

²⁸¹ Sekkâkî, *Miftâhu'l-'ulûm*, 358; Suyûtî, *el-Müzhir fi 'Ulûmi'l-luğa*, 1/282; Eğinli Mehmet Rahmi, *el-'Ucaletü'r-rahmiyye*, 19.

bilinen meseleleri ele alınmıştır. Nitekim bir ilim ancak bu meselelerin iyi bilinmesi ve kavranması ile kemale erer. Bu durum zamanla bir gelenek halini almış ve hangi alanda olursa olsun âlimler ilk başta o ilmin tanımını, tarifini, gayesini, ilk ortaya koyanını, ve bu ilim öğrenilince ne gibi bir fayda hâsıl olacağını yazmışlardır.²⁸² Günümüz akademik üsluba benzer bir amaç güden bu gelenek, metot ilme başlayan kişiye ön hazırlık sunmuş ve ne ile uğraşacağı, ne öğreneceği hakkında bilgi vermiştir. Bu geleneğe bağlı kalan vaz‘ âlimleri vaz‘ ilminin gayesini ele almış ve üzerinde birçok söylemde bulunmuştur.²⁸³

Vaz‘ ilminin gayesi “Bir anlama tayin edilmiş mevzû lafızları, manaya delalet etmeyen mühmel lafızlardan, sarf, nahiv, belagat, iştikak, aruz gibi alet ilimlerinde bulunan ıstılahlarla tefsir, hadis, fıkıh, kelam, mantık gibi ‘âlî ilimlerde bulunan ıstılahları birbirinde ayırt etme kabiliyeti, hakikat mananın alametlerini mecaz mananın karinelerinden ayırma yetisi kazandıran ilimdir.” şeklinde ifade edilmiştir.²⁸⁴ İnsanı iradesini ortaya koyarak bir neticeye ve faydaya sevk eden en temel etken gayesidir.²⁸⁵ Aynı şekilde bir ilim belirli hedefler neticesinde yazılır. Nitekim her ilmin bir faydası ve gayesi vardır. Vaz‘ ilminin gayesi tanımdan da anlaşılacağı üzere pek çoktur. Bunları şu şekilde sıralamak mümkündür;

- a. Vaz‘ ilmi bir anlam karşısına tayin edilmiş mevzû lafızları, manaya delalet etmeyen mühmel lafızlardan ayırt etmeye yarar. Ağızdan çıkan her şey lafız olarak isimlendirilir. Lafız anlam ifade ettiğinde faydalıdır. Nitekim Kur’an’da Allah Teala ağızdan çıkan boş lafızların insana bir faydasının olmadığını vahyetmiştir.²⁸⁶ Öyleyse bir lafız ancak manasıyla kıymetlidir. Mühmel lafız anlamsız lafızdır. Vaz‘ ilmi anlamsız lafızları ayırt eder ve mevzû lafızları tespiti amaçlar. *دين زيد* ve *زيد* lafızları gibi.²⁸⁷
- b. Vaz‘ ilmi lafızların lügat mana ile ıstılahî manalarının birbirinden ayırt edilmesini sağlar. Lafız vaz‘ı asliyyesi olarak lügat manasına tayin edilmiştir. Bununla birlikte örf veya şeriat lafzın bazen lügat manası ile ilişkili başka bir manada isti’mal edilmesine sebep olabilir. Bu manaya alemler menkul denir. Bazen de lügat mana ile

²⁸² Eğinli Mehmet Rahmi, *el-‘Ucaletü’r-Rahmiyye*, 21-22; Asım Cüneyt Köksal, *Fıkıh Usûlünün Mahiyeti ve Gayesi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2008), 42-75.

²⁸³ Ali Kuşçu, *Unkûdu’z-zevâhir fi’ş-şarf*, 169-170.

²⁸⁴ Ali Kuşçu, *Unkûdu’z-zevâhir fi’ş-şarf*, 169; Eğinli İbrahim Hakkı, *Metnün fi’l-vaz‘*, 73; Eğinli Mehmet Rahmi, *el-‘Ucaletü’r-rahmiyye*, 21-22.

²⁸⁵ *Kubbealtı Lugati*, “Gâye”.

²⁸⁶ el-Bakara 2/171.

²⁸⁷ İbni Hişâm, *Şerhu Kaṭri’n-nedâ ve belli’ş-şadâ*, 11-12.

ilişkisi olmayan bir anlamada isti'mal edilir. Buna ise alemlî mürtecel denir.²⁸⁸ Buna fıkıh ilminden bir örnek verecek olursak faiz manasında kullanılan ربا kelimesi lafızın lügat manası olan çoğalma, artma vb. anlamından hareketle şer'î olarak bir tür bey' akdi olan ancak kendisinde semen ya da mebi'de fazlalık bulunmasından hareketle mezkûr lafızla isimlendirilmiştir. Şeriatla kullanılan mana lügat manadan nakil ile yeni bir ıstılah kazanmıştır.²⁸⁹ Aynı şekilde bir şirket türü olan muzâraa akidine ziraat kelimesinden nakil ile muzâraa ve Hayber kelimesinden nakil ile mühâbera denmesi alem-i menkule örnektir.²⁹⁰ Bir yıldız verilmiş isim olan Süreyya kelimesi ise herhangi bir lafızdan nakil ile olmayıp mürtecel bir alem olmaktadır.²⁹¹ Her ilmin ıstılahları bu iki kısım içerisinde biri ile oluşturmuştur. Her iki kısmın temeli ilk vaz' edilmiş oldukları anlamlar ile alakalıdır. Vaz' ilmi her ilmin ıstılahlarını inceleyerek birbirine karışmasını önler ve aynı lafız kullanan farklı ıstılahların birbirinden ayırt edilmesine yardımcı olmayı hedefler.²⁹²

- c. Vaz' ilmi hakikat ve mecazın birbirinden ayrılmasını sağlar. Hakikat karineye ihtiyaç duymadan kendi başına bir maya delalet eden lafızdır. Mecaz ise bir karineden dolayı hakikî mananın ortaya çıkmasının mümkün olmadığı zamanda kullanılan manadır. Nitekim bir söz anlaşılacak üzere söylenir. Mecelle'nin 60. maddesi buna işaret eder.²⁹³ Akıl bize akli başında bir insanın gereksiz söz söylemeyeceğini gerekli kılar. Bu sebeple söylenen sözlerden muradın ne olduğu incelenir. Yine Mecelle'nin 12. maddesinden anlaşıldığı üzere bir sözden maksat onun hakikî manasıdır.²⁹⁴ Ancak bu mana bir sebepten ötürü kullanılamıyorsa o zaman hakikat mana terk edilir ve mecaz mana kullanılır. Mecelle buna 40 ve 61. maddelerde temas etmiştir.²⁹⁵ Ne hakikat ne mecaz mana kullanmak mümkün olduğunda artık sözün mühmel bir söz olduğuna hükmedilir ve üzerine hüküm bina edilmez. Mecelle'nin 62. maddesi buna temas etmiştir.²⁹⁶ Vaz' ilmi tam olarak burada hakikat ve mecazı tespit etmiştir. Hangi karine

²⁸⁸ Ebû Muhammed Bedreddin Hasan b. Kâsım b. Ali Murâdî, *Tavdîhu 'l-mesâlik ve 'l-makâsid bi Şerhi Elfiyeti İbn Mâlik*, thk. Abdurrahman Ali Süleyman (Beyrut: Dâru'l-Fikri'l-Arabî, 2008), 1/393; Halim Öznurhan, "İstılah", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), EK-1/575-576.

²⁸⁹ Neseî, *Medârikü 't-tenzîl ve Hakâiku 't-te'vîl*, 1/124.

²⁹⁰ Ebü'l-Fazl Mecdüddîn Abdullâh b. Mahmûd b. Mevdûd el-Mevsîlî, *el-İhtiyar li-Ta'lîlil-muhtâr*, thk. Şu'ayb Arnavût, (Beyrut: er-Risâletü'l-âlemiyye, 1431/2010), 3/15.

²⁹¹ Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukukî İslâmiyye ve İstılahatı Fıkhiyye Kamusu* (İstanbul: Bilmen Yayınevi, 1985), 1/21.

²⁹² Eğinli İbrahim Hakkı, *Metün fi 'l-vaz'*, 73-74; Eğinli Mehmet Rahmî, *el-'Ucaletü'r-rahmiyye*, 21-22.

²⁹³ Hocaeminefendizâde Ali Haydar Efendi, *Dürrü'l-Hükkâm*, 1/128-130.

²⁹⁴ Hocaeminefendizâde Ali Haydar Efendi, *Dürrü'l-Hükkâm*, 1/66-69.

²⁹⁵ Hocaeminefendizâde Ali Haydar Efendi, *Dürrü'l-Hükkâm*, 1/103-106, 130-131.

²⁹⁶ Hocaeminefendizâde Ali Haydar Efendi, *Dürrü'l-Hükkâm*, 1/131-133.

ile mecaz manaya gidileceği veya mananın terk edileceğini belirlemiştir. Böylece fikhî hükümler verilmiştir. Bu sebeptendir ki vaz‘ ilmi en çok fikh usûlü eserlerinde işlenmiş ve derinlik kazanmıştır.²⁹⁷

4.2.4. Vaz‘ İlminin Konuları

Vaz‘ ilmi, vâzî‘, mevzû, mevzû leh açısından incelenmiştir. Mezkûr unsurlar vaz‘ ilminin temel unsurlarıdır. En etkili iletişim türü olan sözlü iletişim mana yüklü lafızlardan oluşmaktadır. Vaz‘ ameliyesi, önceden de açıklandığı üzere delalet türü içerisinde lafzî ve gayrı lafzî delalet içerisinde ana unsurlardan biridir.²⁹⁸ İslâm ilim geleneğinde hüküm istinbâtı naslar üzerinden yapıldığı için gayrı lafzî vaz‘dan ziyade lafzî vaz‘ incelenmiştir. Lafzî vaz‘ın temel iki rüknü lafız ve mana temel unsur olarak incelenmiştir. Lafız ve mana arasındaki ilişkinin tabii olmadığı bilakis irade sahibi bir varlık tarafından tayin edildiği açıklanmıştır. Bu açıdan bakıldığında vaz‘ ilmi üç temel rükün üzerine bina edilmiştir. Bununla birlikte delaletin gerçekleşme şekli ve mana yüklü lafzın tezahürü olan medlül (mâsika leh) açısından taksimata tabi tutulan vaz‘ ilminin konuları şu şekilde sıralanmıştır:

- a. Vâzî‘ açısından vaz‘
- b. Mevzû açısından vaz‘
- c. Mevzû leh açısından vaz‘
- d. Delalet açısından vaz‘
- e. Medlül açısından vaz‘

4.2.4.1. Vâzî‘ Açısından Vaz‘

Dilin kimin tarafında kurulduğu tartışmalarına yukarıda değinilmişti. Temelde dört kısımda incelenmiş olan dilin vaz‘ı, dört kısmın ittifakıyla dilin irade sahibi bir varlık tarafından var edildiğini göstermektedir. İslâm dil ilimleri geleneğinde Mu‘tezilî bir âlim olan Abbad b. Süleyman es-Saymerî tabii dil görüşü göz önünde bulundurulmadığında dilin bir vâzî‘ tarafından oluşturulduğu ittifakla kabul edilmiştir.²⁹⁹ Vaz‘ ameliyesinin faili olan irade sahibi bu varlığın lafzın manaya tayini sırasında mülâhaza ettiği olay ve lafzı manaya hangi niyetle vaz‘ ettiği açısından lügavî, örfî ve şer‘î olmak üzere vaz‘ ilmi üç kısımda incelenmiştir.³⁰⁰ Dili

²⁹⁷ Eğinli Mehmet Rahmi, *el-‘Ucaletü’r-rahmiyye*, 21-23.

²⁹⁸ İzmirli İsmail Hakkı, *Mi’yârü’l-‘ulûm*, 30-31; İltaş, *Fikih Usulünde Mütekellimîn Yönteminin Delalet Anlayışı*, 85-86; Yıldırım, *Vaz‘ İlmi ve Unkûdu’z-zevâhir / Ali Kuşçu (İnceleme- Değerlendirme)*, 73-74.

²⁹⁹ Râzî, *el-Maḥsûl*, 1/181-196; Karâfî, *Nefâ’isü’l-uşûl fi Şerḥi’l-maḥsûl*, 1/449-468.

³⁰⁰ Eğinli İbrahim Hakkı, *Metnün fi’l-vaz‘*, 74; Eğinli Mehmet Rahmi, *el-‘Ucaletü’r-rahmiyye*, 24-25; Abdülhamid Anter, *İlmu’l-vaz‘*, 9.

var eden varlığın farklı amaç gütmesi veya vâzı‘ın yaratıcı dışında farklı varlıklar olduğunu söyleyenlere göre vâzı‘ın değişmesi neticesinde vaz‘ ameliyesi ve ona tealluk eden unsurlarda değişmektedir. Bu aynı zamanda kaçınılmaz bir olgudur.³⁰¹

4.2.4.1.1. Lügavî Vaz‘

Dili vaz‘ eden vâzı‘ın, vaz‘ ameliyesini gerçekleştirirken lafzı mana karşısındaki ilk anlamına mülâhazasına lügavî vaz‘ denir. Vaz‘ ilminde asıl olan lügavî vaz‘ türüdür. Vaz‘ ameliyesi denilince ilk akla gelen vaz‘ türü lügavî vaz‘ dır.³⁰² Lügat ehli tarafından dili oluşturan neredeyse her manaya karşı tayin edilen lafız vardır. Dili oluşturan lafızların büyük çoğunluğu bu vaz‘ kısmındandır.³⁰³ Örfî ve şer‘î vaz‘ türlerinde bulunan lafızların hemen hepsi lügavî vaz‘ türünden menkul olarak anlam kazanmışlardır. Dil âlimleri bu meseleye alem-i menkul ve alem-i mürtecel olarak temas etmişlerdir.³⁰⁴

Lügat-sözlük olarak kaleme alınan eserlerde bu türe ait onlarca lafız yer almaktadır. Bunlardan bazıları الطراد، الكوكب، الخيل، الماء، الأرض vb. lafızlardır. Lügavî vaz‘, akla gelen ilk anlama odaklanır. Bir mananın mülâhazası neticesinde lafzın temelini oluşturan vaz‘ türüdür. O dili kullanan insanlar tarafından işitildiği ilk anda akla gelen ilk anlam olması genellikle hakikat manası olmasını gerektirir.³⁰⁵ Bazı lafızların mecaz manası hakîkî manasının önüne geçmiştir. Bu durum lafzın vaz‘ına zarar veren bir şey değildir. Nitekim her mecaz mana bir hakîkî manadan alınmıştır. Bu da vaz‘ ameliyesinin gerçekleştiğini ancak hakîkî mananın zamanla unutulduğunu gösterir.³⁰⁶

4.2.4.1.2. Örfî Vaz‘ (İstilahî Vaz‘)

Vaz‘ ameliyesinin toplumun bir kesimi tarafından gerçekleştiği vaz‘ türüdür. Örf, vaz‘ ameliyesinde etkili olduğu kadar fıkıh hükümlerinde de etkilidir.³⁰⁷ Birçok fikhî mesele örfle bağlantılıdır. Örf, toplumda tekrar eden ve şer‘î nasslara aykırı olmayan toplumun geneli veya

³⁰¹ Sekkâkî, *Miftâhu’l-‘ulûm*, 359; Eğinli Mehmet Rahmi, *el-‘Ucaletü’r-rahmiyye*, 24-25.

³⁰² Eğinli Mehmet Rahmi, *el-‘Ucaletü’r-rahmiyye*, 24-25; Abdülhamid Anter, *İlmu’l-vaz‘*, 9.

³⁰³ Yakup b. Abdilvahhâb el-Bâhüseyn, *Turuku’l-istidlâl ve Mukaddimetüha ‘inde’l-menâtika ve’l-usûliyyîn* (Riyâd: Müessesetü’r-rüşd, 1422/2001), 72.

³⁰⁴ Murâdî, *Tavdîhu’l-mesâlik ve’l-makâsid bi Şerhi Elfiyeti İbn Mâlik*, 1/393; Öznurhan, “İstilah”, EK-1/575-576.

³⁰⁵ Yıldırım, “Vaz‘ İlmi”, 484-485.

³⁰⁶ Sekkâkî, *Miftâhu’l-‘ulûm*, 359; Alâüddîn Abdülazîz b. Ahmed b. Muhammed el-Buhârî, *Keşfü’l-esrâr ‘an Usûl-Fahr’i-İslâm el-Pezdevî*, thk. Abdullah Mahmud Muhammed Ömer (Lübnan: Dâru’l-kütübi’l-‘İlmiyye, 2009), 1/96.

³⁰⁷ Hocaeminefendizâde Ali Haydar Efendi, *Dürerü’l-Hükkâm*, 1/94-101.

bir bölümü tarafında eskiden beri yapılagelen amellerdir.³⁰⁸ Toplumun uzlaşısı neticesinde anlam kazanan lafzılar, toplumun durumuna göre örf-î âmm ve örf-î hâss olarak iki kısma ayrılır.³⁰⁹

Örf-î âmm vaz‘ ameliyesinin lügat ehlerinden belli olmayan bir kesim tarafından gerçekleşmesidir. Toplumun geneli tarafından kabul görmüş vaz‘ ameliyesidir. Buna örnek olarak اليتيم lafzı gösterilebilir. Vaz‘ı asliyesi (lügavîsi) "babası ölen kimse için kullanılan bu lafız bilinmeyen bir grup lügat ehli tarafından buluşdan önce babası vefat etmiş kimse için kullanılmaktadır.³¹⁰ الحادثة و الدابة lafızları da örf-î âmm vaz‘ türüne örnektir. الحادثة lafzı vaz‘ı asliyesi (lügavîsi) meydana gelen şey anlamındandır. Ancak örf ehli zamanla mezkûr lafız meydana gelen musibet olarak vaz‘ etmiştir. الدابة aynı şekilde lügavî vaz‘ı bütün hayvanlar için daha sonra örf ehlince dört ayaklı hayvanlara vaz‘ edilmiştir.³¹¹

Örf-î hâss, vaz‘ ameliyesinin lügat ehlerinden muayyen bir kesim tarafından gerçekleşmesidir. Bu vaz‘ türü daha çok belirli disiplinlerce gerçekleşen vaz‘ türüdür.³¹² Bu türe örnek olarak nahiv âlimlerinin mübteda-haber, hâl, temyiz, vb. kavramları, belâgat âlimlerinin istiâre, teşbih, mecaz, leffü neşri müretteb, hasr-kasr vb. kavramları, usûl âlimlerinin âmm-hâss, müşterek, istinbat vb. kavramları, mantık âlimlerinin had, resim, kazıyye vb. kavramları gösterilebilir. Ayrıca mobilyacılık, marangozluk, demircilik, tornacılık gibi zanaat türlerinin özel kavramları bu vaz‘ türüne örnektir.³¹³ Her disiplinin kendine özel kavramların vaz‘ edilmiş olması sebebiyle örf-î vaz‘a istilâhî vaz‘ türü de denilmiştir.³¹⁴

4.2.4.1.3. Şer‘î Vaz‘

³⁰⁸ Hocaeminefendizâde Ali Haydar Efendi, *Dürerü'l-Hükkâm*, 1/94; İbrahim Kâfi Dönmez, "Örf", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 34/87; Hayreddin Karaman, "Âdet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1/369-370; Mustafa Yıldırım, *Mecelle'nin Külli Kaideleri* (İzmir: Tibyan Yayıncılık, 2019), 105-106.

³⁰⁹ Eğinli İbrahim Hakkı, *Metnün fi'l-vaz‘*, 74; Eğinli Mehmet Rahmi, *el-'Ucaletü'r-rahmiyye*, 21.

³¹⁰ Beydâvî, *Envârü't-tenzîl ve Esrârü't-te'vil*, 2/58.

³¹¹ Râzî, *el-Maḥsûl*, 1/102-103; Eğinli Mehmet Rahmi, *el-'Ucaletü'r-rahmiyye*, 25-26; Abdülhamid Anter, *İlmu'l-vaz‘*, 9.

³¹² Râzî, *el-Maḥsûl*, 1/103; Abdülhamid Anter, *İlmu'l-vaz‘*, 9; Bâhüseyn, *Turuku'l-istidlâl*, 73.

³¹³ Râzî, *el-Maḥsûl*, 1/103; Eğinli Mehmet Rahmi, *el-'Ucaletü'r-rahmiyye*, 25; Abdülhamid Anter, *İlmu'l-vaz‘*, 9; Bâhüseyn, *Turuku'l-istidlâl*, 73.

³¹⁴ Alak, "Meşihat Müsteşarı Eğinli İbrahim Hakkı Efendi'nin Vaz‘ İlmine Dair Risalesinin Tahkik ve Tahlili", 49-50.

Vaz' ameliyesinin şârî' tarafından gerçekleştirildiği vaz' türüdür. Şârî' tarafından dinî anlamlar kazanmış lafızların tayin ve tahsisidir. الربا، الكافر، الفاسق، الصوم المسلم، الزكاة، الصلاة vb. lafızlar bu vaz' türüne örnektir.³¹⁵ Bu vaz' türü din açısından önem arz etmektedir. Nitekim birçok kavram İslâm dini ile yeni anlamlar kazanmıştır. Âlimler İslâm dinin yeni anlamlar kazandırdığı lafızları topladıkları kitaplar telif etmişlerdir. Buna Ebû Hâtim er-Râzî'nin (ö. 322/933-34) *ez-Zîne fi'l-Kelimâti'l-İslâmiyye* adlı eseri örnek gösterilebilir.³¹⁶ Burada dikkat edilmesi gereken diğer bir husus ise şer'î vaz' neticesinde ortaya çıkan bu lafızın yeni bir lafız olduğu mu yoksa lügavî vaz' ile ortaya çıkan lafızdan nakil ile mi gerçekleştirildiği. Bu konuda âlimler farklı görüşler beyan etmişlerdir. Bakillânî ve Fahreddin er-Râzî'ye göre bu lafızlar lügavî vaz'dan nakil ile ortaya çıkan lafızlardır. Dolayısıyla yeni bir vaz' ameliyesi söz konusu olmamıştır.³¹⁷ Bununla birlikte ayrıştıktıkları nokta lügavî vaz'dan nakledilen bu lafız hakikat midir, yoksa mecaz mıdır? Bakillânî "Hakîkî manadır ve lügavî vaz' ile aynı şeydir." demiştir.³¹⁸ Râzî ise "Şer'î hakikat olan bu lafız lügavî vaz'ın mecazıdır." demiştir.³¹⁹ Mu'tezile âlimleri ise şer'î vaz' yeni bir vaz' ameliyesidir ve hakîkî mana ifade eder. Şârî' vaz' etmiş olduğu dine şer'î vaz' ile yeni lafızlar tahsis etmiştir.³²⁰

Bu vaz' türleri içerisinde hiyerarşik bir sıra vardır. Nitekim örfî ve şer'î vaz' türleri lügavî vaz' türünden alınmıştır. Hepsi olmasa bile geneli bu şekildedir. Bu bakımdan asıl olan lügavî vaz' türüdür.³²¹ Dolayısıyla bir lafız lügatte farklı örfte farklı şer'î olarak farklı mana ifade edebilir. Bu üçü bir ifade de taarruz ederse karineye göre hareket etmek gerekir.³²² Örneğin Kur'an'da ve hadislerde geçen lafızlar özel bir karine yoksa şer'î lafız olarak değerlendirir. Örneğin *وَأَقِيمُوا الصَّلَاةَ وَآتُوا الزَّكَاةَ وَارْكَعُوا مَعَ الرَّاكِعِينَ* "Namazı kılın, zekâtı verin, rükû edenlerle beraber rükû edin."³²³ ayetinde *الصَّلَاةَ*, *الزَّكَاةَ* ve *ارْكَعُوا* lafızları İslâm dininin ifade ettiği "namaz, zekât ve ruku" manalarındadır. Ancak herhangi bir karine yok ise o zaman hiyerarşiye riayet etmek gerekir. Yani lügavî lafız, şer'î ve örfî lafızlara öncelenir. Çünkü asıl olan odur. Şer'î lafız

³¹⁵ Râzî, *el-Maḥsûl*, 1/103; Buhârî, *Keşfü'l-esrâr*, 1/96; Eğinli Mehmet Rahmi, *el-'Ucaletü'r-rahmiyye*, 25; Abdülhamid Anter, *İlmu'l-vaz'*, 9.

³¹⁶ Ebû Hâtim Ahmed b. Hamdân er-Râzî, *Kitâbu'z-zîne fi'l-kelimâti'l-İslâmiyyeti'l-Arabîyye*, thk. Hüseyin b. Feydullah el-Hemedânî (San'a: Merkezü'd-Dirasât ve'l-Buhûsu'l-Yemenî, 1994).

³¹⁷ Bakillânî, *et-Taḳrîb ve'l-irşâd*, 1/387; Râzî, *el-Maḥsûl*, 1/104.

³¹⁸ Bakillânî, *et-Taḳrîb ve'l-irşâd*, 1/387-388.

³¹⁹ Râzî, *el-Maḥsûl*, 1/104.

³²⁰ Ebû'l-Hüseyn Muhammed b. Ali b. Tayyib el-Basrî, *el-Mu'temed fi Uşûli'l-fikh*, nşr. Halil Muhyiddin el-Meys (Beyrut: Dârul-kütübi'ilmîyye, 2005), 1/18-19.

³²¹ Eğinli Mehmet Rahmi, *el-'Ucaletü'r-rahmiyye*, 25-26; Abdülhamid Anter, *İlmu'l-vaz'*, 9-15.

³²² Buhârî, *Keşfü'l-esrâr*, 1/96; Abdülhamid Anter, *İlmu'l-vaz'*, 15.

³²³ el-Bakara 2/43.

ise örfî lafza öncelenir. Nitekim örf şer‘î nasslara aykırı olmadığında sahihtir. Şer‘î lafız daha önceliklidir.³²⁴

4.2.4.2. Mevzû Açısından Vaz‘

Vaz‘ ameliyesi, İslâm dil geleneğinde irade sahibi bir varlık tarafından mahiyetlerin mülâhazası neticesinde meydana gelir. Mahiyeti bulunan bir nesne vâzî‘ tarafından mülâhaza edilmesi neticesinde vâzî‘ın nefsinde bir mefhum meydana gelir. Meydana gelen bu mefhum sûret denilmektedir.³²⁵ Bu sûretin dildeki karşılığı manadır. Vâzî‘ın nefsinde meydana gelen bu sûret vaz‘ ameliyesi neticesinde maddelerden müteşekkil unsurlara tayin edilir. Maddenin dildeki karşılığı harflerdir. Harflerden meydana gelen bu unsurlara lafız denilmektedir.³²⁶ Lafzın müfred bir manaya müşahhas kılınması neticesinde kelimeler oluşur.³²⁷ Mana karşısına tayin edilen bu lafza vaz‘ ilminde mevzû denilmektedir. Dikkatle incelendiğinde kişinin nefsinde meydana gelen mefhum yani mana sabit kalmaktadır. Nitekim mahiyetler değişmez. Ancak lafzın delalet ettiği mana başka bir mahiyeti gerektirebilir. Madde olarak aynı olan lafız birden çok mana ifade edebilir. Bazen de mana aynı kalmakla beraber aynı manaya gelen farklı lafızlar bulunabilir. Buna İslâm ilim geleneğinde vücûh ve nezâir denilmektedir.³²⁸ Mahiyetin değişmemesi lafzın değişmemesini gerektirmez. Nitekim mahiyeti aynı olan bir nesne farklı dillerde farklı lafızlar ile kullanılmaktadır.³²⁹ Maddelerin değişmesi sûreti etkilemez. Örneğin kitap lafzının mahiyeti ciltli ve ciltsiz olarak meydana getirilmiş kâğıt kümesidir.³³⁰ Ancak İngilizcede book lafzı ile ifade edilmektedir. Lafzın değişmesi manayı etkilememiştir.³³¹

Dil âlimleri vaz‘ ameliyesini hem mana yani mevzû leh hem de lafız yani mevzû açısından ele almıştır. Lafız açısından vaz‘, şahsî ve nev‘î olarak iki kısımda incelenmiştir. Bu taksimde göz önünde bulundurulan düşünce mana karşısına tayin edilen lafzın belirli bir kalıbı, kuralı olup olmadığıdır. Yani mana mülâhaza edilirken külli bir kaide tasavvur edilmiş ise nev‘î, edilmemişse şahsî vaz‘ denilmiştir.³³²

³²⁴ Ebû İshâk Cemâlüddîn İbrâhîm b. Alî b. Yûsuf eş-Şîrâzî, *el-Lüma‘ fi Uşûli’l-fıkıh* (Beyrut: Dâru’l-kütübi’l-‘ilmiyye, 2001), 10; Abdülhamid Anter, *İlmu’l-vaz‘*, 9.

³²⁵ Yıldırım, *Vaz‘ İlmi ve Unkûdu’z-zevâhir / Ali Kuşçu (İnceleme- Değerlendirme)*, 74-76.

³²⁶ Yıldırım, *Vaz‘ İlmi ve Unkûdu’z-zevâhir / Ali Kuşçu (İnceleme- Değerlendirme)*, 76-79.

³²⁷ İbni Hişâm, *Şerhu Kaṭri’n-nedâ ve belli’s-şadâ*, 11-12.

³²⁸ Suyûtî, *el-Müzhir fi ‘Ulûmi’l-luġa*, 1/42; Cerrahoġlu, *Tefsir Usûlü*, 185; Demirci, *Tefsir Usûlü*, 235; Mertoġlu, “Vücûh ve Nezâir”, 43/141-143.

³²⁹ Ali Kuşçu, *Unkûdu’z-zevâhir fi’s -şarf*, 171-175.

³³⁰ *Güncel Türkçe Sözlük*, “Kitap”.

³³¹ Abdülhamid Anter, *İlmu’l-vaz‘*, 20.

³³² Ali Kuşçu, *Unkûdu’z-zevâhir fi’s -şarf*, 171-172; Eġinli İbrahim Hakkı, *Metnün fi’l-vaz‘*, 74; Eġinli Mehmet Rahmi, *el-‘Ucaletü’r-rahmiyye*, 25-26.

4.2.4.2.1. Şahsî Vaz'

Bir lafzın maddeleri mülâhaza edilmek suretiyle âmm veya hass bir manaya tayin edilmesidir. Kısaca kendine müşahhas maddeler ile mana karşısına vaz' edilen lafız türüdür.³³³ Bu vaz' türüne şahsî denilmesi, vaz' esnasında lafzın müşahhas maddeleri ile mülâhaza edilmesidir. Manaya delaletinde genel bir kaide ve kalıba bağlı kalınmamasıdır.³³⁴ Mevzû gayr-ı mahsur külli bir kaideye taalluk etmeyen vaz' türüdür. Dolayısıyla mananın şahsiliği ile lafzın hususiliği veya umumîliği arasında bir alaka yoktur. Lafzın manaya delaletinde lafzın maddesi dikkate alınmıştır.³³⁵ Bir başka ifade ile lafzın şahsî veya nev'î oluşu ile mana açısından âmm veya hâss oluşu arasında doğrudan bir ilişki yoktur.³³⁶

Özel isimler, işaret isimleri, mevsûl isimleri, şart isimleri, istifham isimleri, isim fiiller, cins-nekra isimler, harfler (özellikle harf-i cerrler), zarf isimleri, zamirler, camid isimler ve mastarlar bu kısmın içerisinde değerlendirilir.³³⁷

Şahsî vaz' ameliyesi gerçekleşirken vâzı' lafzın maddelerini nesnenin sûreti için muayyen olarak mülâhaza etmektedir. Bazen mülâhaza ettiği bu sûret umumu içerisine alacak şekilde olur. Yani lafız mefhumun birçok fertleri arasında ortaktır. Bunu mantık ilminde küllî lafız karşılar. Mantık âlimleri şahsî vaz'ın umum ifade etmesini "Efrâd-ı kesireye şâmil ve sadık olan lafızdır." şeklinde ifade etmişlerdir. Bununla birlikte lafzın şahsî olmasını mananın âmm olması için gerekli görmemişlerdir.³³⁸ *شجر، حجر، انسان* lafızları örnek olarak verilebilir. Mezkûr lafızların her biri lafızları itibarı ile kendilerine müşahhas kılınmışlardır. Bununla birlikte kendi fertlerini ihtiva ederler.³³⁹ Bazen de mülâhaza edilen bu sûret belli muayyen nesnelere içerisine alır. Yani mefhumun birçok ferdine ortaklığa manidir. Mantı ilminde cüzî lafız karşılar. Mantık âlimleri şahsî vaz'ın husus ifade etmesini "Mânây-ı müfredin teşahhus ve teayyün ettiği lafızdır." şeklinde ifade etmişlerdir. Bununla birlikte lafzın şahsî olmasını mananın hâss olması

³³³ Semerkandî, *Şerhu'r-risâleti'l-vaz'ıyyeti'l-kebîr* (Veliyyüddin Efendi, 546912), 55b-75a; Eğinli İbrahim Hakkı, *Metnün fi'l-vaz'*, 74; Eğinli Mehmet Rahmi, *el-'Ucaletü'r-rahmiyye*, 28; Dıcvî, *Hülâsatu İlmi'l-vaz'*, 4; Abdülhamid Anter, *İlmu'l-vaz'*, 22.

³³⁴ Semerkandî, *Şerhu'r-risâleti'l-vaz'ıyyeti'l-kebîr* (Veliyyüddin Efendi, 546912), 55b; Dıcvî, *Hülâsatu İlmi'l-vaz'*, 5.

³³⁵ Yıldırım, "Vaz' İlmi", 490-491.

³³⁶ Eğinli Mehmet Rahmi, *el-'Ucaletü'r-rahmiyye*, 30-32; Dıcvî, *Hülâsatu İlmi'l-vaz'*, 12-32; Abdülhamid Anter, *İlmu'l-vaz'*, 22-23.

³³⁷ Eğinli İbrahim Hakkı, *Metnün fi'l-vaz'*, 75; Eğinli Mehmet Rahmi, *el-'Ucaletü'r-rahmiyye*, 33-36; Dıcvî, *Hülâsatu İlmi'l-vaz'*, 5; Abdülhamid Anter, *İlmu'l-vaz'*, 22.

³³⁸ İzmirli İsmail Hakkı, *Mi'yâru'l-'ulûm*, 35-36; Emiroğlu, *Klasik Mantığa Giriş*, 60-66.

³³⁹ Yıldırım, "Vaz' İlmi", 489.

için gerekli görmemişlerdir.³⁴⁰ *علي زيد، من،* lafızları örnek olarak verilebilir. Mezkûr lafızlar kendi maddeleri ile birlikte sadece kendilerini özel olarak ifade ederler.³⁴¹ Şahsî vaz' ameliyesini gerçekleştiren vâzî' "Bu lafzı muayyen lafızlar ile şu manaya vaz' ettim." şeklinde bir ifade kullanmış gibidir.³⁴²

4.2.4.2.2. Nev'î Vaz'

Bir lafzı maddelerinden ziyade kalıbı (sigası) celbi nazarla mülâhaza eden vâzî'nin genel küllî bir kural ile manaya tayin ve tahsis etmesidir. Kısaca küllî bir kural ve kalıp ile âmm bir manaya vaz' edilen lafızdır.³⁴³ Şahsî vaz' sadece müfred lafızlarda meydana gelirken nev'î vaz' hem müfred hem de mürekkep lafızlarda meydana gelir. Aynı zamanda mecaz ve kinaye manalı lafızlar nev'î vaz' türü kapsamında incelenmiştir.³⁴⁴ İsm-i fâil, ism-i mefûl, sıfat-ı müşebbehe, ism-i zaman, ism-i mekan, ism-i âlet, ism-i tasğir, ism-i mensub, ism-i tafdil, ahdi hâricî veya istiğrak manası ifade eden lâm-ı ta'rifli isimler, tesniye ve cemi' isimler, nekray-ı gayr-ı maksude olan münâda bu kısma örnektir. Fiillerin kendilerine has olan zaman ve nispetleri de bu kısım lafız türlerindedir.³⁴⁵ Örneğin fiil-i mâzî kendine has olan kalıbıyla ve özellikleriyle geçmiş zaman ifade etmesi, vâzî'nin onu "Malum kalıp ve özellikte olan fiileri mâzî fiil olarak geçmişte yapılan hadese delalet etmesi için vaz' ettim." şeklinde mülâhazası sebebiyledir. Diğer fiil türleri de aynı şekilde belli kalıp ve özelliklere genel bir mana için vaz' edilmiştir.³⁴⁶ İsm-i fâil kalıbında bulunan isimlerin bir zât ve bu zâttan ortaya çıkan ve onunla kâim olan hades için vaz' edilmesi, nev'î vaz'ın en güzel örneğidir.³⁴⁷ Burada dikkat edilmesi gereken bir durum vardır ki nev'î vaz' kısmında lafızların maddeleri değil kalıp ve kuralları önem arz eder. Nitekim lafızlar haddi zâtında şahsî vaz' ile maddeleriyle manaya tayin ve tahsis edilmiştir. Örneğin *کاتب* lafzı maddeleri itibarı ile *کتب* mastarından ism-i fâil kalıbında isti'mal edilmiştir. Burada ikinci bir vaz' ameliyesi gerçekleşmiş değildir. Nitekim vâzî' daha önceden mezkûr lafzı maddeleriyle 'yazmak' manasına şahsî vaz' ile tayin etmiştir. Burada gerçekleşen vaz'

³⁴⁰ İzmirli İsmail Hakkı, *Mi'yâru'l-'ulûm*, 35-36; Emiroğlu, *Klasik Mantığa Giriş*, 60-66.

³⁴¹ Yıldırım, "Vaz' İlmi", 489-490.

³⁴² Ali Kuşçu, *Unkûdu'z-zevâhir fi's-şarf*, 81-82.

³⁴³ Semerkandî, *Şerhu'r-risâleti'l-vaz'iyyeti'l-kebîr* (Veliyyüddin Efendi, 546912), 55b-75a; Eğinli Mehmet Rahmi, *el-'Ucaletü'r-rahmiyye*, 45; Dîcvî, *Hülâsatu İlmi'l-vaz'*, 4-5; Abdülhamid Anter, *İlmu'l-vaz'*, 22.

³⁴⁴ Eğinli İbrahim Hakkı, *Metnün fi'l-vaz'*, 77; Dîcvî, *Hülâsatu İlmi'l-vaz'*, 5-6; Abdülhamid Anter, *İlmu'l-vaz'*, 22-23.

³⁴⁵ Ali Kuşçu, *Unkûdu'z-zevâhir fi's-şarf*, 171-172; Eğinli İbrahim Hakkı, *Metnün fi'l-vaz'*, 75-78; Dîcvî, *Hülâsatu İlmi'l-vaz'*, 5-6.

³⁴⁶ Dîcvî, *Hülâsatu İlmi'l-vaz'*, 6-7.

³⁴⁷ Dîcvî, *Hülâsatu İlmi'l-vaz'*, 4-5; Abdülhamid Anter, *İlmu'l-vaz'*, 22.

ameliyesi maddeden ziyade genel bir kalıp iledir. Vâzî “فاعل kalıbında olan müştak lafızları bir zât, ve bu zâttan ortaya çıkan ve onunla kâim olan hades için vaz’ ettim.” şeklinde mülâhaza etmiştir. Maddelerin değişmesiyle sadece hadesin cinsi değişmiş olur.³⁴⁸ Bu vaz’ kısmı içerisinde fiilin faile isnadı, mübteda haber arasındaki isnad ve kelimelerin birbiri ile ilişkisi (izafet, sıfat-mevsuf vb.) genel bir vaz’ kuralıyla vaz’ edilmiştir. Böylece iletişimin en etkili aracı olan dil ve gramer kuralları vaz’ edilmiştir.³⁴⁹ Vâzî, bu vaz’ kısmı ile gayr-ı mahsur sayısız lafzı vaz’ etmiş olur. Böylece dile tek vaz’ ameliyesi ile sayısız lafız ve terkip kazandırıp hem dili geliştirmiş ve kolaylaştırmış hem de dili kullanan toplumun kültür ve bilgi seviyesini artırmıştır.³⁵⁰

Kısaca şahsî vaz’ lafzın maddesi göz önüne alınarak vaz’ edilmişken nev’î vaz’ lafzın kalıbı göz önüne alınarak külli bir kural çerçevesinde vaz’ edilmiştir. Bununla birlikte nev’î vaz’ ile şahsî vaz’ arasında umum husus min vecih olarak bilinen mantık kuralı bulunmaktadır. Nitekim bir cihetten şahsî vaz’ nev’î vaz’ı kapsar. Çünkü kalıplar maddeler aracılığıyla mana ifade eder. Diğer taraftan nev’î vaz’ kalıbı maddelerin manasının gelişmesi ve kullanılması için elzem şeydir. Çünkü dil tek bir lafız ile oluşmaz. Kurallar dili oluşturan temel unsurlardır.³⁵¹

4.2.4.3. Mevzû Leh Açısından Vaz’

Mahiyeti bulunan bir nesne vâzî tarafından mülâhaza edilmesi neticesinde vâzî’in nefsinde bir mefhum meydana gelir. Meydana gelen bu mefhuma sûret denilmektedir. Bu sûretin dildeki karşılığı manadır.³⁵² Mana vaz’ ilminin temel rükünlerinden biridir. Vaz’ ameliyesinde süreç mananın mülâhazası ile başlar. Bu mülâhaza ediliş âmm veya hâss olarak gerçekleşebilir. Vâzî nesneyi umum için mülâhaza eder ve lafzı âmm olarak tayin ederse bu vaz’ türü “mana âmm mülâhaza âleti âmm” olarak isimlendirilir. Şayet nesneyi müşahhas olarak zâtıyla mülâhaza eder ve lafzı hâss olarak tayin ederse bu vaz’ türü “mana hâss mülâhaza âleti hâss” olarak isimlendirilir. Nesneyi umum için mülâhaza eder ve lafzı hâss olarak tayin ederse bu vaz’ türü “mana hâss mülâhaza âleti âmm” olarak isimlendirilir.³⁵³ Aklen dördüncü bir kısım daha bulunmaktadır ki ona da “mana âmm mülâhaza âleti hâss” denilmektedir. Ancak

³⁴⁸ Yıldırım, “Vaz’ İlmi”, 492-494.

³⁴⁹ Dîcî, *Hülâsatu İlmi’l-vaz’*, 6; Abdülhamid Anter, *İlmu’l-vaz’*, 43; Yıldırım, “Vaz’ İlmi”, 493.

³⁵⁰ Özdemir, *İslam Düşüncesinde Dil ve Varlık Vaz’ İlminin Temel Meseleleri*, 82.

³⁵¹ Dîcî, *Hülâsatu İlmi’l-vaz’*, 6-7; Abdülhamid Anter, *İlmu’l-vaz’*, 43-44; Yeşilyayla, *Dilin Vaz’ı ve İctihada Etkisi*, 33-46.

³⁵² Yıldırım, *Vaz’ İlmi ve Unkûdu’z-zevâhir / Ali Kuşçu (İnceleme- Değerlendirme)*, 74-76.

³⁵³ Dîcî, *Hülâsatu İlmi’l-vaz’*, 8; Abdülhamid Anter, *İlmu’l-vaz’*, 28; Eğinli İbrahim Hakkı, *Metnün fi’l-vaz’*, 76-77; Eğinli Mehmet Rahmi, *el-‘Ucaletü’r-rahmiyye*, 29-30.

dördüncü vaz' türü İslâm âlimleri tarafından imkânsız olarak değerlendirilmiş ve dilde böyle bir vaz' ile tayin edilmiş bir lafzın bulunmadığını söylenmiştir.³⁵⁴

4.2.4.3.1. Mana Âmm Mülâhaza Âleti Âmm

Vâzî' umum ifade eden bir manayı kendi umumiyetiyle mülâhaza etmesi ve onu şahsî veya nev'î vaz' ameliyesinden birisiyle tasavvur edip bir lafza tayin ve tahsis etmesidir.³⁵⁵ Lafza konu olan mananın umum ifade etmesi mülâhaza aletinin de umum olmasını gerektirir. Çünkü âmm olan bir mana kendi umumiyetiyle tasavvur edileceğinden onun âletü-l vaz'ı da âmm olur.³⁵⁶ Âletü-l vaz'ın umum olması lafzın nev'î olmasını gerektirmemektedir. Mülâhaza aleti âmm olmakla birlikte lafız şahsî veya nev'î olabilir.³⁵⁷

Lafız açısından şahsî mana ve mülâhaza âleti açısından âmm olan vaz' türüne örnek olarak انسان، قيام، رجل، lafızları verilebilir. Ayrıca nekra isimler, mastarlar ve camid isimler bu kısmın altındadır.³⁵⁸ Bu kısımda vaz' ameliyesi, vâzî'nin lafzı belli bir kural ve kalıba bağlı kalmadan maddelerinin müşahhaslığı ile âmm bir manaya yani müfred lafzın bütün fertlerini içerisine alacak şekilde mülâhaza etmesi şeklinde gerçekleşir.³⁵⁹

Lafız açısından nev'î mana ve mülâhaza âleti açısından âmm olan vaz' türüne örnek olarak ism-i fâil, ism-i mefûl, sıfat-ı müşebbehe, ism-i zaman, ism-i mekân, ism-i âlet, ism-i tasğir, ism-i mensub, ism-i tafdil, tesniye, cemi' isimler gösterilebilir.³⁶⁰ Bu kısımda vaz' ameliyesi, vâzî'nin lafzı maddelerinin müşahhaslığına bağlı kalmadan belli bir kural ve kalıp ile âmm bir manaya yani müfred lafzın bütün fertlerini içerisine alacak şekilde mülâhaza etmesi şeklinde gerçekleşir.³⁶¹

4.2.4.3.2. Mana Hâss Mülâhaza Âleti Hâss

Vâzî' haricen veya zihinde müşahhas olan ve husus ifade eden bir manayı kendi hususiliği ile mülâhaza etmesi ve onu şahsî veya nev'î vaz' ameliyesinden birisiyle tasavvur

³⁵⁴ Yıldırım, "Vaz' İlmi", 512.

³⁵⁵ Eğinli Mehmet Rahmi, *el-'Ucaletü'r-rahmiyye*, 29-30; Dicvî, *Hülâsatu İlmi'l-vaz'*, 8; Abdülhamid Anter, *İlmu'l-vaz'*, 30.

³⁵⁶ Abdülhamid Anter, *İlmu'l-vaz'*, 30, 33-34.

³⁵⁷ Dicvî, *Hülâsatu İlmi'l-vaz'*, 11-12; Abdülhamid Anter, *İlmu'l-vaz'*, 30-31.

³⁵⁸ Eğinli İbrahim Hakkı, *Metnün fi'l-vaz'*, 74-75; Eğinli Mehmet Rahmi, *el-'Ucaletü'r-rahmiyye*, 30-31; Dicvî, *Hülâsatu İlmi'l-vaz'*, 8; Abdülhamid Anter, *İlmu'l-vaz'*, 30-31.

³⁵⁹ Yıldırım, "Vaz' İlmi", 515-516.

³⁶⁰ Eğinli İbrahim Hakkı, *Metnün fi'l-vaz'*, 75; Dicvî, *Hülâsatu İlmi'l-vaz'*, 8.

³⁶¹ Yıldırım, "Vaz' İlmi", 516.

edip bir lafza tayin ve tahsis etmesidir.³⁶² Lafza konu olan mananın hâss olduğu ve mülâhaza âletinin de ona muvafık şekilde hâss olduğu vaz‘ türüdür. Bu vaz‘ türü müfred ismin manasında teşahhus ve taayyün ettiğinden dolayı cüz‘î vaz‘ olarak da isimlendirilmiştir.³⁶³

Lafız açısından şahsî mana ve mülâhaza âleti açısından hâss olan vaz‘ türüne örnek olarak شمس, عمرة، عمامة، أحمد، زيد gibi özel ve cins isimler örnek gösterilmektedir.³⁶⁴ Özel isimler muayyen bir zât için vaz‘ edilmişlerdir. Vaz‘ edilişleri haricîdir. Örneğin زيد lafzı zihnin haricinde bulunan muayyen bir nesne için kendine özel maddeler ile vaz‘ edilmiştir.³⁶⁵ Cins isimler ise vâzî’n zihninde muayyen olan nesnelere zihnî olarak vaz‘ edilmiştir. Örneğin اسامة lafzı vâzî’n zihninde muayyen olan “yırtıcı hayvan” mahiyeti için vaz‘ edilmiştir.³⁶⁶ Bazen hakikati olmayan ancak mahiyeti bulunan mefhum içinde vaz‘ ameliyesi gerçekleşir ki bu da bu kısım altında bulunmaktadır. Örneğin Anka kuşu vâzî’n zihninde muayyen olan “harikulade bir mitolojik canlı” mahiyeti için vaz‘ edilmiştir.³⁶⁷

Lafız açısından nev‘î mana ve mülâhaza âleti açısından hâss olan vaz‘ türüne örnek olarak sarf ilminde فعل maddelerinden oluşan ve mazi, muzari, emir filler, mastar, ism-i fâil, ism-i mefûl, sıfat-ı müşebbehe, ism-i zaman, ism-i mekân, ism-i âlet, ism-i tasğir, ism-i mensub, ism-i tafdil gibi lafızların kalıplarını ve vezinlerini göstermek için kullanılan lafız verilebilir.³⁶⁸ Ancak bu vaz‘ türü sadece müteahhir vaz‘ âlimleri tarafından kabul edilmiştir.³⁶⁹

4.2.4.3.3. Mana Hâss Mülâhaza Âleti Âmm

Vâzî‘ haricen veya zihinde müşahhas olan ve husus ifade eden bir manayı kendi hususiliği ile değil mülâhaza edildiği âletin umumiliğiyle tasavvur etmesidir. Kısaca lafza konu olan mananın hâss, mananın mülâhaza âletinin ise âmm olduğu vaz‘ türüdür.³⁷⁰ Bu vaz‘

³⁶² Dıcvî, *Hülâsatu İlmi’l-vaz’*, 8; Abdülhamid Anter, *İlmu’l-vaz’*, 28.

³⁶³ Abdülkadir b. Muhammed Selim el-İskenderûnî, *Sefau’un-neb’ fi ilmi’l-vaz’* (İstanbul: Ahmed Sait Matbaası, 1967), 74; İzmirli İsmail Hakkı, *Mi’yâru’l-’ulûm*, 35.

³⁶⁴ Eğinli İbrahim Hakkı, *Metnün fi’l-vaz’*, 74; Eğinli Mehmet Rahmi, *el-’Ucaletü’r-rahmiyye*, 31; Dıcvî, *Hülâsatu İlmi’l-vaz’*, 8; Abdülhamid Anter, *İlmu’l-vaz’*, 28.

³⁶⁵ Eğinli Mehmet Rahmi, *el-’Ucaletü’r-rahmiyye*, 31.

³⁶⁶ Dıcvî, *Hülâsatu İlmi’l-vaz’*, 12; Abdülhamid Anter, *İlmu’l-vaz’*, 29.

³⁶⁷ İbni Hişâm, *Şerhu Kaṭri’n-nedâ ve belli’s-şadâ*, 96-97; İzmirli İsmail Hakkı, *Mi’yâru’l-’ulûm*, 36.

³⁶⁸ Sirozî, *el-Hâşiyetu’l-cedîde alâ Ali Kûşî* (Gönenli Mehmed Efendi, 650081), 23; Eğinli İbrahim Hakkı, *Metnün fi’l-vaz’*, 75; Eğinli Mehmet Rahmi, *el-’Ucaletü’r-rahmiyye*, 51-52.

³⁶⁹ Sirozî, *el-Hâşiyetu’l-cedîde alâ Ali Kûşî* (Gönenli Mehmed Efendi, 650081), 23-25; Eğinli İbrahim Hakkı, *Metnün fi’l-vaz’*, 75; Abdülhamid Anter, *İlmu’l-vaz’*, 29.

³⁷⁰ İcî, *er-Risâletü’l-vaz’iyye*, 79-80; Eğinli İbrahim Hakkı, *Metnün fi’l-vaz’*, 74.

ameliyesi, vâzı‘ın cüz’î ve müşahhas olan manayı küllî ve kapsayıcı bir mefhum ile tasavvur etmesi sonra icmâlî bir tasavvur ile yani âmm bir mülâhaza âleti ile belirli lafızlara tayin ve tahsis etmesi şeklinde gerçekleşir.³⁷¹ Bu vaz‘ türü Adudüddin el-Îcî tarafından ortaya konmuştur.³⁷² Bu lafzın belirli cüz’î lafızlar için kullanılması hakikat, küllî mefhum için kullanılması mecazdır.³⁷³

Diğer iki kısmın aksine bu vaz‘ türünde mana ile mülâhaza âleti farklıdır. Bu vaz‘ kısmında vaz‘a konu olan mana hâss olup kendi hususiliği ile değil küllî bir mülâhaza ile tasavvur edilmiştir. Bu ise aklen ve vakıada mümkündür. Çünkü cüz’î bir manayı küllî bir kavram ile tasavvur etmek aklen mümkündür. Vakıaya da muvafıktır. Cüz’î olan küllîyi kuşatmasa da küllî cüz’iyi kuşatır. Hanefî fıkıh usûlü anlayışında umumu’l-mecaz olan yerlerde lafzın kullanılmasına bir karine ile engel varsa bu durumda lafız cüz’î manadan alınıp bir üst olan küllî manada kullanılır. Örneğin *لَا تَبِيعُوا الدِّينَارَ بِالدِّينَارَيْنِ، وَلَا الدِّرْهَمَ بِالدِّرْهَمَيْنِ، وَلَا الصَّاعَ بِالصَّاعَيْنِ* “Bir dinarı iki dinarla, bir dirhemi iki dirhemle ve bir sâ‘ı iki sâ‘ karşılığında satmayın.”³⁷⁴ hadisinde geçen *الصَّاعَ* lafzını ölçek manasında cüz’î olarak hakikat manasıyla vaz‘ edilmiştir. Ancak âlimler bu lafzı daha küllî olarak ele almış ve *الطعام* cinsinden olan her şeye hamletmişlerdir. Küllî olan *الطعام* lafzı cüz’î olan *الصَّاعَ* lafzını kuşatmaktadır.³⁷⁵

Bu kısma ism-i işaret, ism-i mevsûl, zamir ve harfler olmak üzere dört kısım girmektedir.³⁷⁶ Mezkur lafız türleri Adudüddin el-Îcî ve müteahhirîn dönemi vaz‘ âlimleri tarafından mana hâss mülâhaza âleti âmm olarak kabul edilmiştir.³⁷⁷ Bu vaz‘ ameliyesi müteahhirîn dönemi vaz‘ âlimlerine göre şu şekilde gerçekleşir: Örneğin *هذا* ism-i işareti müfred müzekker varlık için vaz‘ edilmiştir. Manası hususen mezkûr varlıkları kapsar. Müttekellim *هذا* ism-i işaretini kullanırken muhatabı müfred müzekker olarak tasavvur eder.

³⁷¹ Eğinli İbrahim Hakkı, *Metnün fi’l-vaz‘*, 74; Eğinli Mehmet Rahmi, *el-‘Ucaletü’r-rahmiyye*, 32-33.

³⁷² Îcî, *er-Risâletü’l-vaz‘iyye*, 79-80; Eğinli Mehmet Rahmi, *el-‘Ucaletü’r-rahmiyye*, 37; Abdülhamid Anter, *İlmu’l-vaz‘*, 34.

³⁷³ Eğinli İbrahim Hakkı, *Metnün fi’l-vaz‘*, 74; Eğinli Mehmet Rahmi, *el-‘Ucaletü’r-rahmiyye*, 36.

³⁷⁴ Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî, *Müsnedü’l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, thk. Şuayb el-Arnâvût vd. (Beyrut: Müessesetü’r-risâle, 1421/2001), 5/285 (No. 5885).

³⁷⁵ Ebû Ali Ahmed b. Muhammed b. İshâk eş-Şâsî, *Uşûlü’s-şâsî* (Beyrut: Dâru Kitâbi’l-‘Arabî, 1982), 43; Buhârî, *Keşfü’l-esrâr*, 2/40; Ali Kuşçu, *Unkûdu’z-zevâhir fi’s-şarf*, 205-207; Ünal Şahin, “Mecaz Kavramı Etrafında Oluşan ‘Mecazın Umûmu’, ‘Umûmu’l-mecaz’ ve ‘Hakikat ile Mecazın Cem’i’ İstılahlarının Kavramsal Analizi”, *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 23/23 (2023), 199-207.

³⁷⁶ Eğinli İbrahim Hakkı, *Metnün fi’l-vaz‘*, 86; Dıvî, *Hülâsatu İlmi’l-vaz‘*, 8; Abdülhamid Anter, *İlmu’l-vaz‘*, 34.

³⁷⁷ Îcî, *er-Risâletü’l-vaz‘iyye*, 79-80; Eğinli Mehmet Rahmi, *el-‘Ucaletü’r-rahmiyye*, 37.

Ancak vâzî ‘ هذا ism-i işaretini âmm birçok nesneyi kapsayacak şekilde mülâhaza etmiştir. Daha sonra âmm olan mülâhazası için değil, içerisindeki birçok fertleri kapsayan mevzu gayr-ı mahsur sayılamayacak her bir fert için tek seferde vaz‘ edilmiştir.³⁷⁸ Mülâhazası âmm olan هذا ism-i işareti mana açısından hâss olan müfred müzekker soyut varlıklara icmalî olarak vaz‘ edilmiş olur. Bir şey hakkında olumlu ya da olumsuz yargıda bulunmak için o şeyin künhünü vakıf olmak gerekli değildir. O şeyin bir yönünü icmalî olarak bilmek o şey hakkında hüküm vermek için yeterlidir. Dolayısıyla bir lafzın küllî bir mana ile icmalî olarak mülâhaz edilmesi fertleri açısından mümkündür.³⁷⁹

Mütekadimîn dönemi vaz‘ âlimleri ise mezkûr dört kısım lafızları mana âmm mülâhaza âleti âmm kısmı içerisinde değerlendirmişlerdir. Bu âlimlere göre bu lafızlar kendi umumiliği ile mülâhaza edilmiş ve âmm mana için tayin ve tahsis edilmiştir. Ancak birçok karine ve alaka sebebiyle vaz‘ edildikleri bu âmm mana yerine âmm mananın tazammun ettiği cüz’î manaları/fertleri mülâhaza edilir. Vaz‘ edilmesi açısından ve mülâhaza âleti açısından âmm olan bu lafızlar isti‘mal açısından hâss olmaktadır.³⁸⁰ Bu lafızlar vaz‘ edildikleri hakîkî manalardan alınarak mecazî manalarda isti‘mal edilmektedir.³⁸¹ Dil lafzın hakîkî manasından alınıp mecaz manada kullanılmasına imkân vermektedir. Bu kullanım faydadan da uzak değildir. Nitekim her mecaz mana aslı itibari ile hakîkî bir manayı gerektirir. Bu ise vaz‘ ameliyesinin gerçekleştiğini bununla birlikte isti‘malen mecaz kullanımının gerektiğini gösterir.³⁸² Ayrıca mütekadimîn dönemi vaz‘ âlimlerine göre bir şey hakkında hüküm vermek ancak onun künhüne vakıf olmakla mümkün olur. Lafzın icmalî olarak mülâhaza edilmesi cüz’î anlamların vaz‘ına konu değildir. Cüz’î mana ancak tafsilî bilmekle vaz‘a konu edebilir. Mezkûr dört lafız türünde ise bu mümkün değildir.³⁸³ Adudüddin el-Îcî ve müteahhirîn dönemi vaz‘ âlimleri bu görüşü kabul etmemiş ve bir şey hakkında icmalî olarak bir vecihten bilgi sahibi olmakla o şey hakkında hüküm verilebileceğini söylemişlerdir. Dolayısıyla hâss olan bir mana âmm olan bir mülâhaza âleti ile vaz‘ edilebilir ve bu mana o lafzın hakîkî manası olur.³⁸⁴ Şayet mütekadimîn dönemi vaz‘ âlimlerinin görüşünü kabul edecek olursak vaz‘ edildikleri hakîkî mana hiç kullanılmadan mecaz mana kullanılmış olacaktır. Bu ise vaz‘ ameliyesinin hikmetini ortadan

³⁷⁸ Eğinli İbrahim Hakkı, *Metnün fi'l-vaz‘*, 74; Abdülhamid Anter, *İlmu'l-vaz‘*, 32.

³⁷⁹ Eğinli Mehmet Rahmi, *el-'Ucaletü'r-rahmiyye*, 39, 71; Abdülhamid Anter, *İlmu'l-vaz‘*, 52.

³⁸⁰ Eğinli İbrahim Hakkı, *Metnün fi'l-vaz‘*, 74; Eğinli Mehmet Rahmi, *el-'Ucaletü'r-rahmiyye*, 38-39; Dıcvî, *Hülâsatu İlmi'l-vaz‘*, 9-10; Abdülhamid Anter, *İlmu'l-vaz‘*, 52.

³⁸¹ Eğinli Mehmet Rahmi, *el-'Ucaletü'r-rahmiyye*, 39-40.

³⁸² Eğinli Mehmet Rahmi, *el-'Ucaletü'r-rahmiyye*, 39-42.

³⁸³ Ahmed Şâkir, *Taşvîru'l-vaz‘ ‘alâ Nemüzezi'l-vaz‘* (İstanbul: Matbaatü'l-Âmire, 1305), 7.

³⁸⁴ Eğinli Mehmet Rahmi, *el-'Ucaletü'r-rahmiyye*, 39-41; Ahmed Şâkir, *Taşvîru'l-vaz‘ ‘alâ Nemüzezi'l-vaz‘*, 7.

kaldırmak demektir.³⁸⁵ Adudüddin el-Îcî, mütekadimîn dönemi vaz‘ âlimlerinin bu görüşünü reddetmek ve detaylı bir vaz‘ anlayışı oluşturmak için *er-Risâletü’l-vaz‘iyye* namıyla bilinen ve kendisiyle vaz‘ ilminin tedvin sürecini başlattığı risaleyi kaleme almıştır.³⁸⁶

Mana âmm mülâhaza âleti hâss olarak isimlendirilen dördüncü kısım için vaz‘ âlimleri aklen mümkün olmakla birlikte vakıada bulunmadığı ifade etmişlerdir. Nitekim cüz’î olan küllî olanı kapsamaz. Âmm bir mana hâss bir mülâhaza âletiyle tasavvur edilemez. Böylece aklen dört kısma ayrılan mevzû leh açısından vaz‘ türleri vakıada üç kısımdır.³⁸⁷

4.2.4.4. Delalet Açısından Vaz‘

Lafız ve mana arasındaki delalet açısından incelemeye tabi tutulan vaz‘, lafzın tek başına herhangi bir karineye ihtiyaç duymadan bir manaya delalet etmesine tahkîkî vaz‘, bir karine ile birlikte delalet etmesine te’vîlî vaz‘ şeklinde iki kısımdır.³⁸⁸

4.2.4.4.1. Tahkîkî Vaz‘

Lafız ve mana arasındaki delalet ilişkisi sadece vaz‘ vasıtası ile olup lafzın manaya delaleti için haricî bir karine ve alakaya ihtiyaç duymayan vaz‘ türüdür. Bir diğer ifade ile lafzın tek başına manaya delalet etmesidir.³⁸⁹ Bu kısma tahkîkî vaz‘ adının verilmesi bu tür içerisindeki lafızların sadece hakîkî manalı lügavî lafızlar olmasından dolayıdır. Bu tür şahsî ve nev’î vaz‘ türüyle vaz‘ edilmiş lügavî lafızları kapsamaktadır.³⁹⁰ Vâzı‘ açısından vaz‘ türü kısmında da değinildiği üzere şer’î ve örfî vaz‘ ile vaz‘ edilen lafızlar lügavî lafızlardan menkul olduklarından bu vaz‘ türü içerisinde yer almamışlardır. Ancak onlar içerisinde de hakîkî mana ifade eden alem-i mürtecel türü lafızlar bu kısım altında değerlendirilir.³⁹¹

4.2.4.4.2. Te’vîlî Vaz‘

³⁸⁵ İskenderûnî, *Sefau’un-neb’ fi ilmi’l-vaz‘*, 77.

³⁸⁶ Eğinli Mehmet Rahmi, *el-‘Ucaletü’r-rahmiyye*, 39-40; Dıcvî, *Hülâsatu İlmi’l-vaz‘*, 10-11; Abdülhamid Anter, *İlmu’l-vaz‘*, 52-53; Yıldırım, “er-Risâletü’l-vaz‘iyye”, 77-117.

³⁸⁷ Eğinli İbrahim Hakkı, *Metnün fi’l-vaz‘*, 75; Eğinli Mehmet Rahmi, *el-‘Ucaletü’r-rahmiyye*, 43-44; Yıldırım, “Vaz‘ İlmi”, 512.

³⁸⁸ Dıcvî, *Hülâsatu İlmi’l-vaz‘*, 7; Abdülhamid Anter, *İlmu’l-vaz‘*, 34-35.

³⁸⁹ Dıcvî, *Hülâsatu İlmi’l-vaz‘*, 7; Abdülhamid Anter, *İlmu’l-vaz‘*, 34-35; İbrahim Özdemir, “Bir Dil Bilimi Olarak Vaz‘ İlmi ve Tarihsel Gelişimi”, *İslâm’da Medeniyet Bilimleri Tarihi*, ed. Recep Şentürk vd. (İstanbul: İbn Haldun Üniversitesi Yayınları, 2021), 1/331-332.

³⁹⁰ Dıcvî, *Hülâsatu İlmi’l-vaz‘*, 7; Abdülhamid Anter, *İlmu’l-vaz‘*, 35.

³⁹¹ Eğinli İbrahim Hakkı, *Metnün fi’l-vaz‘*, 78; Eğinli Mehmet Rahmi, *el-‘Ucaletü’r-rahmiyye*, 67-68.

Lafzın manaya delaletinde vaz' ameliyesinin yanı sıra bir karine ve alaka bulunan vaz' türüdür. Bir diğer ifade ile lafzın manaya delaletinde karineye ihtiyaç duyulmasıdır.³⁹² Mecaz, kinaye türü lafızlar bu kısım altında incelenir. Bu kısma te'vîl vaz' denilmesi lafzın manasının ancak bir te'vil ve yorum yoluyla anlaşılması sebebiyledir. Örneğin رأيت البحر في الصفِّ (Sınıfta derya (deniz) gördüm.) cümlesinde البحر lafzının hakîkî manada kullanılması mümkün değildir. Nitekim sınıfta deniz olması aklen mümkün değildir. Öyleyse bu söz te'vil edilmeli ve mecaza gidilmelidir. Nitekim sözle amel etmek onu ihmal etmekten evladır.³⁹³ Ve bir kelimde hakîkî mana bir sebepten ötürü anlaşılmıyorsa mecaza gidilir.³⁹⁴ Bu te'vil bir karine vasıtası ile olduğu için lafzın tek başına vaz'ı yeterli değildir.

Sekkâkî ve Seyyid Şerif gibi belagat âlimleri mecaz ve kinaye türü lafızlarda ikinci bir vaz' ameliyesinin gerçekleşmediğini savunmuşlardır. Dolayısıyla onlar te'vîl vaz' türünü kabul etmezler.³⁹⁵ Onlara göre vaz' ameliyesi mecaz ve kinaye türü lafızlarda tam manasıyla gerçekleşmez. Çünkü mecaza çekilen lafız aslında evvel emirde hakîkî manaya vaz' edilmiştir.³⁹⁶ Buna karşın usûl âlimleri mecaz ve kinaye türü lafızlarda da vaz' ameliyesinin gerçekleştiğini söylemişlerdir. Vaz' kavramının farklı mülâhazası sonucu meydana gelen bu ihtilaf usûl âlimlerinin lafızlardan hüküm istinbat etmeleri sebebiyledir.³⁹⁷ Usûl âlimleri Kur'an ve hadislerde bulunan mecazlardan da hüküm çıkarmışlardır. Zira şârî' söylemiş olduğu sözden bir hikmet irade etmiştir. Ancak lafız ve mana arasındaki delalet ilişkisi mecaz ve kinaye türü lafızlarda zayıftır. Bu sebeple mecaz ve kinaye türü lafızlarda karine ve alakaya vaz' ameliyesini de eklemişlerdir. Böylece iki açıdan güçlenen lafız hüküm çıkarmak için elverişli hale gelmiştir.³⁹⁸ Ayrıca Hanefî usûl âlimlerine göre mecaz ve kinaye türü lafızlar mübalağa ifade etmektedir. Örneğin boşamada kinaye türü lafızlar kullanmak niyetle beraber bâin talağın gerçekleşmesini sağlar. Bununla birlikte hakîkî mana ifade eden lafız ise ric'î talağın gerçekleşmesini sağlamaktadır.³⁹⁹ Belagat âlimleri ile usûl âlimleri arasında geçen bu ihtilaf lafzî bir ihtilaftır.

³⁹² Dıcvî, *Hülâsatu İlmi'l-vaz'*, 7; Abdülhamid Anter, *İlmu'l-vaz'*, 35.

³⁹³ Hocaeminefendizâde Ali Haydar Efendi, *Dürrü'l-Hükkâm*, 1/128-130.

³⁹⁴ Hocaeminefendizâde Ali Haydar Efendi, *Dürrü'l-Hükkâm*, 1/130-131.

³⁹⁵ Sekkâkî, *Miftâhu'l-'ulûm*, 358.

³⁹⁶ Tefâtânî, *el-Mu'tavvel*, 568.

³⁹⁷ Özdemir, "Bir Dil Bilimi Olarak Vaz' İlmi ve Tarihsel Gelişimi", 1/331.

³⁹⁸ Attar, *Haşiyetü'l-Attar 'alâ Cem'i'l-cevâmi'*, 1/346.

³⁹⁹ Ebü'l-Hasen Burhânüddin Alî b. Ebî Bekr b. Abdilcelîl el-Fergânî el-Mergînânî, *el-Hidâye fî Bidâyeti'l-mübtedî*, thk. Talal Yusuf (Beyrut: Dâru İhyâi't-türâsi'l-Arabiyye, 1425/2004), 1/225-226.

4.2.4.5. Medlûl Açısından Vaz‘

Medlûl açısından vaz‘ küllî ve cüz’î olmak üzere iki kısımdır. Bu taksimat hem mevzû hem de mevzû leh için bir vasıftır. Efrâd-ı kesireye şamil ve sadık olana küllî, mânây-ı müfredi teşahhus ve taayyün edene cüz’î denilmektedir.⁴⁰⁰ Mefhumu düşünmek manasının birçok ferdi arasına ortaklığa mani değilse küllî, mani ise cüz’î olarak da tanımlanmıştır.⁴⁰¹ Zihinde hasıl olan surete mefhum denir. Küllî lafza انسان lafzı örnek gösterilebilir. Cüz’î lafza da زيد lafzı gösterilebilir.⁴⁰²

4.2.4.5.1. Küllî Mana İçin Vaz‘ Edilmiş Lafızlar

Küllî lafızlar manaya delaletine göre zât, hades ve her ikisi arasındaki ilişki nispet olmak üzere üç kısımdır.⁴⁰³

a. Medlûlü Zât Olan Küllî Lafızlar

Zât, kendi başına kaim olan haricî nesne demektir.⁴⁰⁴ Zâta delalet eden lafızlara nekra (cins) isimler örnek verilebilir. Örneğin رجل، اسد lafızları gibi.⁴⁰⁵ Bu tür mevzû açısından şahsî mevzû leh açısından ise mana âmm mülâhaza âleti âmm lafız türüne girmektedir. Nitekim lafız açısından maddesinin müşahhaslığıyla mülâhaza edilirler. Mana açısından ise birçok ferdi kapsamı açısından âmm lafızlardır.⁴⁰⁶ Her lafız kendine has olan maddesiyle mülâhaza edildiği için genel bir kural ve kalıp koymak mümkün değildir. Dolayısıyla nev’î vaz‘ türü içerisinde değerlendirmek mümkün olmayacaktır.⁴⁰⁷

b. Medlûlü Hades Olan Küllî Lafızlar

Hades, bir zâtla kaim veya ondan vücut bulan zihni veya haricî bir eylem demektir.⁴⁰⁸ Bu kısım altında incelemeye tabi tutulan hades zihni bir eyleme delalet eden ve zâttan vücut bulan

⁴⁰⁰ İzmirli İsmail Hakkı, *Mi'yâru'l-'ulûm*, 35.

⁴⁰¹ Ebherî, *İsâgüci*, 19.

⁴⁰² İzmirli İsmail Hakkı, *Mi'yâru'l-'ulûm*, 35-38.

⁴⁰³ İcî, *er-Risâletü'l-vaz'îyye*, 79; Dıcvî, *Hülâsatu İlmi'l-vaz'*, 13; Abdülhamid Anter, *İlmu'l-vaz'*, 37.

⁴⁰⁴ Cürcânî, “et-Ta'rîfât”, “Zâtî”, 110; Osman Demir, “Zât”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44/148-150.

⁴⁰⁵ Dıcvî, *Hülâsatu İlmi'l-vaz'*, 15; Abdülhamid Anter, *İlmu'l-vaz'*, 37.

⁴⁰⁶ Dıcvî, *Hülâsatu İlmi'l-vaz'*, 15; Abdülhamid Anter, *İlmu'l-vaz'*, 38.

⁴⁰⁷ Abdülhamid Anter, *İlmu'l-vaz'*, 38; Özdemir, “Bir Dil Bilimi Olarak Vaz‘ İlmi ve Tarihsel Gelişimi”, 1/332.

⁴⁰⁸ İbn Manzûr Ebü'l-Fazl Muhammed b. Mükerrrem el-Ensârî (Beyrut: Dâru Sâdır, 1414), “Lisânü'l-'Arab”, “hds”, 2/131.

eylemdir. Bu ise mastarlardır. Mastarlar zât ve zaman için değil salt zihni ameli göstermek için vaz' edilmiştir. Bu açıdan fiillerden ayrılmaktadırlar. Çünkü fiiller hariçte vuku bulan eylemlere delalet ederler. Ayrıca fiiller zâta da delalet etmesi için vaz' olunmuştur. Mastarlar zihni tasavvurlar ile soyut eylemlere delalet eden lafızlardır.⁴⁰⁹

Mastarlar şahsî vaz' ve mana açısından âmm olarak vaz' edilmişlerdir. Nitekim her mastar kendi maddesine hâss olarak vaz' edilmiş ve külli bir kalıp veya kural gözetilmemiştir. Dolayısıyla nev'î vaz' kısmının altında değerlendirmek mümkün değildir. Ayrıca vâzî' mülâhaza ederken eylemin umumîliğini göz önünde bulundurarak vaz' etmiştir.⁴¹⁰ Örneğin ذَهَابٌ، ضَرْبٌ mastarları tek tek kendine hâss maddeleriyle ve kendi açılarından eylemlere âmm olarak vaz' edilmişlerdir. Farklı yapı, madde ve manalara sahip olan mastarları tek bir vaz' ameliyesi altında toplamak mümkün olmadığından şahsî vaz' türü altında incelenmiştir.⁴¹¹

c. Medlûlü Zât ve Hades Olan Küllî Lafızlar

Bu tür lafızlarda hem zât hem de hades birlikte bulunurlar. Zât ve hadesi bir arada tutan şey nispettir. Bu lafızlar mülâhaza esnasında zamana vaz' edilip edilmemesi açısından iki kısımdır.

c.1. Müştak İsimler

Hem zâta hem de hadese delalet eden müştak isimler ism-i fâil, ism-i mefûl, sıfat-ı müşebbehe, ism-i zaman, ism-i mekan, ism-i âlet, ism-i tafdil olmak üzere yedi kısımdır.⁴¹² Ancak bu lafızlar isim oldukları için kendilerinde zamana delalet etme vasfı bulunmaz.⁴¹³ Bu lafızlar hem zâta hem de hadese vaz' yoluyla delalet ederler. Lafız açısından nev'î vaz', mana açısından ise mana âmm mülâhaza âleti âmm vaz' türüne giren bu lafızlar zât olma açısından cümlede fail, hadese delalet etmelerinden dolayı da yüklem olabilirler.⁴¹⁴ Bu lafızlar iki farklı yönden mülâhaza edilmekte ve vaz' edilmektedirler. Madde yönünden mülâhaza edilen bu lafızlar nev'î vaz' türü ile umum manaya vaz' edilmişlerdir. Örneğin ism-i fâil kalıbıyla gelen her maddeyi, maddesinin eylemini yapan zât için mülâhaza ede vâzî' küllî bir kural ile vaz'

⁴⁰⁹ Eğinli Mehmet Rahmi, *el-'Ucaletü'r-rahmiyye*, 42; Dicvî, *Hülâsatu İlmi'l-vaz'*, 15-16; Taşköprizâde, *Şerhü'l-fevâidi'l-giyâsiyye*, 38.

⁴¹⁰ Dicvî, *Hülâsatu İlmi'l-vaz'*, 13-15; Abdülhamid Anter, *İlmu'l-vaz'*, 40.

⁴¹¹ Dicvî, *Hülâsatu İlmi'l-vaz'*, 14.

⁴¹² Abdülhamid Anter, *İlmu'l-vaz'*, 41; Özdemir, "Bir Dil Bilimi Olarak Vaz' İlmi ve Tarihsel Gelişimi", 1/333.

⁴¹³ Özdemir, *İslam Düşüncesinde Dil ve Varlık Vaz' İlminin Temel Meseleleri*, 100-101.

⁴¹⁴ Dicvî, *Hülâsatu İlmi'l-vaz'*, 20; Abdülhamid Anter, *İlmu'l-vaz'*, 41-45.

ameliyesini gerçekleştirmektedir.⁴¹⁵ Heyet yönünden mülâhaza edilen bu lafızlar belirli kalıp ve vezinler aracılığıyla her lafzın kendi umumiliğiyle vaz' edilmesini kolaylaştırmaktadır. Böylece vâzî' her bir lafzı tek tek vaz' etme külfetinden kurtulmuş olur.⁴¹⁶

c.2. Fiiler

Hem zâta hem de hadese delalet eden fiiller zâta akıl yoluyla zamana ise vaz' yoluyla delalet eder. Nitekim akıl her fiilin bir faili olmasını gerekli kılar. Zamana delaletinin vaz' yoluyla olması lafız açısından nev'î vaz' türüne girer. Vâzî' mazi, hâl ve müstakbel için belirli kalıplar ve kurallar vaz' etmiştir. Bu kalıp ve kurallarda bulunan fiilleri o zamanda meydana gelen amele delalet etmesi için mülâhaza eder. Müştak isimlerde olduğu gibi fiillerde de madde ve heyet yönünde farklı mülâhazalar söz konusudur. Netice itibari ile lafız açısından nev'î, mana açısından ise âmm olan fiiller cümlede sadece yüklem konumunda bulunur. Nitekim zâta vaz' yoluyla değil akıl yoluyla delalet eder. Bu cümlede her fiilin zahir olsun müzmer olsun bir failinin olduğuna işaret etmektedir.⁴¹⁷

4.2.4.5.2. Cüz'î Mana İçin Vaz' Edilmiş Lafızlar

Şahsî vaz' yoluyla cüz'î manaya vaz' edilen lafızlardır. Müfred manasının kendisinde teşahhus ve taayyün ettiği ve kendine hâss maddesiyle mülâhaza edilen lafızlardır.⁴¹⁸ Özel isimler, ism-i işaretler, ism-i mevsûller, zamirler ve harfler bu kısım altında ele alınmaktadır.⁴¹⁹ Özel isimler lafız açısında şahsî vaz', mana açısından ise mana hâss mülâhaza âleti hâss kısmında değerlendirilir. Nitekim her özel isim kendi maddesinin müşahhaslarıyla hususî bir mana için hâss olarak mülâhaza edilir.⁴²⁰ ism-i işaretler, ism-i mevsûller, zamirler ve harfler ise lafız açısından şahsî, mana açısından ise Adudüddin el-Îcî ve müteahhirîn dönemi vaz' âlimlerine göre mana hâss mülâhaza âleti âmm vaz' türü içerisinde değerlendirilmektedir.⁴²¹

⁴¹⁵ Dıcvî, *Hülâsatu İlmi'l-vaz'*, 16; Abdülhamid Anter, *İlmu'l-vaz'*, 42.

⁴¹⁶ Eğinli Mehmet Rahmi, *el-'Ucaletü'r-rahmiyye*, 47; Şîrâzî, *el-Lüma' fi Uşûli'l-fıkh*, 71.

⁴¹⁷ Eğinli Mehmet Rahmi, *el-'Ucaletü'r-rahmiyye*, 54-56; Dıcvî, *Hülâsatu İlmi'l-vaz'*, 19-20; Abdülhamid Anter, *İlmu'l-vaz'*, 43.

⁴¹⁸ Dıcvî, *Hülâsatu İlmi'l-vaz'*, 21; Abdülhamid Anter, *İlmu'l-vaz'*, 51.

⁴¹⁹ Dıcvî, *Hülâsatu İlmi'l-vaz'*, 21; Abdülhamid Anter, *İlmu'l-vaz'*, 38.

⁴²⁰ Eğinli İbrahim Hakkı, *Metnü'n fi'l-vaz'*, 74; Eğinli Mehmet Rahmi, *el-'Ucaletü'r-rahmiyye*, 42; Abdülhamid Anter, *İlmu'l-vaz'*, 48.

⁴²¹ İcî, *er-Risâletü'l-vaz' iyye*, 79-80; Eğinli Mehmet Rahmi, *el-'Ucaletü'r-rahmiyye*, 37; Abdülhamid Anter, *İlmu'l-vaz'*, 34.

Mütekadimîn dönemi vaz' âlimleri ise mezkûr dört kısım lafızları mana âmm mülâhaza âleti âmm kısmı içerisinde değerlendirmişlerdir.⁴²²

4.2.5. İsti'mal ve Haml

Vaz' ameliyesi vâzı' tarafından gerçekleştirildikten sonra iletişimde kullanılmaya başlar. Sözlü iletişimde kullanılan lafızlar vaz' edildikleri hakikî manalarda kullanıldıkları gibi bir karine ve alaka sebebiyle mecaz veya kinaye gibi farklı manalarda da kullanılmaktadır. Bir lafzın hangi manada kullanıldığı mütekellimin iradesine bağlıdır.⁴²³ Mütekellimim lafzı hangi amaçla ve nasıl bir ortamda kullandığı lafzın hakikî veya mecaz ve kinaye manalarının tespiti için önemlidir. Zira iletişimi başlatan mütekellimdir. Onun muradı iletişimin ne şekilde ve ne konuda ilerleyeceğine zemin hazırlar. Ancak lafız mana arasındaki vaz' ameliyesini gerçekleştiren ile lafzı kullanan her zaman aynı irade sahibi varlık olmayabilir. Nitekim vaz' ameliyesi bir kişi veya grup tarafından bir defa gerçekleştirildikten sonra gayr-ı mahsur sayısız mütekellim o lafzı kullanmaya devam etmektedir.⁴²⁴

Nasslardan hüküm çıkarırken mütekellim olan şârî'nin muradını anlamaya çalışan usûl âlimleri, vaz' kavramından ortaya çıkan isti'mal kavramını "Bir lafzın telaffuzunda hakikî manayı veya onun teazzuru halinde mecaz veya kinaye manasının irade edilmesidir." şeklinde tanımlamışlardır.⁴²⁵ Kısaca vaz' edilmiş lafzı telaffuz etmektir. İsti'mal mütekellimin bir vasfıdır. Zira vaz' edilen lafz mütekellimin muradı ve lafzı kullandığı ortam ile alakalıdır.⁴²⁶ İsti'mal vaz' ameliyesinden neşet etmiştir. Dolayısıyla ondan sonra gelmektedir.⁴²⁷ Usûl âlimleri lafızların vaz' ameliyesinden sonra isti'malden ise önce mecaz ve kinaye olmayacağını söylemişlerdir.⁴²⁸

Vaz' kavramından neşet eden bir diğer terim de hamldir. Haml usûl âlimleri tarafından "Muhatabın, mütekellimden duyduğu veya yazılı iletişimde okuduğu sözden onun muradını anlayıp en doğru şekilde yorumlanmasıdır." şeklinde tanımlanmıştır.⁴²⁹ Mütekellimin muradını anlamak iletişim açısından çok önemlidir. Yanlış anlaşılması veya yorumlanması neticesinde

⁴²² Eğinli İbrahim Hakkı, *Metnün fi'l-vaz'*, 74; Eğinli Mehmet Rahmi, *el-'Ucaletü'r-rahmiyye*, 38-39; Dıcvî, *Hülâsatu İlmi'l-vaz'*, 9-10; Abdülhamid Anter, *İlmu'l-vaz'*, 52.

⁴²³ Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. İdrîs b. Abdîrrahmân el-Mısrî el-Karâfi, *Şerhu Tenkîhi'l-fuşûl fi'htîşâri'l-mahşûl* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1416-1995), 24.

⁴²⁴ Ali Kuşçu, *Unkûdu'z-zevâhir fi's-şarf*, 205-206, 214-216.

⁴²⁵ Karâfi, *Nefâ'isü'l-uşûl fi Şerhi'l-mahşûl*, 1/269.

⁴²⁶ Hocaeminefendizâde Ali Haydar Efendi, *Dürrü'l-Hükkâm*, 1/98-101.

⁴²⁷ Eğinli Mehmet Rahmi, *el-'Ucaletü'r-rahmiyye*, 71.

⁴²⁸ Âmidî, *el-İhkâm fi Uşûli'l-aḥkâm*, 1/27-37; Kazvîni, *Telhisü'l-miftâh*, 81-113; Eğinli Mehmet Rahmi, *el-'Ucaletü'r-rahmiyye*, 70; Bâhüseyn, *Turuku'l-istidlâl*, 75.

⁴²⁹ Karâfi, *Nefâ'isü'l-uşûl fi Şerhi'l-mahşûl*, 1/269; Bâhüseyn, *Turuku'l-istidlâl*, 75.

mütekellimin muradı dışında bir iletişim gerçekleşmiş olur. İslâmî nasslarda mütekellim olan şârî'nin muradını anlamaya çalışan âlimler birçok kural geliştirmiştir. Her mezhep kendi usûl anlayışını oluşturmuş ve nassları bu anlayış çerçevesinde incelemeye tabii tutmuştur. Örneğin *وَالْمُطَلَّقَاتُ يَتَرَبَّصْنَ بِأَنْفُسِهِنَّ ثَلَاثَةَ قُرُوءٍ* “Boşanmış kadınlar, kendi başlarına (evlenmeden) üç ay hali (hayız veya temizlik müddeti) beklerler.”⁴³⁰ ayetinde geçen *قُرُوءٍ* lafzı Fukaha fıkıh anlayışında hayız dönemi olarak anlaşılmış, Mütekellim fıkıh anlayışında ise temizlik dönemi olarak anlaşılmıştır.⁴³¹ Her mezhep ekolü kendine göre deliller ileri sürmüş ve şârî'nin kastını doğru anlayabilmek için çaba sarf etmiştir. İşte bu gibi mütekellimin muradını doğruya en yakın şekilde yorumlamaya haml denilmektedir. Vaz' ameliyesi vâzı'm, isti'mal ameliyesi mütekellimin, haml ameliyesi ise muhatabın bir vasfıdır. Bu üç ameliyenin neticesinde iletişim, daha özelden ise diller oluşmaktadır.⁴³²

4.2.6. Adudüddin el-Îcî'nin *er-Risâletü'l-vaz'ıyye* Adlı Risalesinin Metni ve Tercümesi

Adudüddin el-Îcî'nin *er-Risâletü'l-vaz'ıyye* adlı risalesi vaz' ilmi açısından önem arz etmektedir. Nitekim Îcî, vaz' ilminin kurucusudur. Aynı zamanda kendisinden önce vaz' ilmine dair söylenmemiş birçok meseleye mezkûr risalesinde değinmiştir. Bu sebeple olsa gerek ki daha sonra gelen vaz' âlimleri mezkûr risaleye birçok şerh ve haşiye yazmıştır. Risale muhteva itibari ile çok kapsamlı değildir. Ancak mevzû leh açısından mütekaddim dönemi vaz' âlimlerinden farklı düşünen Îcî, vaz' ameliyesinin ism-i işaret, ism-i mevsûl, zamir ve harflerde farklı gerçekleştiğini ifade etmiştir. Risale bir mukaddime, bir taksim ve bir de hatime kısmından oluşmaktadır. Risalenin önemine binaen Arapça metnin ve tercümesinin verilmesinin yerinde olacağı düşünülmektedir.

4.2.6.1. Risalenin Arapça Metni

Arapça metin olarak Abdullah YILDIRIM'ın tahkik çalışması dikkate alınmıştır.⁴³³

⁴³⁰ el-Bakara 2/228.

⁴³¹ Karâfi, *Nefâ' isü'l-uşûl fi Şerhi'l-maḥşûl*, 1/269; Bâhüseyn, *Turuku'l-istidlâl*, 75.

⁴³² Karâfi, *Nefâ' isü'l-uşûl fi Şerhi'l-maḥşûl*, 1/269; Eğinli Mehmet Rahmi, *el-'Ucaletü'r-rahmiyye*, 69-72; Bâhüseyn, *Turuku'l-istidlâl*, 75.

⁴³³ Yıldırım, “*er-Risâletü'l-vaz'ıyye*”, 107-115.

الرّسالة الوضعية العضدية^١

عضد الدين الإيجي (٧٥٦ هـ / ١٣٥٥ م)

هذه فائدة تشتمل على مقدمة وتقسيم وخاتمة.

المقدّمة: اللفظ قد يوضع لشخص بعينه وقد يوضع له باعتبار أمرٍ عامٍ. وذلك بأن يُعقل أمرٌ مُشتركٌ بين المشخصات، ثم^٢ يُقال: «هذا اللفظ موضوع لكل واحد من هذه المشخصات بخصوصه بحيث لا يفاد ولا يفهم منه^٣ إلا واحد بخصوصه دون القدر المشترك، فتعقل^٤ ذلك الأمر المشترك آلة للوضع لا أنه الموضوع له. فالوضع كلي والموضوع له مُشخص، وذلك مثل اسم الإشارة، فإن «هذا» مثلاً موضوع^٥ ومسماه المشار إليه^٦ المشخص بحيث لا يقبل الشركة.

تنبيه: ما هو من هذا القبيل لا يفيد التشخص إلا بقرينة معينة؛ لاستواء نسبة الوضع إلى المسميات.

التقسيم: اللفظ مدلوله إما كلي أو مُشخص. والأول: إما ذات وهو اسم الجنس أو حدث وهو المصدر أو نسبة بينهما. وذلك إما أن يُعتبر من طرف الذات وهو المشتق أو من طرف الحدث وهو الفعل. والثاني: فالوضع إما مُشخص أو كلي^٨. والأول: العلم، والثاني: مدلوله إما معنى^٩ في غيره يتعين بانضمام ذلك الغير إليه وهو الحرف أو لا. فالقرينة إن كانت في الخطاب فالضمير، وإن كانت في غيره فإما حسيّة وهو اسم الإشارة أو عقليّة وهو الموضوع.

• • • • •

١	س: رسالة وضعية؛ أ: رسالة الوضعية العضدية.	٧	ع - المشار إليه.
٢	ع - ثم.	٨	ع: إما كلي أو مشخص.
٣	ع - منه.	٩	ع: والثاني.
٤	ع: فيتعقل.	١٠	ع: والأول.
٥	س - الأمر.	١١	س - معنى.
٦	ع: موضوعة.		

الخاتمة: تشتمل على تبيّهاَت.

الأول: الثلاثة تشترك^{١٣} في أنّ مدلولاتها ليست معانٍ^{١٣} في غيرها، وإن كانت تتحصّل بالغير فهي أسماء لا حُرُوف.^{١٤}

الثاني: الإشارة العقلية لا تفيد التشخص، فإن تقييد الكلي بالكلي لا يفيد الجزئية^{١٥} بخلاف قرينة الخطاب والحس. فلذلك^{١٦} كانا جزئيين وهذا كليا.

الثالث: علمت من هذا الفرق بين العلم والمضمّر وفساد تقسيم الجزئي إليهما دون اسم^{١٧} الإشارة ظنا أن ذلك^{١٨} إنما^{١٩} يتعين بقرينة الإشارة الحسية ومدلول الضمير بالوضع.

الرابع: تبين لك من هذا أن معنى قول النحاة «الحرف ما يدل^{٢٠} على معنى في غيره» أنه لا يستقل بالمفهومية بخلاف الاسم والفعل. الخامس: قد عرفت من الفرق بين الفعل والمشتق أن «ضاربا» لا يرد على حد الفعل، فإنه ما دل على حدث ونسبته^{٢١} إلى موضوع ما^{٢٢} وزمانها.

السادس: ومنه يُعلمُ الفرقُ بين اسمِ الجنسِ وعلمِ الجنسِ. فإنَّ علمَ الجنسِ كـ«أَسَامَة» وُضِعَ بجوهره للجنسِ المعيّنِ؛^{٢٣} واسمُ الجنسِ^{٢٤} كـ«أَسَد»^{٢٥} وُضِعَ لِغَيْرِ مُعَيَّنٍ، ثمَّ جاءَ التَّعْيِينُ،^{٢٦} وهو مَعْنَى فِيهِ مِنَ اللَّامِ.

• • • • •

١٢ ع: مشتركة.	٢٠ أ: ما دل.
١٣ أ: معاني.	٢١ أ ع: ونسبة.
١٤ ع - لا حروف.	٢٢ أ ع - ما.
١٥ ع: التشخص.	٢٣ أ: وضع بجوهره لمعين؛ ع: وضع لمعين بجوهره.
١٦ ع: فلهذا.	٢٤ ع: وأن اسم.
١٧ ع: أسماء.	٢٥ ع - كأَسَد.
١٨ ع - أن ذلك.	٢٦ س ع: التعيين.
١٩ س - أنما.	

السابع: الموصول عكس الحرف،^{٢٧} فإن الحرف يدل على معنى في غيره^{٢٨} وتحصله وتعقله^{٢٩} بما هو معنى فيه. والموصول مبهم^{٣٠} يتعين بمعنى فيه.^{٣١}

الثامن: الفعل والحرف يشتركان في أنهما يدلان على معنى باعتبار كونه ثابتا للغير، ومن هذه الجهة لا يثبت له الغير فامتنع الخبر عنهما.

التاسع: الفعل مدلوله كلي، قد يتحقق في ذوات متعددة فجاز نسبته إلى خاص منه فيخبر به دون الحرف، إذ تحصل مدلوله^{٣٢} إنما هو بما يحصل له، فلا يعقل لغيره.

العاشر: في ضمير الغائب وفي^{٣٣} كليته نظر، فتأمل!^{٣٤}

الحادي عشر: «ذو» و«فوق» فإن^{٣٥} مفهومهما كلي، لأنهما بمعنى «صاحب» و«علو»، وإن كانا لا يستعملان إلا في^{٣٦} جزئيين لعروض الإضافة، فلا يكونان جزئيين.

الثاني عشر: لا يربيك تعاور الألفاظ بعضها مكان بعض، إذ المعتبر الوضع.

تمت الرسالة^{٣٧}

• • • • •

٢٧ ع: الموصول في التعيين على عكس الحرف.	٣٣ ع: وكذا في.
٢٨ ع: الغير.	٣٤ أ: تأمل.
٢٩ أ ع - وتعقله.	٣٥ أ ع - فإن.
٣٠ ع + عند السامع.	٣٦ ع - في.
٣١ ع: بما هو معنى فيه.	٣٧ س ع - تمت الرسالة.
٣٢ ع: مفهومه.	

4.2.6.2. Risalenin Tercümesi

Bu risale; mukaddime, taksim ve sonuç bölümlerinden oluşmaktadır.

Mukaddime: Lafız bazen bizzat bir şahsa, bazen de umum manalı bir olgu itibarıyla bir kavrama vazolunur. Bu çok sayıdaki müşahhas mevcudat arasında eş bir mana düşünülmesiyle olur. Sonra “Bu lafız, müşahhas mevcudatın hususiliği ile her biri için vaz’ olunmuştur ki müşahhas mevcudat arasındaki ortak mana değil, yalnız bu müşahhas mevcudatlardan biri ifade edilir ve anlaşılır. Müşahhas mevcudat arasındaki ortak mana ise vaz’ın gerçekleşmesini sağlayan bir âlet olarak mülâhaza edilir, mevzû leh değildir. Nitekim vaz’ ameliyesi küllî, mevzû leh müşahhas yani cüz’îdir. İsm-i işaret buna örnektir ki هذا lafzı maddesiyle vazolunmuştur. Mevzû lehi (müsemması) ortaklığı kabul etmeyecek şekilde kendisine işaret edilendir.

Tenbih: Bu türden olan lafızların vaz’ ameliyesinin mevzû lehlere (müsemmalarına) nispeti eşit olması hasebiyle ancak muayyen bir karine ile birlikte müşahhas mevcudu gösterebilir.

Taksim: Lafız medlûlü açısından ya küllîdir ya da müşahhas yani cüz’îdir. Birincisi ya zât olur ki bu cins isimdir, ya hades olur ki bu mastardır, ya da bu ikisi arasında bir nispettir. Bu nispet ya zât tarafından itibar olunur ki bu müştak isimdir, ya da hades tarafından itibar olunur ki bu fiildir. Vaz’ ameliyesi medlûlü açısından ya müşahhas yani cüz’î ya da küllî olur. Birincisi alem yani özel isimdir. İkincisinin medlûlü ise ancak başkasının kendisine bitişmesiyle taayyün eden bir manadır ki bu harftir. Ya da bunun aksinedir. Bu durumda şayet karine hitapta bulunursa lafız zamirdir. Şayet karine hitap dışında başka bir şeyde ise hissîdir ki bu ism-i işarettir. Ya da aklîdir ki bu ism-i mevsuldur.

Hatime: Birçok tembih içermektedir.

Bir: Bu üçü (zamir, ism-i işaret, ism-i mevsul) medlûllerinin başkasına tahakkuk eden bir mana olması açısından ortaklık ifade eder. Her ne kadar başkasıyla meydana gelse de bu lafızlar isimdir, harf değildir.

İki: Aklî işaret (ism-i mevsul) müşahhas yani cüz’îyyet ifade etmez. Küllînin küllî ile kayıtlanması cüz’îyyet ifade etmez. Hitap (zamir) ve his (ism-i işaret) karinesi ise bunun hilafınadır. Nitekim hitap ve hiss cüz’îdir. Aklî işaret ise küllîdir.

Üç: Böylece alem ile zamir arasındaki farkı ve cüz'î lafızların ism-i işaretin hissî işaretle zamirin ise vaz' medlûlü ile belirginleştiğini zannederek alem ile zamir şeklinde kısımlandırılmasının yanlışlığı anlaşıldı. İsm-i işaret ise bunun dışındadır.

Dört: Nahivcilerin “harf, ancak başkasıyla bir manaya delalet eder.” sözü isim ve fiilin hilafına harfin cümledeki diğer unsurlardan ayrı olarak anlaşılacağı anlamına geldiği anlaşıldı.

Beş: Fiil ve müştak isim arasındaki fark anlaşıldı ki, ضاربٌ lafzının fiil tarifi altına girmediğini fark ettin. Nitekim fiil, bir hadese ve bu hadesin bir mevzuya ve zamana nispetine delalet etmektedir.

Altı: Cins ve özel isim arasındaki fark anlaşıldı. Çünkü özel isim أسامة lafzında olduğu gibi maddesiyle muayyen cins için vazolunmuştur. Cins isim أسد lafzında olduğu gibi taayyün etmeksizin vazolunmuştur. Taayyün manası ise lam-ı tariften dolayı sonradan meydana gelmiştir.

Yedi: İsm-i mevsul harfin aksinedir. Nitekim harf, başkasında olan bir mana ile gerçekleşir ve düşünülür. İsm-i mevsul ise müphem olup kendisinde bulunan bu mana ile taayyün eder.

Sekiz: Fiil ve harf, başkası için sabit olması itibariyle bir manaya delalet etme noktasında ortaklırlar. Bu cihetten onun için başkası sabit olmaz ve o ikisinden haber verilmez.

Dokuz: Fiilin medlûlü küllîdir. Birçok zâтта gerçekleşebilir. Bu sebeple bir şahsa nispeti mümkündür. Harfin dışında fiillerden haber verilebilir. Çünkü harfin medlûlü ancak başkasının gerçekleşmesiyle gerçekleşir. Başkası için sabit olduğu düşünülemez.

On: Gaib zamir ve küllî oluşu ihtilafıdır. Bu konuda düşünmek gerekir.

On bir: ذو ve فوق lafızlarının mefhumları küllîdir. Nitekim bu lafızlar sahiplik ve üstünlük manalarındandır. Sadece izafetle cüz'îler için kullanılırsalar da cüz'î değillerdir.

On iki: Lafızların birbiri yerine kullanılması seni şüpheye düşürmesin. Nitekim dilde itibar edilen vaz' dır.

Risale tamamlanmıştır.

5. SONUÇ

İnsanoğlu, yaratılışında var olan iletişim yeteneği ve kendisine bahşedilen “nutk” kabiliyeti sayesinde tarih boyunca medeniyetler kurmuş birikimini sonraki nesillere aktarma imkânı bulmuştur. Bu medeniyetlerde matematikten astronomiye, el sanatlarından müziğe kadar birçok alanda keşifler yapılmıştır. Medeniyetlerin bu denli gelişmesinde hiç kuşkusuz insanların iletişimi, bilgi alışverişi etkili olmuştur. Bu çalışmada dil, iletişim ve insan arasındaki karmaşık ilişki vaz’ olgusu açısından ele alınarak vaz’ ilminin temel konuları, günümüz dilbilim ve iletişim teorileriyle olan etkileşimi incelenmiştir. Çalışma boyunca vaz’ ilminin dilin oluşumu, anlamlandırılması ve toplumsal hayattaki işlevi üzerine sunduğu klasik yaklaşımlar, modern dilbilimsel ve felsefi tartışmalarla mukayeseli bir biçimde değerlendirilmiştir.

Çalışmanın temel bulgularından ilki, vaz’ ilminin dili anlama ve kavramsallaştırma sürecinde sahip olduğu özgün yöntemle dilin mahiyetini açıklamada önemli bir rol üstlendiğini ortaya koymasındadır. Bu araştırma ile vaz’ olgusunun sadece kelimelerin anlamlarını değil, aynı zamanda bu anlamların oluşum süreçlerini, dilbilgisel yapılarını ve konuşmacının niyetini, dinleyicinin yorumunu da kapsadığı gerçeği ortaya koyulmuştur. Bu bağlamda, tezin çeşitli bölümlerinde de ele alındığı üzere vaz’ın “vaz’ eden (vâzı)”, “lafız (mevzû)”, “mana (mevzû leh)” ve “vaz’ın gayesi (garazu’l-vaz’)” gibi temel unsurları, dilin sadece bir araç olmanın ötesinde, insan tecrübesini şekillendiren ve toplumsal etkileşimi mümkün kılan önemli bir ilke olduğu düşüncesini de pekiştirmektedir. Özellikle dilin, vaz’ ile insana özgü bir yetenek olarak bahşedilmesi ve bunun iletişimdeki merkezî rolü, çalışmanın en temel çıkarımlarından biri olmuştur.

Çalışmanın bir diğer önemli bulgusu ise, vaz’ ilminin İslâm ilimleri içerisindeki yerinin belirlenmesi ve diğer ilmî disiplinlerle olan ilişkilerinin ortaya koyulmasıdır. Vaz’ ilminin fıkıh, nahiv, mantık, belagat, tefsir, kelâm gibi temel İslâmî ilimlerle olan güçlü bağı, bu ilmin sadece teorik bir disiplin olmanın ötesinde, şer’î nassların doğru anlaşılması ve yorumlanmasında da belirleyici bir rol üstlendiğine dikkat çekilmiştir. Bu durum, tezin farklı bölümlerinde, dilin şer’î nassların doğru anlaşılma süreci üzerindeki etkisi incelenerek teyit edilmiştir. Ayrıca, vaz’ ilminin sarf, nahiv ve belagat gibi dil bilimlerinin temelini oluşturması, onun dilin yapısı ve kullanımı üzerine sunduğu kapsamlı etkisi bir kez daha gözler önüne serilmiştir. Bu bağlamda, vaz’ın kelime ve cümle düzeyindeki anlamın inşa süreçlerine dair etkileri detaylı bir şekilde incelenmiştir.

Tezin üçüncü temel bulgusu, vaz' ilminin günümüz iletişim teorileri ve felsefi dil tartışmalarıyla olan benzerliklerini ve farklılıklarını inceleyerek vaz' ilminin iletişimin gerçekleşmesine sağladığı katkıları ortaya konulmuştur. Özellikle dilin sosyal inşası, dilsel görecelik ve dilin anlamsal olgusu konularında vaz' ilminin sunduğu bakış açılarının, Ludwig Wittgenstein, Ferdinand de Saussure ve Noam Chomsky gibi batılı düşünürlerin yaklaşımlarıyla karşılaştırılması, ilginç kesişim noktalarını ve özgün ayrışmaları belirlemiştir. Bu karşılaştırmalar, vaz' ilminin sadece geçmişe ait bir miras olmadığını, aynı zamanda güncel dil ve iletişim sorunlarına ışık tutabilecek potansiyele sahip olduğunu göstermiştir. Dilin kültürel bağlamla olan derin ilişkisi ve bu ilişkinin anlam üretimine etkisi, vaz' ilminin özellikle dikkat çektiği bir başka özelliği olarak öne çıkmıştır.

Sonuç olarak, vaz' ilminin sadece teorik bir dilbilim disiplini olmaktan öte, insan zihninin dili anlama ve kullanma biçimlerini, toplumsal etkileşimi ve kültürel inşayı anlamada kritik bir rol oynadığını göstermektedir. Bu çalışma, vaz' ilminin dil, iletişim ve insan arasındaki karmaşık bağı açıklamaya ve incelemeye tabi tutulması gerektiğine dikkat çekmektedir. Bu bağlamda vaz' ilminin temel konularının güncel bir bakış açısıyla ele alınmasının hem geleneksel dilbilim mirasımızın yeniden değerlendirilmesine hem de modern dil ve iletişim çalışmalarına yeni ufuklar açma noktasında önemli katkıları olacağı tespit edilmiştir. Gelecek çalışmalar için vaz' ilminin alt konularının daha detaylı incelenmesi ve farklı disiplinlerle olan ilişkilerinin derinlemesine araştırılması önerilmektedir. Özellikle vaz' olgusunun dilin sosyo-kültürel boyutlarına ilişkin sunduğu farklı bakış açılarının modern iletişim yöntemleriyle karşılaştırmalı incelenmesi, bu alandaki bilgi birikimine önemli katkılar sağlayacaktır.

EXTENDED ABSTRACT

Language, Communication, and Humanity: Core Topics in the Science of Waḍ'

Human beings are inherently social creatures. By nature, humans are inclined to sustain life on earth and ensure the continuity of their species, necessitating interaction both within their own kind and with other species. The most distinguishing feature of humans is their ability to think rationally, discern between good and evil, and articulate their thoughts. Logicians have defined humans as "a rational and speaking being," emphasizing this unique characteristic. However, this attribute requires both the capacity for thought and the ability to express those thoughts. Thinking and speaking are inseparable fundamental qualities of human nature.

This dual capability has led humans to form various social, political, and economic associations, prompting the establishment of villages, cities, and states. At the core of these societal structures lies the ability of individuals to communicate and express their intentions. Communication can occur through various means: gestures, facial expressions, signs, images, or sounds produced by certain objects (e.g., drums, flutes). Nonetheless, these methods of communication are limited in three significant ways:

1. Inability to Convey Abstract Concepts: Such methods cannot effectively express purely intellectual entities (ma'qūlāt) or nonexistent meanings (ma'dūmāt).
2. Dependence on Time and Space: Communication through these means requires the presence of both sender and receiver in the same time and space, hindering swift and easy interaction. A clear example is the reliance of sign language users on visual contact.
3. Lack of Structural Complexity: Due to their simplistic and unstructured nature, these methods fall short in conveying the depth of human emotions and thoughts.

In contrast, verbal communication—comprising meaningful utterances—has served as a swift and efficient medium for human interaction since the dawn of humanity. It enables the expression of abstract and nonexistent concepts without the constraints of time and space and effectively conveys emotions and thoughts. Linguists have defined language as "a system of sounds through which societies convey their thoughts, emotions, and purposes."

Verbal communication consists of two inseparable elements: utterance (lafz) and meaning (ma'nā). The relationship between the meanings in the mind and the uttered sounds has been a subject of study for linguists throughout history. Particularly within Islamic sciences, where language holds significant importance, the phenomenon of signification (dalāla) between utterance and meaning has been meticulously examined. Disciplines such as usūl al-fiqh, syntax (naḥiv), morphology (ṣarf), etymology (iṣṭikak), lexicography (luġa), rhetoric (balāgha), exegesis (tafsīr), logic (mantīq), and theology (kalām) have explored this relationship from their respective perspectives.

In the early periods of Islamic scholarship, the concept of waḍ'—the assignment of meanings to words—was extensively analyzed. Although early scholars like al-Karkhī (d. 952) and Imām al-Shāfi'ī (d. 820) did not explicitly use the term "waḍ'," they addressed the phenomenon using different terminology. Subsequent scholars systematically incorporated the concept of waḍ' into their works.

The treatise "al-Risāla al-Waḍ'iyya" by 'Aḍud al-Dīn al-Ījī (d. 1355) marked a renewed focus on the study of waḍ', ushering in a new era for this field. This treatise, along with its commentaries by scholars such as Sa'd al-Dīn al-Taftāzānī (d. 1390) and Sayyid Sharīf al-Jurjānī (d. 1413), expanded the scope and depth of the subject, integrating new issues and perspectives.

Despite a brief period of decline, the study of waḍ' was revitalized during the Ottoman era, where scholars compiled and systematized it as an independent discipline. This evolution underscores the significance of waḍ' in understanding the intricate relationship between language, meaning, and human communication within the Islamic intellectual tradition.

Humanity, inherently communicative, has leveraged the faculty of speech to build civilizations. Within these civilizations, discoveries have been made across diverse fields, from mathematics to astronomy, and from handicrafts to music. The remarkable development of these civilizations is undoubtedly attributed to human communication and the exchange of information. This study investigates the formation of human communication, its methods, and its elements. It further delves into how meanings are acquired by words in oral communication, recognized as the most effective and rapid form of interaction.

The first section of the thesis explores the historical journey of the science of Vad' (وضع), which examines the semantic indication (dalāla) between a word and its meaning, and the process of assigning a word to its meaning using this indication. The science of Vad', analyzed across three periods—mutaqaddim (early), Ījī, and muta'akhhir (late)—was most extensively studied within the discipline of fiqh usul (principles of Islamic jurisprudence) during the mutaqaddim period. This is primarily because usul scholars, who derive rulings from sacred texts and strive to comprehend the Lawgiver's (Sharī') intention, attributed significant importance to the word-meaning relationship. Subsequently, the phenomenon of Vad' was examined in the sciences of grammar (nahw), rhetoric (balāgha), and logic (mantiq). The study highlights the achievements of Adud al-Dīn al-Ījī, considered the founder of the Ījī period of Vad' science. Notably, al-Ījī developed a type of Vad' previously unarticulated, termed "meaning being specific, consideration being general" (mana khāss mulāhaza 'āmm), which marked a turning point in the science of Vad'. The muta'akhhir period discusses independent works and commentaries on Vad', providing information about significant treatises on the subject.

The second section, though not directly part of classical Vad' science, examines communication forms, methods, and elements crucial for understanding the Vad' process. It touches upon the views of contemporary Western linguists regarding the emergence of languages in oral communication, the fastest and most effective type of communication. Information is also provided on written communication, which, while not a primary communication type, has become a significant element in modern communication.

The third and main section of the thesis presents the arguments of Islamic scholars concerning the foundational element of language. The issue of language's foundational element, fundamentally divided into two views—istilahi (conventional) and tawqifi (divinely ordained)—is discussed in four parts, including the mamzūj (mixed) and tawaqquf (suspension) theories. Although the arguments for each of these views are strong, as noted by scholars such as al-Baqillani, al-Ghazali, and al-Razi, they are not sufficient for conclusive proof. The section on the foundational element of language also addresses controversies within kalām (Islamic theology), such as God's attribute of speech (kalām) and whether the Qur'an, as a manifestation of this attribute, is created or uncreated. Subsequently, the fundamental concepts of Vad' science are explored. First, the concept of Vad' is examined and divided into two general and specific categories. The general concept of Vad' highlights that, in addition to the semantic indication between a word and its meaning and the Vad' process that occurs with it, there are many other indicators such as symbols, signs, emojis, pictures, etc., and that the Vad' process is important not only in verbal but also in non-verbal communication. The specific concept of Vad' addresses the semantic indication between a word and its meaning and the Vad' process. It discusses the views of fiqh usul scholars that the Vad' process occurs even in figurative (majāz) and metonymic (kināya) expressions, where a word may or may not inherently indicate its meaning. Simultaneously, it references the views of rhetoric scholars who argue that the Vad' process

applies only to literal (haqīqa) expressions. Furthermore, the classifications of Vad' are examined in terms of the assigner (Vādi'), the assigned (mavdū'), the assigned for (mavdū' lahu), the indication (dalāla), and the indicated (madlūl). The concept of "meaning being specific, consideration being general" (mana khāss mulāhaza 'āmm), put forth by al-Ījī as a part of the mawdū' lahu section, is discussed in comparison with the views of Vad' scholars from the mutaqqaddim period. The concepts of isti'māl (usage) and haml (attribution) are also investigated, emphasizing that the Vad' process is an attribute of the assigner, the isti'māl process is an attribute of the speaker, and the haml process is an attribute of the addressee. Finally, due to its significance in the science of Vad', Adudūddin el-îcî's treatise, al-Risālatu'l-Vad'iyya, along with its translation, is appended to the end of the thesis.

KAYNAKÇA

- Abdülhamid Anter. *İlmu'l-vaz'*. Mısır: Dâru Kitâbi'l-'Arabî, 2. Basım, 1948.
- Ahmed Şâkir. *Taşvîru'l-vaz' 'alâ Nemüzece'l-vaz'*. İstanbul: Matbaatü'l-Âmire, 1305.
- Ak (Mert), Öznur. *Jean Piaget Düşüncesinde Psikolojik Yapılar*. Ankara: Gazi Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2007.
- Aksu, Abdulkadir. *Ebü Mahzûre Hadisinin Tetkiki ve Hz. Peygamberin Ergenlik Çağındaki Çocuklarla İletişimi Bağlamında Tahlili*. İstanbul: Sabahattin Zaim Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021.
- Alak, Musa. "Meşihat Müsteşarı Eğinli İbrahim Hakkı Efendi'nin Vaz' İlmine Dair Risalesinin Tahkik ve Tahlili". *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 25 (07 Mart 2012), 29-76. <https://dergipark.org.tr/en/pub/iuilah/issue/962/10851>
- Alanyalı, Hüseyin Sabri. "İlk Çağlar ve İlk Kültürler". *Kültür Tarihi*. ed. Bahadır Gülmez. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, 2. Basım, 2013.
- Ali Kuşçu. *Unkûdu'z-zevâhir fi's -şarf*. thk. Ahmet Afifi. Kahire: Darü'l-kütübü'l-ilmîyye, 2001.
- Âmidî, Ebü'l-Hasen (Ebü'l-Kâsım) Seyfüddîn Alî b. Muhammed b. Sâlim es-Sa'lebî el-. *el-İhkâm fi Uşûli'l-aḥkâm*. thk. Abdürrezzâk Afifi. Riyâd: Müessesetü'n-nûr, 1387.
- Attar, Hasan. *Haşiyetü'l-Attar 'alâ Cem'i'l-cevâmî'*. Mısır: Matbaatü Mustafa Muhammed, ts.
- Aynî, Ebü Muhammed Bedrüddîn Mahmûd b. Ahmed b. Mûsâ b. Ahmed el-. *Umdetü'l-kârî fi şerḥi Sahîhi'l-Buhârî*. Beyrut: Dar İhya al-turath al-'Arabîyye, ts.
- Aysever, Levent. "Kratylos: Adların Doğruluğu ve Bilgi". *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 19/1 (2002), 155-166.
- Bâhüseyn, Yakup b. Abdilvahhâb el-. *Turuku'l-istidlâl ve Mukaddimetüha 'inde'l-menâtika ve'l-usûliyyîn*. Riyâd: Müessesetü'r-rüşṭ, 2. Basım, 1422/2001.
- Bağıllânî, Ebü Bekir Muhammed b. Tayyib el-. *et-Taḳrîb ve'l-irşâd*. Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 3. Basım, 1998.
- Bağıllânî, Ebü Bekir Muhammed b. Tayyib el-. *et-Taḳrîb ve'l-irşâd (es-şagîr)*. thk. Abdülhamid b. Ali Ebü Zanîd. Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 2. Basım, 1418/1998.
- Basrî, Ebü'l-Hüseyn Muhammed b. Alî b. Tayyib el-. *el-Mu'temed fi Uşûli'l-fikh*. nşr. Halil Muhyiddin el-Meys. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-kütübî'ilmîyye, 2005.
- Başkan, Özcan. "İnsan Dilinin Doğuşu". *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı- Belleten* 16 (Ocak 1969), 143-156.
- Beydâvî, Nâsirüddîn Ebü Saîd Abdullâh b. Ömer b. Muhammed el-. *Envârü't-tenzîl ve Esrârü't-te'vîl*. thk. Muhammed Abdurrahman el-Maraşlı. Beyrut: Dâru İhyâi't-türâsi'l-Arabîyye, 1418/1997.
- Beydâvî, Nâsirüddîn Abû Sa'îd 'Abdullâh b. 'Omer b. Muhammed es-Şîrâzî El-. *Envâru't-tenzîl ve esrâru't-te'vîl*. thk. Muhammed 'Abdur-Raḥmân el-El-Maraşlı. Beyrut: Dâru İhya' et-Turâş el-'Arabî, 1418.
- Birgivî, Zeyneddin Muhammed b. Ali b. İskender el-. *İzhârü'l-Esrâr fi'n-naḥv*. Beyrut: Dâru'l-minhâc, 2009.

- Bolay, M. Naci. “Delâlet”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 9/119. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Bolelli, Nusrettin. *Belâgat (Beyân-Me’ânî-Bedi’ İlimleri) Arap Edebiyatı*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 14. Basım, 2020.
- Buhârî, Alâüddîn Abdülazîz b. Ahmed b. Muhammed el-. *Keşfü’l-esrâr ’an Usûl-Fahr’i-İslâm el-Pezdevî*. thk. Abdullah Mahmud Muhammed Ömer. 4 Cilt. Lübnan: Dâru’l-kütübi’l-’İlmiyye, 2. Basım, 2009.
- Buhârî, Alâüddîn Abdülazîz b. Ahmed b. Muhammed el-. *Keşfü’l-esrâr an Usûlî Fahri’l-İslâm Pezdevî*. İstanbul: Şirketi’s-suhûfi’l-Osmâniyye, 1308/1890.
- Bulut, Ali. *Belâgat-i Müyessera, Meânî-Beyân-Bedi’*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 13. Basım, 2022.
- Câhîz, Ebû Osmân ‘Amr b. Baħr b. Maħbûb el-. *el-Beyân ve’t-tebyîn*. Beyrut: Mektebetü’l-hilâl, 1423.
- Can, Ayhan. *Abdurrahman el-Câmî’nin Şerhu’r-Risâleti’l-Vaz’iyye Adlı Eserinin Edisyon Kitiği*. Çorum: Hitit Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2015.
- Cerrahoğlu, İsmail. *Tefsir Usûlü*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 25. Basım, 2014.
- Ceşşâs, Ahmed b. Ali Ebu Bekir er-Râzî el-. *el-Fuşûl fi’l-uşûl*. b.y.: Vezâretü’l-evkâfi’l-kuviyye, 2. Basım, 1994.
- Ceşşâs, Ebû Bekr Ahmed b. Alî er-Râzî el- Beytü’l-Fünûn ve’l-‘ulûm ve’l-adab. *Ahkâmü’l-Kur’ân*. thk. Muhammed Sâdik Kamhâvî. 5 Cilt. Beyrût: Dâru İhyâi’t-Türâsi’l-‘Arabî, 1992.
- Chomsky, Noam. *Dil ve Zihin İncelemelerinde Yeni Ufuklar*. çev. Ferit Burak Aydar. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, 2019.
- Cürcânî, Abdülkâhir b. Abdurrahman b. Muhammed el-. *Delâilü’l-İ’câz fi İlmi’l-meânî*. thk. Abdülhamid Hendâvî. Beyrut: Dâru’l-kütübü’l-ilmiiyye, 1422/2001.
- Cürcânî, Ebü’l-Hasen Alî b. Muhammed b. Alî es-Seyyid eş- Şerîf el-. *Hâşiye ale’l-vaz’iyye*. Konya: Konya Yusuf Ağa Kütüphanesi, Yusuf Ağa Kütüphanesi, 122120, 3yk., 19 st. <https://portal.yek.gov.tr/works/detail/122120>
- Cürcânî, Ebü’l-Hasen Alî b. Muhammed b. Alî es-Seyyid eş- Şerîf el-. *Şerhu’r-risâleti’l-Adudiyye*. İstanbul: Beyazıt Kütüphanesi, Veliyyüddin Efendi, 547360, 91b-92b. <https://portal.yek.gov.tr/works/detail/547360>
- Cürcânî, Ebü’l-Hasen Alî b. Muhammed b. Alî es-Seyyid eş- Şerîf el-. *Ta’lika alâ Risâleti’l-vaz’iyyeti’l-Adudiyye*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Mehmet Taviloğlu, 646949, 136a-139b. <https://portal.yek.gov.tr/works/detail/646949>
- Cürcânî, Ebü’l-Hasen Alî b. Muhammed b. Alî es-Seyyid eş-Şerîf el-. thk. Muhammed Basel Uyûn es-Sûd. Beyrut: Dâru’l-kütübi’l-’İlmiyye, 4. Basım, 1434/2013.
- Cürcânî, Ebü’l-Hasen Alî b. Muhammed b. Alî es-Seyyid eş-Şerîf el-. *Hâşiye alâ Levâmii’l-esrâr Şerħ-i Metâli’i’l-envâr*. İstanbul: Hacı Muharrem Efendi Matbaası, 1303.
- Cüveynî, İmâmü’l-Haremeyn Ebü’l-Meâlî Rüknuddîn Abdülmelik b. Abdillâh b. Yûsuf el-. *el-Burhân fi Uşûli’l-fikh*. thk. Abdülazım Dîb. Katar: y.y., 1399/1978.
- Çüçen, A. Kadir. *Klâsik Mantık (Mantiğa Giriş)*. Bursa: Asa Kitapevi, 2. Basım, 2009.

- Daşkiran, Yaşar. “İbn Cinnî’ye Göre Anlamı Etkileyen Unsurlar”. *İslâm Araştırmaları Dergisi* 32/3 (2021), 722-736.
- Debûsî, Ebû Zeyd Ubeydullâh (Abdullâh) b. Ömer b. Îsâ ed-. *Takvîmü’l-edille fi’l-uşûl*. thk. Halil Muhiddin el-Meys. Beyrut: Dâru’l-kütübi’lmiyye, 1421/2001.
- Demir, Osman. “Zât”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 44/148-150. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Demir, Ramazan. *Arap Dilbilimcilerine Göre Dillerin Kaynağı Meselesi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2008.
- Demirci, Muhsin. *Tefsir Usûlü*. İstanbul: Marmara İlahiyat Yayınları, 4. Basım, 2006.
- Desûkî, Muhammed b. Ahmed b. Arafe el-Mısrî ed-. *Hâşiyetü’l-Şerhi’r-risâleti’l-vaz’iyye*. Ankara: Millet Kütüphanesi, Ali Emiri Arabi, 15235, 108. <https://portal.yek.gov.tr/works/detail/152359>
- Desûkî, Muhammed b. Ahmed ed-. *Hâşiyetü’d-Desûkî ‘alâ’l-vaz’iyye*. Mardin: Nursabah Yayıncılık, 2012.
- Dicvî, Yusuf Nasr ed-. *Hülâsatu İlmi’l-vaz’*. Mısır: Matbaatü’n-Nahdâ, 1920.
- Dönmez, İbrahim Kâfi. “Örf”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 34/87-93. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Ebherî, Esîrüddîn el-Mufaddal b. Ömer es-Semerkindî el-. *Îsâgüci*. İstanbul: Matbaatü’l-Âmire, 1269.
- Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî. *Müsnedü’l-İmâm Ahmed b. Hanbel*. thk. Şuayb el-Arnâvût vd. Beyrut: Müessesetü’r-risâle, 1421/2001.
- Ebu’l-Feth Osman İbn Cinnî. *el-Haşâ’iş*. thk. Muhammed Ali Neccar. Mısır: Daru’l-kütübü’l-Mısıriyye, ts.
- Eğimli İbrahim Hakkı. *Metnün fi’l-vaz’*. İstanbul: Matbaa-i Safâ ve Enver, 1311.
- Eğimli Mehmet Rahmi. *el-Ucaletü’r-rahmiyye*. İstanbul: Matbaa-i Safâ ve Enver, 1311.
- Emiroğlu, İbrahim. *Klasik Mantığa Giriş*. Ankara: Elis Yayınları, 18. Basım, 2022.
- Enîs, İbrahim. *Delâletü’l-elfâz*. Mısır: Mektebetü’l-Ancelo, 3. Basım, 1976.
- Ensârî, İbn Manzûr Ebü’l-Fazl Muhammed b. Mükerrrem el-. 15 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, 3. Basım, 1414.
- Ergur, Ali. “Kültürün Önemi”. *Kültür Sosyolojisi*. ed. Ali Ergur - Emre Gökalkp. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, 2018.
- Erol, Kemal - Erol, Emin Emrullah. “Dil-İletişim İlişkisi Kapsamında Beden Dilinin İşlevi”. *The Journal of Academic Social Science Studies* 35/1 (Temmuz 2015), 89-97. <http://dx.doi.org/10.9761/JASSS2834>
- Ezdî, Ebû Dâvûd Süleymân b. el-Eş’as b. İshâk es-Sicistânî el-. *es-Sünen*. thk. Şuayb Arnâvût - Muhammed Kamil Karabelli. Beyrut: Dâru’r-risâleti’l-İlmiyye, 2009.
- Fazlıoğlu, Şükrân. “Vaz’”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 42/576-578. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Ferâhîdî, Ebû Abdîrrahmân el-Halîl b. Ahmed b. Amr b. Temîm el-. thk. Mehdi el-Mehzûmî, İbrahim es-Sâmerâ’î. y.y.: Mektebetü’l-hilâl, ts.

- Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed el-. *el-Mağşadü'l-esnâ fî şerhi esmâ'illâhi'l-hüsnâ*. nşr. Bessâm Abdülvahhab el-Câbî. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1464/2003.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed el-. *el-Müstasfâ min 'ilmi'l-uşûl*. thk. Muhammed Abdüsselam Abdüsüş-Şâfi. Beyrut: Dâru'l-kütübi'ilmîyye, 1993.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed el-. *Mi'yâru'l-ilm fî Fenni'l-mantık*. thk. Süleyman Dünyâ. Mısır: Dâru'l-Ma'rife, 1961.
- Görgün, Tahsin. "İcî, Adudüddin". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 21/410-414. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Güzel, Cemal. "Platon'un Bilgi Görüşü". *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 20/2 (2003), 105-115.
- Hacımüftüoğlu, Nasrullah. "Beyân". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 6/22-23. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Hafnâvî, Şemseddin Muhammed b. Sâlih b. Ahmed el-. *Hâşiye alâ Şerhi'r-risâleti'l-vaz'îyye*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Laleli, 301723, 18-58. <https://portal.yek.gov.tr/works/detail/301723>
- Halebî, Ebü'l-Bekâ Muvaffakuddîn Yaîş b. Alî b. Yaîş b. Muhammed el-Esedî el-. *Şerhü'l-mufaşşal*. Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 2001.
- Hallâf, Abdülvahhab. *İlm-i Uşûli'l-fikh*. thk. Muhammed Beşir Halâvî. Lübnan: Dâru'l-kütübi'ilmîyye, 5. Basım, 2020.
- Hasan Tutar vd. *Genel ve Teknik İletişim*. Ankara: Seçkin Yayıncılık, 6. Basım, 2014.
- Hewes, Gordon Winant. *Dilin Doğuşuna İlişkin Kuramlar*. çev. Hasan Boynukara. Van: Yüzüncü Yıl Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1993.
- Hocaeminefendizâde Ali Haydar Efendi. *Dürerü'l-Hükkâm Şerhu Mecelleti'l-Ahkam*. çev. Raşit Gündoğan vd. Osman Erdem. İstanbul: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2. Basım, 2017.
- Işık, Metin. "Kişilerarası İletişimde Kaynak Olgusu ve Kaynağın Özellikleri". *Selçuk İletişim Dergisi* 1/1 (Mayıs 2014), 70-77. <https://doi.org/10.18094/si.19325>
- İbn Hacer el-Askalânî. *Fethu'l-bârî bi-şerhi Sahîhi'l-Buhârî*. Beyrut: Dâru'l-ma'rife, 1409/1989.
- İbn Haldun, Ebu Zeyd Veliyyüddin Abdurrahman b. Muhammed. *el-Mukaddime*. nşr. Abdüsselam eş-Şeddâdî. Dâru'l-Beydâ: Beytü'l-Fünûn ve'l-'ulûm ve'l-adab, 1426/1994.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed Alî b. Ahmed b. Saîd. *el-İhkâm fî Uşûli'l-ahkâm*. thk. Ahmed Muhammed Şâkir. Beyrut: Dâru'l-Âfâki'l-cedîde, ts.
- İbn Sînâ, Ebû Alî el-Hüseyn b. Abdillâh b. Alî. *Kitabü's-Şifâ: Yorum Üzerine*. çev. Ömer Türker. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2006.
- İbni Hişâm, Ebû Muhammed Abdullah Cemaleddin. *Şerhu Kaṭri'n-nedâ ve belli's-şadâ*. thk. Muhammed Muhiddin Abdülhamid. Mısır: Mektebetü't-ticâriyyetü'l-kübrâ, 11. Basım, 1963.
- İbn'üz-Zemlekânî, Abdilvâhid el-Ensârî ed-Dımaşkî. *et-Tibyân fî İlmi'l-beyân*. thk. Ahmed Madlûb. Bağdat: Matbaatü'l-ânî, 1964.
- İcî, Ebü'l-Fazl Adudüddîn Abdurrahmân b. Ahmed b. Abdilgaffâr el-. *el-Fevâ'idü'l-Ğiyâsiyye*. İstanbul: Matbaatü'l-Âmire, 1312.

- İcî, Ebü'l-Fazl Adudüddîn Abdurrahmân b. Ahmed b. Abdilgaffâr el-. *er-Risâletü'l-vaz'îyye*. İstanbul: Matbaa-i Safâ ve Enver, 1311.
- İltaş, Davut. *Fıkıh Usulünde Mütekellimîn Yönteminin Delalet Anlayışı*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2006.
- İltaş, Davut. *Fıkıh Usulünde Mütekellimîn Yönteminin Delalet Anlayışı*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2006.
- İskenderûnî, Abdülkadir b. Muhammed Selim el-. *Sefau'un-neb' fi ilmi'l-vaz'*. İstanbul: Ahmed Sait Matbaası, 1967.
- İzmirli İsmail Hakkı. *Mi'yâru'l-'ulûm*. çev. Ahmet Yasin Çomoğlu. İstanbul: Çizgi Kitapevi, 2020.
- Kahraman, Ferruh. "Yazının İcadı ve Kur'ân'da Yazı ile İlgili Kelimelerin Tahlili". *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/1 (15 Mart 2021), 11-36. <https://doi.org/10.51702/esoguifd.791085>
- Karâfi, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. İdrîs b. Abdirrahmân el-Mısrî el-. *el-Kâşif 'ani'l-maḥşûl*. thk. Adil Abdulmevcûd, Ali Muavvad. Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 1998.
- Karâfi, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. İdrîs b. Abdirrahmân el-Mısrî el-. *Nefâ'isü'l-uşûl fi Şerhi'l-maḥşûl*. thk. Âdil Ahmed Abdülmevcûd, Ali Muhammed Muavviz. Mekketü'l-MÜkerreme: Mektebetü Nizar Mustafa el-Baz, 1416-1995.
- Karâfi, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. İdrîs b. Abdirrahmân el-Mısrî el-. *Şerhu Tenkîhi'l-fuşûl fi htişâri'l-maḥşûl*. Beyrut: Dâru'l-Fıkr, 1416-1995.
- Karagöz, Numan - Arslan, Hulusi. "Dilin Kökeni ve Teolojik Bağlamı". *Mesned İlahiyat Araştırmaları Dergisi* 12/2 (31 Aralık 2021), 431-451. <https://doi.org/10.51605/mesned.929586>
- Karaman, Hayreddin. "Âdet". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1/369-373. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.
- Karaoğlu, Arslan. "Etkili İletişim Açısından Kur'ân'daki Beden Diline Dair Unsurlar". *Yakın Doğu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/1 (Haziran 2023), 23-41. <https://doi.org/10.32955/neu.ilaf.2023.9.1.02>
- Kastallânî, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekr el-. *İrşâdü's-sârî*. thk. Muhammed Abdulaziz el-Halidi. Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 14116/1996.
- Kaya, Alim (ed.). *Kişilerarası İlişkiler ve Etkili İletişim*. Ankara: Pegem Akademi, 10. Basım, 2017.
- Kayaalp, İsa. *İletişim ve Dil*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1998.
- Kazvîni, Muhammed b. Abdurrahman el-. *Telhîsü'l-miftâh*. Karaçi: Mektebetü'l-büşrâ, 2010.
- Kerhî, Ebu'l-Hasan 'Ubeydullah b. Hüseyin el-. *Risâletü'l-Kerhî fi'l-uşûl*. thk. Mustafa Muhammed el-Kabbanî ed-Dimeşkî. Beyrut: Dâru İbn Zeydûn, ts.
- Kerimoğlu, Caner. "Dilin Kökeni Arayışları I: Dilin Kökeniyle İlgili Akademik Tartışmalar". *Dil Araştırmaları* 10/18 (Mayıs 2016), 47-84.
- Kılavuz, Ahmet Saim. *Anahatlarıyla İslâm Akâid ve Kelâma Giriş*. İstanbul: Ensar Yayınları, 27. Basım, 2012.
- Koçak, Muhsin vd. *Fıkıh Usulü*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2013.

- Köksal, Asım Cüneyt. *Fıkıh Usulünün Mahiyeti ve Gayesi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2008.
- Köktürk, Şaban - Eyri, Semra. “Dilbilim ve Göstergibilim: Ferdinand De Saussure ve Göstergibilimi Anlamak”. *Sakarya Üniversitesi Fen Edebiyat Dergisi* 15/2 (ts.), 123-136.
- Kripke, Saul Aaron. *Adlandırma ve Zorunluluk*. çev. Berat Açıl. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2005.
- Küçükcalay, Hüseyin. *Kur'an Dili Arapça*. İstanbul: Muarrif Yayınları, 2. Basım, 2021.
- Merginânî, Ebû'l-Hasen Burhânüddîn Alî b. Ebî Bekr b. Abdilcelîl el-Fergânî el-. *el-Hidâye fi Bidâyeti'l-mübtedî*. thk. Talal Yusuf. Beyrut: Dâru İhyâi't-türâsi'l-Arabiyye, 1425/2004.
- Mertoğlu, M. Suat. “Vücûh ve Nezâir”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 43/141-143. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Mestçizâde Abdullah Efendi. *İhtilâfî's-Seyyid ve Sa'diddîn fi Mesâ'ili Şettâ*. İstanbul: Mektebetü'l-Harbiyye es-Sultaniyye Matbaası, 1278.
- Mevsîlî, Ebû'l-Fazl Mecdüddîn Abdullâh b. Mahmûd b. Mevdûd el-. *el-İhtiyar li-Ta'lîlil-muhtâr*. thk. Şu'ayb Arnavût,. Beyrut: er-Risâletü'l-âlemiyye, 2. Basım, 1431/2010.
- Murâdî, Ebû Muhammed Bedreddîn Hasan b. Kâsım b. Ali. *Tavdîhu'l-mesâlik ve'l-makâsid bi Şerhi Elfîyeti İbn Mâlik*. thk. Abdurrahman Ali Süleyman. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikri'l-Arabî, 2008.
- Nesefî, Ebû'l-Berekât Hâfızüddîn Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd en-. *Medârikü't-tenzil ve Hakâiku't-te'vil*. thk. Mervân Muhammed eş-Şi'âr. Beyrut: Dâru'n-nefâis, 2. Basım, 1435/2014.
- Orhon, E. Nezhik, Ufuk Eriş (ed.). *İletişim Bilgisi*. Eskişehir: Anadolu üniversitesi Yayını, 2012.
- Ömer Nasuhi Bilmen. *Hukukî İslâmiyye ve Istilâhatı Fıkhiyye Kamusu*. 8 Cilt. İstanbul: Bilmen Yayınevi, 2. Basım, 1985.
- Özdem, Ragıp Hulusî. *Dil Türeyiş Teorilerine Toplu Bir Bakış*. sad. Neşe Ak. Eskişehir: Dorlion Yayınları, 2022.
- Özdemir, İbrahim. “Bir Dil Bilimi Olarak Vaz' İlmi ve Tarihsel Gelişimi”. *İslâm'da Medeniyet Bilimleri Tarihi*. ed. Recep Şentürk vd. İstanbul: İbn Haldun Üniversitesi Yayınları, 1. baskı., 2021.
- Özdemir, İbrahim. *İslam Düşüncesinde Dil ve Varlık Vaz' İlminin Temel Meseleleri*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2006.
- Özkoç, Murad - Korkmaz, Nebiye. “Matematik Felsefesi ve Eğitimine Dair”. *Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi* 3/2 (2016), 54-72.
- Öznurhan, Halim. “İstilah”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. EK-1/575-576. Ankara: TDV Yayınları, 2020.
- Platon. *Kratylos, Giriş, Metin, Çeviri ve Dizin*. çev. Erman Gören. İstanbul: Dergâh yayınları, ts.
- Râzî, Ebû Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-. *Mefâtîhu'l-gayb et-Tefsîru'l-kebîr*. Beyrut: Dâru İhyâi't-türâsi'l-Arabiyye, 3. Basım, 1420/1999.
- Râzî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer b. el-Hüseyin el-. *el-Maḥsûl*. thk. Taha Câbir Feyyaz el-Alvânî. b.y.: Müessesetü'r-risâle, 3. Basım, 1997.

- Râzî, Ebû Hâtîm Ahmed b. Hamdân er-. *Kitâbu 'z-zîne fi 'l-kelimâti 'l-İslâmiyyeti 'l-Arabiyye*. thk. Hüseyin b. Feydullah el-Hemedânî. San'a: Merkezü'd-Dirasât ve'l-Buhûsu'l-Yemenî, 1994.
- Şâbûnî, Ebû Muhammed Nûruddîn Ahmed b. Mahmûd b. Ebî Bekr es-. *el-Bidâye fi Uşûli 'd-dîn*. thk. Fethullah Halîf. Mısır: Dâru'l-ma'rife, 1969.
- Saîdî, Abdülmüteâl es-. *Bügyetü 'l-izâh li-Telhîsi 'l-Miftâh fi 'Ulümü 'l-belâga*. b.y.: Mektebetü'l-âdab, 17. Basım, 1426/2005.
- Sekkâkî, Ebu Yakup Yusuf b. Ebî Bekir b. Muhammed b. Ali es-. *Miftâhu 'l-'ulûm*. Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 2. Basım, 1407/1987.
- Semerkandî, Ebu'l-Kâsım Muhammed b. Ebû Bekir el-Leysî es-. *Şerhu 'r-risâleti 'l-vaz 'iyye*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Serez, 383217, 3-21. <https://portal.yek.gov.tr/works/detail/383217>
- Semerkandî, Ebu'l-Kâsım Muhammed b. Ebû Bekir el-Leysî es-. *Şerhu 'r-risâleti 'l-vaz 'iyye*. Bursa: Bursa İnebey Kütüphanesi, Milli, 522566. <https://portal.yek.gov.tr/works/detail/383217>
- Semerkandî, Ebu'l-Kâsım Muhammed b. Ebû Bekir el-Leysî es-. *Şerhu 'r-risâleti 'l-vaz 'iyye*. İstanbul: Beyazıt Kütüphanesi, Beyazıt, 565074, 144b-165b. <https://portal.yek.gov.tr/works/detail/565074>
- Semerkandî, Ebu'l-Kâsım Muhammed b. Ebû Bekir el-Leysî es-. *Şerhu 'r-risâleti 'l-vaz 'iyyeti 'l-kebîr*. İstanbul: Beyazıt Kütüphanesi, Veliyyüddin Efendi, 546912, 55b-75a. <https://portal.yek.gov.tr/works/detail/546912>
- Semerkandî, Ebu'l-Kâsım Muhammed b. Ebû Bekir el-Leysî es-. *Şerhu 'r-risâleti 'l-vaz 'iyyeti 's-sağîr*. İstanbul: Beyazıt Kütüphanesi, Veliyyüddin Efendi, 546908, 85b-103b. <https://portal.yek.gov.tr/works/detail/546908>
- Sev, İ. Güsel. "Sözlükçülük'te Emojilerden Yararlanma Mümkün Müdür?" *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi* 7/2 (2018), 734-748.
- Sibeveyhi, Ebû Bişr 'Amr b. Osmân b. Qanber. *el-Kitâb*. thk. Abdüsselam Muhammed Harun. Kahire: Mektebetü'l-Hânicî, 3. Basım, 1988.
- Sirozî, Seyyid Hâfız Efendi es-. *el-Hâşiyetu 'l-cedîde alâ Ali Kûşî*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Gönenli Mehmed Efendi, 650081, 1-89. <https://portal.yek.gov.tr/works/detail/650081>
- Suyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-. *el-İktirâh fi Uşûli 'n-naḥv ve Cedelih*. thk. Abdülhakim Atiyye. Dımaşk: Dâru'l-Beyrûtî, 2. Basım, 1427/2006.
- Suyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-. *el-İtkan fi 'Ulûmi 'l-Kur'ân*. thk. Şuayb Arnavût. Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 2008.
- Suyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-. *el-Müzhir fi 'Ulûmi 'l-luğa*. thk. Fuad Ali Mansûr. Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 1418/1998.
- Sürücü, Salih. *Eğimli Mehmed Rahmi Efendi'nin el-'Ucâletü'r-rahmiyye fi Şerhi 'r-risâleti 'l-vaz 'iyye Adlı Eseri (Metin ve İnceleme)*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2017.

- Şâbân, Zekiyyüddin. *İslam Hukuk İlminin Esasları*. çev. İbrahim Kâfi Dönmez. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 14. Basım, 2011.
- Şâfiî, Muhammed b. İdrîs eş-. *er-Risale*. thk. Ahmed Muhammed Şâkir. Mısır: Mustafa el-Bâbî'l-Halebî, 1357/1938.
- Şahin, Ünal. “Mecaz Kavramı Etrafında Oluşan ‘Mecazın Umûmu’, ‘Umûmu’l-mecaz’ ve ‘Hakikat ile Mecazın Cem’i’ İstilahlarının Kavramsal Analizi”. *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 23/23 (2023), 191-228. <https://doi.org/10.51553/bozifder.1189542>
- Şâşî, Ebû Alî Ahmed b. Muhammed b. İshâk eş-. *Uşûlü’ş-şâşî*. Beyrut: Dâru Kitâbi’l-‘Arabî, 1982.
- Şâtıbî, Ebû İshâk İbrâhîm b. Mûsâ b. Muhammed el-Lahmî el-Gırnâtî eş-. *el-Muvafakât fî Uşûli’ş-şerî’a*. Beyrut: Dâru’l-ma’rife, 1975.
- Şensoy, Sedat. “Lafız”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 27/42-44. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Şîrâzî, Ebû İshâk Cemâlüddîn İbrâhîm b. Alî b. Yûsuf eş-. *el-Lüma’ fî Uşûli’l-fıkh*. Beyrut: Dâru’l-kütübi’l-‘ilmiyye, 2001.
- Taşköprizâde, Ebu’l-Hayr İsmüddin Ahmed b. Mustafa b. Halil el-Bursevî er-Rûmî. *Nüzhetü’l-elhâz fî Ademi Vaz’i’l-elfâz li’l-elfâz*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Bağdatlı Vehbi, 211463, 50-53 yk., 17 st. <https://portal.yek.gov.tr/works/detail/211463>
- Taşköprizâde, İsmüddin Ahmed b. Mustafa. *Şerhü’l-fevâidi’l-giyâsiyye*. İstanbul: el-Matbaatü’l-Âmire, 1312.
- Teftâzânî, Sa’düddîn Mes’ûd b. Fahriddîn Ömer b. Burhâniddîn Abdillâh el-Herevî el-Horâsânî et-. *el-Muṭavvel*. İstanbul: Matbaatü’l-Âmire, 1309.
- Topbaş, Seyhun (ed.). *Çocukta dil ve kavram gelişim*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, 2003.
- Türker, Ömer. *Seyyid Şerîf el-Cürcânî*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2024.
- Ubeydullâh b. Mes’ûd Şadrüşşerî’a. *et-Tavdîh*. Beyrut: Dâru’l- kütübi’l-‘ilmiyye, ts.
- Yavuz, Yusuf Şevki. “Kelâm”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 25/194-196. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Yeşilyayla, Şeyma. *Dilin Vaz’ı ve İçtihadı Etkisi*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2024.
- Yıldırım, Abdullah. “er-Risâletü’l-vaż’iyye”. *İslâm İlim ve Düşünce Geleneğinde Adudüddin el-İcî*. ed. Eşref Altaş. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları; İSAM Yayınları, 2017.
- Yıldırım, Abdullah. “Vaz’ İlmi”. *İslâm Medeniyetinde Dil ilimleri: Tarih ve Problemler*. ed. İsmail Güler. İstanbul: İSAM Yayınları, 2015.
- Yıldırım, Abdullah. *Vaz’ İlmi ve Unkûdu’z-zevâhir / Ali Kuşçu (İnceleme- Değerlendirme)*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2007.
- Yıldırım, Mustafa. *Mecelle’nin Külli Kaideleri*. İzmir: Tibyan Yayıncılık, 5. Basım, 2019.
- Yücel, Ahmet. *Hadis Tarihi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 57. Basım, 2021.
- Zemahşerî, Ebû’l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî ez-. *el-Keşşâf ‘an ḥakâ’iki gâvâmiżi’t-tenzîl ve ‘uyûni’l-ekâvîl fî vücûhi’t-te’vîl*. ed. Murat Sülün. çev. Muhammed Coşkun vd. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2016.

Zencânî, Ebü'l-Meâlî İzzüddîn Abdülvehhâb b. İbrâhîm b. Abdilvehhâb ez-. *el- 'İzzî fi 't-taşrîf*. Beyrut: Dâru'l-minhâc, 2. Basım, 2010.

Zeylaî, Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdullâh b. Yûsuf b. Muhammed ez-. *Tahrîcû 'l-eḥâdîss ve 'l-âsâri 'l-vâkı 'a fi Tefsîri 'l-Keşşâf li'z-Zemahşeri*. Riyâd: Dâru İbni Hüzeyme, 1409/1989.

Kubbealtı Lugati, 26 Şubat 2024. <http://lugatim.com>

Güncel Türkçe Sözlük, 26 Aralık 2024. <http://sozluk.gov.tr>

Kur'an Yolu. Erişim 29 Aralık 2024. <https://kuran.diyaret.gov.tr>

ÖZGEMİŞ

Kişisel Bilgiler

Soyad, ad : PİLSEM Bilal

Eğitim

Derece

Yüksek Lisans

Eğitim Birimi

Ankara Hacı Bayramı
Veli Üniversitesi

Mezuniyet

2025

Lisans

Sivas Cumhuriyet
Üniversitesi

2020

İş deneyimi

Yıl

2017

Yer

Diyanet İşleri Başkanlığı

Görev

Din Görevlisi

